

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA**

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

**ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT**

XXXI—XXXII.

**SZEGED
1987–1988**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

N É P R A J Z É S N Y E L V T U D O M Á N Y

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXI—XXXII.

SZEGED
1987-1988

Felelős szerkesztő

KÁROLY SÁNDOR

Szerkesztő bizottság

FERENCZI IMRE, MIKOLA TIBOR,
SZABÓ JÓZSEF, RÓNA-TAS ANDRÁS

Technikai szerkesztők

BRATINKA JÓZSEF
KECSKÉS JÚLIA

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged, A. József Nom.
Sect. Ethn-Linguist. HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

ANTONIO NYÍRI
OCTOGENARIO
AUCTORES
HOC VOLUMEN
SUMMA CUM REVERENTIA
DONUM DEDERUNT

NYÍRI ANTAL NYOLCVAN ÉVES

Nyíri Antal professzor köszöntése nem könnyű feladat most számomra, mert megemlékezések és ünneplések sorozata előzte meg, a távolabbi múltban hatvan, aztán hetven éves korában, majd most néhány nappal ezelőtt a Délmagyarországon, a Szegedi Egyetem című lapban s a legutóbb, tegnapelőtt Hajdú Péter akadémikus a Magyar Nyelvtudományi Társaságban részletesen méltatta a nyolcvan éves Nyíri Antal tudományos és pedagógiai munkásságát, érdemeit. Ilyen előzmények után mondhatok-e valami újat? Csak arra szorítkozom, amit — a lényegre összpontosítva — a hallgatóságnak is elmondanék egy tudósi arcképcsarnok egyik portréjáról azon a címen, hogy ennek az egyetemnek és ennek a tanszéknek a legifjabb öregje Nyíri Antal, akire tisztelettel nézhetünk fel. Mielőtt azt kérdezném, mit is jelent számunkra az ő munkássága, előbb arra felelnék, milyen ő? Számomra két tulajdonsága van, amelyet egyénisége elárul egész életpályája során: az egyik az állhatatosság, a hűség tudományszakjához, amelyet úgy szolgált, hogy az teljes életét betöltötte, hogy nem volt nála külön magánélet és hivatali elfoglaltság. Puhatolódzásaim felfedték, hogy még a nyaralás idejében is mindig felszerelte magát munkaeszközeivel, és a pihenés nyugalmát is arra használta fel, hogy még jobban elmélyedjen azokban a kérdésekben, amelyek izgatták. Ez az állhatatosság eredményezte, hogy még nyugdíjas éveiben is úgy dolgozott tovább, mint azelőtt, sőt nyugadtan mondhatom, hogy egyik legjobb tanulmányát már akkor írta, amikor jóval túl volt a hetvenen: gondolok itt a mesteréről, Mészöly Gedeonról megrajzolt portréra, amelyet a Mészöly-centenárium alkalmával mutatott be, s amely tudományos szándékainak tökéletesebb felvázolásává sikeredett, mintha saját magáról beszélt volna. Mert Nyíri Antalnak másik alapvető vonása a szubjektivitás elrejtése, bizonyos szemérmesség, tartózkodás; az objektív összefüggésekre, a tényekre mutat mindig, és ez nem hagyománytalan a szegedi egyetemnek ezen a katedráján, sőt éppen ebből fakad generációk során át tartó folyamatos nevelő hatása. Nyíri Antal kerüli a nagy szavakat, az egyszerűség és a lényegre mutató stílusának főbb jegyeihez tartozik.

Első nagyobb munkájában, a Winkler-kódex hang- és alaktana című nyelvtörténeti monográfiában a statisztikailag is értékesíthető teljes adatgyűjtés mellett foglal állást, amely a nyelvtörténeti kutatás akkori (1933) modern elve volt, amelyet ilyen szérenyen fogalmazott meg: "Ötletszerű cédulázgatás nem segíthet semmiféle nyelvi jelenség fejlődési sorának biztos megismerésében." De ahelyett, hogy saját vállalkozásának jelentőségét domborítaná ki, Inotay Ilona kódexfeldolgozó munkáját tekinti mintaképnek, "mert módjában volt latin—magyar szójegyzéket is készíteni, ami jelentéstani szempontból igen fontos. Sajnos, én ilyen szójegyzéket nem készíthettem, mert a Winkler-kódex latin forrásainak még csak kis töredéke van közzétéve." Nos, ez a minta és ez az ábránd megvalósult, illetőleg a nyolcvan éves Nyíri Antal számára nemsokára most válik valósággá, amikor a Müncheni-kódex magyar—latin szótára a nyomdai előkészítés utolsó stádiumába került. Több mint ötven év után valósul meg az áhított célkitűzés. Van-e ennél szebb bizonyítéka annak az állhatatosságnak, amelyről beszéltem?

Nyíri Antal második nagy munkája "A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása". Nyíri munkásságát lehet úgy jellemezni, hogy egyik lábával a nyelvtörténetre, pontosan a kódex-irodalomra támaszkodik, másik lábával a nyelvjárásokon, jelesül a zselicségi szép somogyi tájakon pihen. E munkának sajátos hangulatát — mert az is van — a tájnyelvnek az a tulajdonsága adja meg, ami a nevében is benne van: tájhoz kötött. A Mészöly-cikkben fogalmazta ezt meg: "A tájban benne van az ember". Nyíri könyvében nemcsak a szavak szólalnak meg, hanem a táj is. Nyelvjárásról szóló munkában a táj szépségeiről olyan szeretettel és vonzóan nyilatkozni, mint Nyíri teszi, ritkaságszámba megy. A könyv olvasójának szinte kedve támad felkeresni azt a vidéket, ahol "az árnyékos bükkösök, félelmes nyíresek mellett meglátja a csipke- és mogyoróbokrok erdejét, a számóca kedves bokrait, amelyek csábítgatják, csalogatják a fiatalságot".

Van ennek a nyelvjárási monográfiának egy másik érdekessége is: a tíz lap terjedelmű hangtani rész mellett a jelentéstan majdnem 20 lapos. Ez is példa nélküli a korábbi, de még a későbbi nyelvjárási tanulmányokban is. A jelentéstan Nyíri egész élete pályáján egyik kedvelt kutatási területe. Elsősorban jelentéstani

tanulságai miatt készíti el a zselicségi szójegyzéket, és emiatt vállalja a Müncheni Kódex latinnal egybevetett szótárának a megírását. Összefoglaló elméleti igényű tanulmányt is írt e tárgykörben A szójelentés történeti szempontu vizsgálatához címen, amelyben Mészölyhöz csatlakozva fejti ki, hogy a kezdetleges társadalomban más volt a környező világ szemlélete, mint később, s ez a nyelvhasználatban is tükröződött. A táj és a nyelv kapcsolátát kereste A hangutánzó eredetű térszínforma nevek című tanulmányában is. De természetesen nemcsak a táj és a nyelv, hanem a nép és a nyelv egységének a szemlélete is irányította kutatásait, és ez utóbbi létesített Nyíri Antal egész munkásságában a néprajz és a nyelvtudomány között olyan szoros kapcsolatot, amellyel szintén Mészöly nyomdokain haladt annak a jellegzetes szegedi programnak a vonalán, amelyet a Népünk és Nyelvünk, a Nép és Nyelv, majd a Néprajz és Nyelvtudomány folyóiratcímek jeleznek a legkifejezőbben.

Nyíri Antal sokoldalú munkásságát ez a program fogta egységbe, de ez a program szélesítette is ki érdeklődési körét a nyelvtudomány szinten minden ága felé, és készítette arra, hogy a nyelvészeti életet országos méretekben is szemmel tartsa, és időnként annak eseményeiről és képviselőiről beszámoljon. Nyíri Antal nemcsak a nép és a nyelv, de a táj szerelmese is, s a táj fűveinek és gyógyító erejének kiváló ismerője, és ennek a tudásnak a birtokában, ahogy eddig — 80 éves koráig — köztünk élt és dolgozott, bizonyára az elkövetkező időkben is velünk marad.*

Károly Sándor

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának ünnepi ülésén, 1987. március 12-én.

A VÁLASZTÓ VISZONY KONSTRUKCIONÁLIS JELENTÉSE

Békési Imre

1. Mellérendelés-vizsgálataim arra föltevésre épülnek, hogy az egyes mellérendelő viszonyfajták gyakran nem egyedül kapnak szerepet a gondolat széttagolódásában, hanem kettejük hierarchikus egységeként, azaz mondat- vagy szövegkonstrukciótípust alkotva. Dolgozatom címében ezért a viszonyfajta **k o n s t r u k c i o n á l i s j e l e n t é s é n** a konstrukcionális helyzettel együtt járó szerepet: egy másik viszonyfajtával (megokolással, ellentéttel, feltétellel stb.) alkotott tipikus kapcsolatát értem, vagyis azt, hogy egy keletkező gondolatnak kettejük tipikus egységléte ad formát.¹ Hogy ez a forma mondat- vagy szövegforma-e, nem könnyű (legtöbbször nem is érdemes) meghatározni.² Szorosan kapcsoló természetéből következően a választás tipikusan mondat- (és szintagma-) alkotó viszonyfajta. Kibővülése és beépülése következtében azonban - miként az alábbi szövegrészletekben láthatjuk - mondat fölötti alakulatok felépítésében is szerephez jut.

1.1. A választás nem homogén viszonyfajta. A klasszikus kétértékű logika három alapesetét különbözteti meg³: a nyelvészeti szakirodalom megelégszik kettővel: a megengedő, illetőleg a kirekesztő választással.⁴ Ez a két aleset legtöbbször a logikai elemzésekben is elegendő; a diszjunkció inkluzív, illetőleg exkluzív fajtája mögött lényegében ugyanez a két fajta húzódik meg.⁵

1.1.1. A két alesetnél többre itt sincs szükség. Megkülönböztetésüket vizsgálatunk szempontjából főként az indokolja, hogy a logikailag markánsabb **k i r e k e s z t ő** (exkluzív) választás gyakrabban épül egybe feltételes, megengedő stb. kapcsolásokkal:

¹ Vö. BÉKÉSI IMRE: A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó, 1986. 31-42.

² Vö. KIEFER FERENC: ÁNyT. XI, 238.

³ Szimbolikus logika (szerk. RUZSA IMRE) 1. kötet. Tankönyvkiadó, 1973. 23-25.

⁴ FARKAS VILMOS: MMNy. II, 429-431.; RÁCZ ENDRE: MMNy. 437-8.

⁵ KIEFER FERENC: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, 1983. 339.

(1) "Zaklatott életű emberek *vagy* nem írnak regényt, *vagy* ha igen, bámulatosan rövid idő alatt, mint Stendhal a Pármái Certosá-t." (Németh László: Megmentett gondolatok. 310)

(2) "Ő mindezt tudta rólam, *vagy* ha nem *is* tudta egészen, de érezte." (Füst Milán: Feleségem története. 333)

1.1.2. A *m e g e n g e d ő* (inkluzív) választás nem meríti ki a választás összes lehetőségét, s a köztük levő választásban nincs meg a kizárásra törekvés:

(3) "Azok, akiket régóta várunk, többnyire akkor toppannak be, amikor borotválkozunk, *vagy* azon bosszankodunk, hogy össze-törtünk egy új hanglemezt, *vagy* egy szálkát kaparunk ki ujjunkból, és még véres a kezünk." (Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. 237)

1.2. A választó viszonyfajta kifejező *k ö t ő s z ó r a* (*vagy; vagy... vagy; akár ... akár*) legtöbbször szükség van, de használata (a viszonyfajta jelöltsége) nem elengedhetetlen feltétele a választásnak. A gondolat tipikus széttagolódásában kötőszó nélkül is választó viszonyban állhat egymással pl. a konstrukció két belső eleme:

(4) "Érthető Szeremleinek, a takarékbeli kilencvenpengős könyvelőnek a képzelgése, aki, persze, Párizsban szeretne lakni állandóan, [*vagy*] ha ott nem, hát Budapesten, de ha már muszáj volna Kiskunhalmon élnie, mert ott lenne a határban az a kétezer holdas birtoka, akkor egy ötemeletes házat építtetne a Földvári utcán." (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 124)

1.3. A választó viszony konstrukcionális helyzeteinek áttekintését a következőkben aszerint végezzük, hogy a konstrukciós formát alkotó két viszonyfajta közül a választás fő- vagy pedig alkapcsolásként szerepel-e.⁶

2. A f ő k a p c s o l á s k é n t s z e r e p l ő v á l a s z t á s

2.1. A konstrukciós forma előtagjában (következő értékű) kapcsolatos részletezés van. Ábrázolva: [(F s F) *vagy* F], (ahol F = főmondat, a zárójelpár a tagok tömbösödését jelöli)

(5) "*Vagy* bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig,
Vagy ez a mi hitünk valóságra válik."

(Ady Endre: Fölszállott a páva)

⁶ DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971. 125.

(6) "...*vagy* megszüntették az ellenőrzést, *s* akkor felszabadultunk, *s* teljesen tőlünk függ, hogy mit csinálunk a pénzünkkel, *vagy* nem szüntették meg az ellenőrzést, *s* akkor kötelességük, hogy ők maguktól rendelkezésünkre bocsássák a kölcsön még fennmaradt részét." (Móricz Zsigmond: *Erkölcsei sarkantyúja*. 610)

Részletező képlettel (az utótagban is):

(F s (F s (F/a))) *vagy* (F s (F/a)), (a ferde vonal az alárendelés jele, a = alanyi mellékmondat).

Formailag konstrukciótípusnak tekinthető a két példán bemutatott eset, hisz két viszonyfajta: a választó és a kapcsolatos alkotja; a kapcsolatos viszony logikai semlegessége miatt azonban nincs igazi arcéle.

2.2. A választó viszony mint főkapcsolás az előbbinél markánsabb konstrukciótípust alkot a feltételes alárendeléssel. Ezt az alakulatot a logika - mint két művelet egybekapcsolását - klaszszikus formaként tartja nyilván. A diszjunkciót kifejező *vagy* egybeépül az implikációt kifejező *ha*-val.⁷

Ha P, akkor Q.

Vagy nem P, *vagy* Q.

Vagy nem P, *vagy ha* P, akkor Q.

A nyelvészetben ugyanezt a kapcsolatot a kizáró választás és a feltételes alárendelés egységének fogjuk fel. A két viszonyfajta egységalkotó kapcsolata tipikus, ezért a *vagy ha*-féle alakulatot olyan konstrukciótípusnak tekintjük, amelyben a *vagy* a fő-, a *ha* pedig az alkapcsolás szerepét tölti be. A logikai, illetőleg a nyelvészeti felfogás abban különbözik, hogy a nyelvi alakulat érvényessége nem függ a *vagy ha* kötőszókkal viszonyított információrészek (tagmondatok, szövegegységek) immanens igazságértékétől.

Közismert, hogy a kijelentéslogikában egy összetett kijelentés akkor igaz, ha mindkét viszonyított komponense önmagában is igaz.⁸ Az alábbi Németh László-idézet 3. mondatában a *vagy ha*-féle viszonyítás attól függetlenül alkot helyes konstrukciót, hogy az író megalapozott kijelentéseket tesz-e, vagy egészen szubjektív véleményét fejt-e ki:

⁷ KIEFER FERENC i.m. 340.

⁸ Erre a felfogásra építette kandidátusi értekezését CSIRIKNE CZAHESZ ERZSEBET: A kétértékű logikai műveletrendszer struktúrája és fejlesztése 10-17 éves korban. (Szeged, 1987)

a vagy ha, illetőleg a vagy ha ... is között. A szerkezeti különbség mindössze annyi, hogy a feltételes mellékmondat ebbe a formába közbeékelődésként épül be, a megengedés pedig előre vetett mellékmondatként.

A feltételes kötőszó - mint a fenti példákban láttuk - a vagy-gyal megkezdődött második tagmondatba ékelődik be:

F vagy (F ha F): vagy, vagy ha ... akkor ...

A megengedő változatban a ha ... is nem az akkorról, hanem a mégis, mégsem, de stb. kötőszóval függ össze: vagy, vagy ha ... is, de ...

Ábrázolva: F vagy (mg\de F), (ahol az mg = megengedő mellékmondat).

(9) "... ő mindezt tudta rólam, vagy ha nem is tudta egészen, de érezte." (Füst Milán: Feleségem története. 333)

Természetesen ezt a formát is be lehet szerkeszteni főmondat alá:

(10) "A tizenhetedik század nagy metafizikai rendszerei azért omlottak össze, mert a bölcselek arról beszéltek, amit nem ismerhettek meg, vagy ha megismerhettek is, a megismerés feltételeit nem kutatták még ki." (Németh László: Európai utas. 201)

Ábrázolva: F/[(h₁/h₂) vagy (mg₂\h₁)], (ahol h₁ = első mélységszintű, h₂ = második mélységszintű határozói mellékmondat).

3. Az kapcsolásként szereplő választás

3.1. Konstruktívtípus előtagjában kétféle helyzetben juthat szerephez a választás.

Szinttartó változatában csak kevésbé érezhetni, hogy tartalmi-logikai kapcsolatban volna a főkapcsolás viszonyfajtájával, azaz kérdéses, hogy itt egyáltalán konstruktívtípusról van-e szó:

(11) "Amikor korszerűek voltunk, nem juthattunk színre, vagy csak megfulladni [lehetett] a rosszindulatú légkörben; ma pedig, amikor megvan rá a mód, betört elénk a nyugati dráma, melynek fejlődésétől el voltunk zárva, s avíttág színét vetíti műveinkre." (Németh László: Megmentett gondolatok. 391)

Ábrázolva: [(h)\F vagy F] → +[F h (F/j)-F, (ahol + + = szembeállító ellentét, j = jelzői mellékmondat, a felső ív a közbeékelődés jele).

S z i n t v á l t ó változatában figyelmet érdemel a választás, ha megengedő viszony előtagja. BÀNRETI ZOLTÁN 1971-es értelmezésében a megengedő tömbön belüli választás tipikus egységet alkot a megengedésben érvényesülő ellentéttel:¹⁰

(12) "Akár a nap ragyog, *vagy* bús hold villog, az én szívem *mégis* zokog." (Vitkovics Mihály költeményei 6.1) Az így értelmezett megengedő választás formája:

[(mg vagy mg) \ *mégis* F].

Babits Mihály alábbi versrészletében a *mégis* ki van téve:

(13) "... olyankor bárhol járj a nagyvilágban,
vagy otthon ülhetsz barna, bús szobádban,
vagy kávéházban bámészan vigyázd,
hogy gyujtják sorban a napfényű gázt;
vagy fáradtan, domb oldalán, ebekkel
nézzed a lombon át a lusta holdat;
vagy országuton, melyet por lepett el,
álmos kocsisod bóbiskolva hajthat;
vagy a hajónak ingó padlatán
szédülj, *vagy* a vonatnak pamlagán;
[...]

mégis csak arra fogsz gondolni gyáván:
ez a sok szépség mind mire való? ..."

(Babits Mihály: Esti kérdés)

A következő versrészletekben is *mégis*, *mégsem* érthető a főkapcsolás helyén:

(14) "Hajtson a Szentlélek, *vagy* a korcsma gőze:
Röpülj hajóm,
Én nem leszek a szürkék hegedőse."

(Ady Endre: Új vizeken járok)

(15) "Áldjon *vagy* verjen sors keze:
Itt élne, halnod kell."

(Vörösmarty Mihály: Szózat)

A fentieket látva fölmerül egy kérdés: a m e g e n g e d ő v á l a s z t á s elnevezést nem kellene-e kizárólag erre az alakra leszűkíteni?

¹⁰ BÀNRETI ZOLTÁN: NyK. 73 (1971), 311.

3.2. A választás a konstrukciós forma utótagjában helyezkedik el.

3.2.1. Választó utótagú magyarázat:

[F mert (F vagy F)].

(16) Lásd a 6-os példát!: "Nem volt joguk visszatartani a 82 milliókat. Nem volt joguk, mert vagy megszüntették az ellenőrzést, (...) vagy nem szüntették meg az ellenőrzést ..."

(17) "Tanár ne lépjen morózus kedvvel tanterembe. [Mert] 2A pedagógia vagy lélekfrissítő, tehát vidám tudomány, vagy csüörtörtököt mond." (Illyés Gyula: Beatrice apródjai. 125)

Ábrázolva: [1 [mert] (2 vagy 2)].

(18) "1A pénzzel szembefordulni, a pénzt indulattal tegezni minden magyar költő közül elsőnek Ady Endre merte. 2Előtte hallgattak róla, vagy lemondtak a pénzről." (Illés Endre: Árnyékrajzok. 209)

Az előző két példában a főkapcsolás megokoló szerepe kötőszó nélkül is világos. Ugyanezt az alábbi esetben nagyobb környezetel kell rekonstruálni:

(19) "Szakadatlanul új és új találmányokra kényszerülünk, mert egy tigris hátán lovagolunk. Itt volna az ideje, hogy feltaláljunk valamit, amivel megszelidíthetjük a tigrist. Ez elkerülhetetlen, [mert] Ha nem sikerül, vagy fejest ugrunk a katasztrófába, vagy arra kényszerülünk, hogy betiltsunk - mint Meslohesben - minden új találmányt." (Déry Tibor: A napok hordaléka. 44)

Ábrázolva: F [mert] (f) \ (F vagy (F/h)).

Az okadó magyarázat példái után azt láthatjuk, hogy a kifejtő magyarázat is épp oly természetességgel tagolódik tovább választó viszony mentén. (A kifejtő magyarázat jele: \leftrightarrow)

(20) "1A dolog természetesen az olvasó lelkében dől el. 2Zavarja-e, egy másik történetre figyelmezteti-e, ami átviláglik, vagy épp még mélyebbre meríti, őszibb szomjat keltve, az előtte lévőbe." (Németh László: Megmentett gondolatok. 297)

Ábrázolva: [1 \leftrightarrow ((2-2)/a) vagy (2)].

(21) "1Választási lehetőségeik igen szűkösek. 2Elmehetnek háborúzni, de akkor bizonytalan a harc kimenetele. 3S a velencei népnek is nehéz volna megmagyarázniok, mért ütik olyasmibe az orukat, amihez nem értenek. 4Vagy azt küldik a háborúba, aki ért hozzá. 5Harmadik lehetőségük [tehát] nincs." (Fejes Endre: Gondolta a fene. 80)

Abrázolva: [1 \leftrightarrow ((2-3) vagy 4) [tehát] 5)].

(22) "Iaki így érez, kettőt tehet. 2Úgy tesz, mint a tíz évvel fiatalabb Gorkij, szembe fordul a tundra-eszkimó világgal, f-rói eszközeit is a harchoz, a meggyűlölts lerombolására, az eszmény megidézésére idomítja. 3Vagy azt mondja, amit Csehov: az író az élet riportere, s ha tárgyal a cári Oroszország végőráit kapta, mint egy óriási Szahalinról, arról írt tudósítást." (Németh László: Sajkodi esték. 213)

Abrázolva: [1 \leftrightarrow (2 vagy 3)].

(23) "Milyen csúffá teszi isten az embert vénségére. 2Vagy olyan lesz, mint a kivert kutya, mert amikor már nem tud dolgozni, úgy bánnak vele a gyerekei, hogy még enni se adnak neki, s ha adnak, csak úgy odavetik elébe; vagy ha van neki vagyona, akkor is megbetegszik, elgyöngül, nyűge lesz még önmagának is." (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 132)

Abrázolva: [1 \leftrightarrow (2 vagy 2)].

Részletesen: [(1)-((2/á) mert (2 f 2/h) s (2 f 2))
vagy (2 f 2 - 2)].

3.2.1.1. Nem ritka jelenség, hogy a magyarázat maga is alkapolásként épül be a (legtöbbször ellentétes) főkapcsolás mögé. Ilyenkor a választó viszonyú továbbtagolódás még komprimáltabb helyzetet foglal el a szövegkonstrukciós formában. Ezt az alakulatot - két konstrukciótípus egybeépüléseként - komplex konstrukciónak is tekinthetjük:

$$F \text{ de } \left[\begin{array}{l} (F \text{ mert } F) \\ F \text{ mert } (F \text{ vagy } F) \end{array} \right]$$

(24) "1A vitát úgy gondoltátok el, hogy a szakadék egyik oldalán összegyűlnek a természettudósok, a másikon az írók, s addig kiabálnak át egymásnak, míg érveikből a két szétvált világ közt valami híd épül. 2A tudósok ott is álltak, tisztos számban, írók azonban nem sikerült egyet sem odacsábítani; vagy a kérdés nem érdekelte őket, vagy nem volt kedvük a várható fejmosást meghallgatni." (Németh László: Megmentett gondolatok. 353)

Abrázolva: [2 azonban ((2 \leftrightarrow (2 vagy 2))].

(25) "1Régen az út mentén, szegélyezve az öregszőlőt, hatalmas akácok, derekas fehérnyárfák virultak, itt-ott egy-két égbe nyúló jegenye is, de a fák ma már nincsenek meg. 2Vagy kipusztultak, vagy kivágták őket, s helyükbe újakat nem ültettek." (Nagy

Lajos: Kiskunhalom. 102)

Ábrázolva: $[(1-1) \text{ de } 1) \leftarrow (2 \text{ vagy } (2-2))]$.

(26) "lAki írói pályám első két évtizedét figyelemmel kísé-
te, könnyen gondolhatja, hogy a tűz, mely annak idején a Tanúban
kitombolta magát, lassan kialudt bennem, esszéíróból (ha ugyan
valamivé) hát egyre inkább szépíróvá hűltem.

2Ez azonban nincs így. 3A tanulmányírás az én számomra nem
művészet, pálya $\hat{=}$ vagy ha igen, akkor inkább a tanárihoz áll kö-
zelebb." (Németh László: Sajkodi esték. 427)

Ábrázolva: $[(1) \leftarrow \leftarrow ((2 \leftarrow (3 \text{ vagy } 3 \text{ ha } 3)))]$.

A fenti példasor azt szemléltette, hogy a választó alkapcsolás
gyakran alkot konstrukciós formát a (relatív) főkapcsolásként áll-
ló magyarázattal. A következőkben azt láthatjuk, hogy a választó
alkapcsolás ugyanilyen természetességgel kapcsolódik egybe az el-
lentétes főkapcsolással.

3.2.2. Választó utótagú e l l e n t é t : $[F \text{ de } (F \text{ vagy } F)]$.

(27) "1 ... odaköszöntem a már küszöbön álló lánynak, hang-
talanul, de a szokásosnál talán mélyebb főhajtással, s nyilván
olyan értelmű pillantással, amely ilyenfajta viszontpillantást
remél. 2A kislány visszapillantott rám. 3De az én tekintetem tar-
talmának átvétele nélkül. 4Vagy ha volt is valami arcán abból a
rezzenetből, hogy érzelmi sugárzás éri, az láthatólag nem szemé-
lyesnek szólt." (Illyés Gyula: Beatrice apródjai. 14)

Ábrázolva: $[(2) \text{ de } (3 \text{ vagy } 4 \text{ mg}_1/j_2 \text{ } 4)]$.

(28) "Erdély Remenyik Sándort ünnepli, egy családias évfor-
duló alkalmából; de ennek a költőnek ünnepe nem pusztán családi
és erdélyi ünnep. 2Vagy ha az, mi is jelentkezőnk mint a család-
hoz tartozók." (Babits Mihály: Esszék, tanulmányok 2. 693)

Ábrázolva: $[1 \text{ de } (1 \text{ vagy } 2 \text{ ha } 2/h)]$.

(29) "1Mohács után a megoszlott, megrémült, önbizalmát vesz-
tett ország a Habsburg-sas szárnya alá menekült, védelmet kere-
sendő. 2A Habsburg csakugyan megmentette az országot a végső
pusztulástól; de az elveszített területeket nem tudta, talán nem
is akarta visszaszerezni. 3Vagy ha akarta is, nem akarta az ide-
gen katonaság, amely győzelem esetén elvesztette volna létjogo-
sultságát." (Szerb Antal: A magyar Irodalom története. 160)

Ábrázolva: $[2 \text{ de } ((2 \text{ vagy } 3 \text{ mg } 3/j))]$.

A választó alkapcsolás a szembeállító ellentéttel hasonlókép-

pen alkot konstrukciós formát, mint az előző elvárástörölő ellentétekkel:

(30) "1Bizonytal voltak és vannak elfogultságok bennünk, öregebbekben is. 2De mi azt tartottuk dicsőségünknek, ha azok fölébe tudunk emelkedni, s gondolkodásunkat sikerült függetleníteni minden generációs megkötöttségtől. 3Az új nemzedék szerint *azonban* ilyen, nemzedéki korlátoktól független gondolat nyilván nem is létezik, *vagy ha* mégis létezni mert, akkor az szigorúan magánügy." (Babits Mihály: Esszék, tanulmányok 2. 473)

Ábrázolva: [(1-2) *azonban* (3 *vagy* 3 *ha* 3)].

3.2.3. Választó utótagú k ö v e t k e z t e t é s : F *tehát* (F *vagy* F).

(31) "1A tehetség ... rendhagyó valami. 2Ha megfeszül sem képes rásimulni a korábbi tehetségek nyomán köztudatosított kaptafára. 3Zsírozzák, kenik tágítókkal - a siker csak időleges. 4A kezelés viszont fájdalmas. 5Nincs mit tenni, alkalmazkodni kell. 6A tehetség *így vagy* elhülyül - választékosabban szólva: beilleszkedik, elfogadja a realitásokat (a'sámfákat) s akkor már nem tehetség. 7*Vagy* álcázza magát. 8Például legendákkal ..." (Berkes Erzsébet, Élet és Irodalom 1983. március 4.)

Ábrázolva: [(1-5) *így* (6 *vagy* 7)].

(32) "... nem személyek álltak szemben személyekkel, hanem hadviselés hadviseléssel, vagyis bármily merész vadmacska, nem is egy, de négy-öt, még véres mancsú oroszlánna: *tehát vagy* előbb kellett volna meggondolni, még márciusban a forradalmi ujjhuzást, *vagy* — *ha* már megtörtént — állni a harcot; akár a pesti tűzfalakig védeni, lépésről lépésre hátrálva kényszeríteni ki valami föltételeket, nem egy kormányvezetőségnek, hanem a proletáriátusnak, netán az egész országnak. (Illyés Gyula: Beatrice *apródjai*.- 85)

Ábrázolva: [(F ≠ F) ↔ F] *tehát* [(F *vagy* F *ha* F) ↔ F].

4. A fentiekben olyan konstrukciós formákat láttunk, amelyekben a választó viszonyfajta fő- vagy alkapcsolásként szerepet kapott. Ezt a képet vizsgálatunk korpusza, a mintegy 3 ezer XX. századi magyar esszé-részlet rajzolta ki, tehát semmiképpen sem állíthatjuk, hogy az elméletileg lehetséges többi forma nem is realizálódhatik. Más kérdés természetesen a realizálódás valóságossága, vagyis az, hogy a választó viszony milyen szükségszerűséggel alkot konstrukciós formákat a feltárt esetekben.

Kétségtelen, hogy a logika nem véletlenül tartja számon a disz-

junkció és az implikáció egybeépülhetőségét: a *vagy ha* valóban kikristályosodott konstrukciós forma, s az is meggondolandó, hogy az ((*akár, akár*)\mégis)-t ne tekintsük-e a megengedő választásnak.

Ugyanakkor láthatjuk, hogy a választó viszonyfajta korántsem olyan gazdag lehetőségrendszerrel kapcsolódik a többi tartalmi-logikai viszonyfajtához, mint ahogy azok (pl. az ellentétesség és az okság) egymáshoz; de azért van annyira szoros

- a tételmondatok választó utótagú megokolása (kifejtése),
- az ellentét, valamint a konklúziómondat választó továbbtagolódása, hogy az így keletkező alakulatokat is konstrukciótípusokként tarthassuk számon.

DIE KONSTRUKTIONELLE BEDEUTUNG DES DISJUNKTIVEN
VERHÄLTNISSES

von

Imre Békési

Das disjunktive Verhältnis wird vom Verfasser unter dem Aspekt der Satz- und Textkonstruktion untersucht. Unter der konstruktionellen Bedeutung dieser Verknüpfungsart wird die mit der konstruktionellen Situation verknüpfte Rolle verstanden, anders ausgedrückt: was für eine Formation sie mit einer anderen Relationsart darstellt. Der Verfasser kommt zum Schluß, daß man die mit der Begründung (der Explikation) verknüpfte Disjunktion: (H ^{denn} nämlich (H oder H)), und sogar die Reihenfolge dieser ganzen Verknüpfung nach einem Gegensatz: (H aber ((H ^{denn} nämlich ((H oder H))) parallel zur bekannten Verflechtung der Disjunktion und der Implikation für eine effektive Konstruktion ansehen kann..

Zur Erklärung der Zeichen: "H" steht für "Hauptsatz", die runden Klammern drücken den Engegrad der Verknüpfungen aus.

1. Pragmatikán mindenekelőtt azt a szemantikára épülő — ám azt meghaladó — nyelvészeti diszciplinát értem, amely a mondatok (megnyilatkozások) és mondatelemek tartalmi jelentésén túlmutató, kontextuális, illetőleg a kommunikatív interakcióhoz kötött jelentésspektusokat kutatja.

A beszéd ebben a megközelítésben: aktus, amelynek meghatározott — nyelviileg is kódolt — formái és céljai, valamint a tényleges cselekvésekhez mérhető hatásai vannak. Az egyik ilyen alapvető és mindennapos beszédaktus: az argumentáció, azaz az érvelés aktusa. Erről, illetőleg az argumentáció elméletének egy lehetséges alkalmazásáról lesz szó az alábbiakban.

2. Közismert, illetve könnyen belátható, hogy a beszéd (a saussure-i értelemben vett "parole" vagy a "discours") nem egyszerűen állításokat, kijelentéseket, ítéleteket tartalmaz, hanem vélekedéseket, szándékokat, szubjektív állásfoglalásokat közvetít, adott helyzetben, meghatározott céllal és partner(ek) számára. Azaz: nemcsak mondunk valamit, hanem valamilyen szándékkal tesszük ezt; sőt olykor fontosabb a mondás célja, mint az, amit mondunk. A "mondás" tehát nem feltétlenül azonos a "mondott" dologgal, s ez a különbség rendkívül változatos formában realizálódik, akár úgy is, hogy a közlés valódi értelme rejtett — vagy álcázott — marad. A beszéd ebben az értelemben rögzített szabályok szerint zajló "társasjátékhoz" hasonlítható, melynek különféle stratégiái vannak, és amelynek végső célja — az argumentatív aktusok vonatkozásában — véleményünknek a helyzethez illő kifejtése és partnerünkkel való elfogadtatása.

A célravezető eszközök — a stratégia metaforáját továbbépítve: "fegyverek" — megválasztása nemcsak az egyéni leleménytől függ, és nem kizárólag a nyelvi stílus kérdése. A nyelvben ma-

* A tanulmány rövidített, szóbeli változata elhangzott a Nyelvtudományi Társaság szegedi tagozatának Nyíri Antal tiszteletére rendezett felolvasóülésén, 1987. március 12-én.

gában is adva vannak bizonyos eszközök, melyek használatával ilyen vagy olyan argumentációs hatást (értvényt, eredményt) vált-hatunk ki. Afféle pragmatikai operátorok ezek, amelyek nyelvileg és logikailag kimunkált irányokat, érvelési megoldásokat kínálnak mondandónk kifejtéséhez. Éppen ezért eme operátorok — a fogalmi jelentésű szavakhoz képest mellékesnek látszó nyelvi elemek — kielégítő elemzése csakis a beszédstratégiai funkciók, az argumentatív velejárók ismeretében képzelhető el.

Az elmondottakat — a J.L. AUSTIN és J.R. SEARLE munkái nyomán közismert illokuciós és perlokuciós formulákat (*megígérem felavatom* stb.) ezúttal nem részletezve — az alábbiakkal szemléltetem. Azt a szándékot, hogy nincs kedvem vagy nem tudok moziba menni, az egyes helyzeteknek megfelelően a következő formákban fejezhetem ki:

- (1) Nem megyek moziba.
- (2) Nem tudok menni.
- (3) Mennék, de fáj a fejem.
- (4) Elmenni ilyen esőben?
- (5) Elmegyek, de nem ma.
- (6) Inkább sétálni mennék, mint moziba.
- (7) Mennék, ha nem volna annyi dolgom.
- (8) Ne menjünk moziba, hanem maradjunk itthon.

A felírt mondatsor természetesen tovább bővíthető; célom ezúttal csupán a nyomatékbeli, illetőleg érvelési különbségek — például az (1) és (3) vagy az (5) és (8), illetve (4) közötti — kiemelése volt. Ezek szerint egy-egy megnyilatkozás alkalmával seregnyi kínálkozó — a közlés lényegi tartalmát egyaránt hordozó — megoldás közül választunk. Ilyen jelenségeket természetesen régóta ismer a grammatika és a stilisztika; a hangsúly azonban most arra esik, hogy eltérő szintaktikai szerkezetű és szemantikai tartalmú mondatokhoz azonos közlésfunkciók tartoznak.

Hogyan lehetséges tehát, hogy az egyszerű tagadó mondat (1), három különböző ellentétes mondat (3, 5, 8), valamint a kérdő (4) vagy a hasonlító (6) mondat válaszértéke azonos — vagy legalább azonos irányú — legyen? Megfelelő magyarázatot csak akkor találunk, ha a szintaktikailag szervezett mondat (megnyilat-

kozás) explicit, "szó szerinti" jelentéstartalma mellett implicit tartalmakkal is számolunk. Olyan jelentések ezek, amelyek "kimondatlanul", a mondat-szemantikai kódoktól eltérő módon épülnek be a kommunikációs jelzésbe: implikátumok, azaz olyan következtetések, melyeket kijelentéseinkből szabályszerűen lehet vonni (mint (4) vagy (7) esetében); továbbá előfeltevések (preszuppozíciók), melyek mint igaznak tekintett előzetes ítéletek tapadnak megnyilatkozásainkhoz. Az implicit tartalmak közvetítése tehát a közlésfolyamat szerves része és aktus-értékű; az explicit jelentésekkel való összefüggéseik pedig beszédstratégiákat tesznek lehetővé.

Végezetül, a szóban forgó implicit tartalmak, amennyiben részei a kommunikációs üzenetnek, és nyelvi kódokkal rendelkeznek, nem valami nyelven kívüli valóság tartozékai. Hordozóik — ha áttételes módon is — maguk a közlési egységek: a mondatok; vizsgálatuk tehát a nyelvészet, a tágabban értelmezett szemantika illetékességi körébe tartozik.

3. A fenti — igen vázlatos — bevezető a pragmatika alaptéziseinek az alább tárgyalandókra is irányított összefoglalása volt. Gondolataim kifejtésében különösen sokat merítettem O. DUCROT, J.C. ANSCOMBRE, F. RECANATI és mások elvi vonatkozású munkáiból.¹ Ez a többek által "francia pragmatikai iskolának" nevezett irányzat F. DE SAUSSURE és E. BENVENISTE szellemi örökségével, a strukturalizmus és a szemiotika elméletét továbbépítve jutott el a pragmatikához, és alakította ki — az angol analitikusokkal (P.F. STRAWSON, J.L. AUSTIN, J.R. SEARLE) is vitázva — saját elméletét és módszereit. A diszkurzív stratégiák, az argumentáció, illetőleg a pragmatikai operátorok témakörében folytatott vizsgálataik azért is figyelemre méltóak, mert példát és módszereket kínálnak a modern nyelvelmélet gyakorlati — a diakrón tényekkel is számot vető — alkalmazására.

¹ L. DUCROT, OSWALD: *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique.* Paris, Hermann 1972 (2. jav. és bőv. kiadás 1980); a *Communications* folyóirat (Paris, Seuil) két tematikus száma: 30. (1979) és 32. (1980); DUCROT, OSWALD — ANSCOMBRE, JEAN-CLAUDE: *L'argumentation dans la langue.* Bruxelles, Pierre Mardaga 1983; RECANATI, FRANÇOIS: *Les énoncés performatifs. Contribution à la pragmatique.* Paris, Éditions de Minuit 1981.

"Il est difficile, une fois qu'on a commencé à l'observer, de ne pas être fasciné par la conjonction *mais*" — írja DUCROT az ellentétes kötőszóval foglalkozó egyik tanulmányában². Azt hiszem, így jártam én is; először, amikor az egymást követő elemzéseket olvastam, másodszor pedig, amikor a magyar ellentétes kötőszók történeti vizsgálatába kezdtem. Szükségesnek látom mindennek előtt eme tanulmányok téziseinek — hazai forrásmunkák, illetve fordítások hiányában kissé bővebb — összegzését.

DUCROT és munkatársai a *mais* 'de/hanem' kötőszóra vonatkozó vizsgálataikat a szótárak és nyelvtanok hagyományos meghatározásainak bírálatával indítják. Mit jelent az, hogy "egymásnak valamilyen tekintetben ellentmondó (szembeállított) mondatok, mondatrészek kapcsolószava"; mit jelent az, hogy "nyomósítást kifejező", "érzelmileg színezett ellenvetés" vagy "más tárgykörre való áttérés bevezetése"? Egyáltalán, miben áll a *Fényes, de nem nagyon; Visszajöttem, de ő ezt nem tudja; Nem mentegetni, de vádolni kell* őt típusú mondatokkal kifejezett ellentét? Egyes esetekben nincs is tartalmi ellentét a tagmondatok között: ilyennek tekinthetjük — a kötőszó leválasztásával — a *visszajöttem* és *ő nem tudja* szemantikai viszonyát, az utolsó példamondat 'nem mentegetni' és 'vádolni' tartalma pedig szemantikailag éppenséggel fedi egymást (függetlenül attól, hogy a *de* itt *hanem*-re cserélhető). Más esetekben — gondoljunk a *De hideg van, De beszéljünk másról-félék-re* — épp a követő mondat tartalmi mozzanatai szüremkednek be a szótári meghatározásba.³

A megoldás, illetőleg az alapfunkció megragadása végül is a szembeállítás szubjektív aspektusainak (az ellentétet ti. gyakran maga a beszélő létesíti), az explicit és implicit tartalmak viszonyainak elemzésével válik lehetővé. DUCROT meghatározása pon-

² "Ha egyszer elkezdünk foglalkozni vele, nehéz ellenállni a *de* kötőszó varázsának." — DUCROT, O.: *Analyses pragmatiques. Communications* 32: 11.

³ Ezen az alapon — írja szellemesen DUCROT — a *De gyere el hozzánk ebédre* és hasonló elemzésével elkülöníthetnénk egy "meghívást bevezető" (*mais d'invitation*) funkciót is. — Az elmondottakra lásd: DUCROT 1972/80, 92, 128, 271; DUCROT, O. et al.: *Les mots du discours*. Paris, Éditions de Minuit 1980. 93-6. — A kritikai megjegyzések átültetésében felhasználtam az EKSz. kínálókozó meghatározásait és példaanyagát.

tosan (franciából fordítva) így szól: "Amikor *P* és *Q* tagmondatokat a *mais* 'de' kötőszóval egymás mellé rendeljük, *P*-hez és *Q*-hoz a következő gondolati tartalmakat csatoljuk. Először is azt, hogy *P* maga után von ("sugalmaz"), *Q* pedig megcáfol ("lerönt") egy olyan *r* következtetést (conclusion), amely tudatunkban világosan jelen van, és amelyet a jellevő képes megragadni; azaz: *P*-hez és *Q*-hoz az *r* vonatkozásában ellentétes argumentatív irányok (orientations argumentatives) tartoznak. Másodszor, *Q*-nak nagyobb az ereje *r* ellenében, mint amennyire *P* támogatja azt; ilyen módon a *P mais* 'de' *Q* mondategész a *nem-r* konklúzió irányába mutat." — Világos, folytatja DUCROT, hogy "az általam javasolt definíció az argumentáció fogalmára épül. Az, hogy egy mondatnak argumentatív értéke van, annyit jelent, hogy megformálásával szükségképpen ilyen vagy olyan konklúziók felé irányítjuk beszélőpartnerünket; valamilyen argumentatív értékről beszélni pedig annyit tesz, mint azt a folytatódást (continuation) leírni, amelyet mondatunkkal elérni szándékoztunk."⁴

A vázolt összefüggéseket az előző pont (3) vagy (5) mondatával illusztrálhatom: a *Mennék* tagmondat (*P*) kedvező konklúziót (*r*) sugall, erre azonban ráció a *de fáj a fejem* (*Q*), mely az argumentatív irányt megváltoztatva az egész kijelentéshez *nem-r*, azaz elutasító következtetést rendel. Az argumentumoknak és az implicit tartalmaknak ezt a viszonyát ezek szerint a kötőszó — mint pragmatikai operátor — szabályozza.⁵ Másfelől: ilyen komplex argumentatív mozgás tételzése nélkül aligha tudnánk elemezni a *Visszajöttem, de ő ezt nem tudja* típusú mondatok szembeállító viszonyát.

⁴ Lásd: DUCROT, Communications 32: 11-2; kritikai, összegző munkájában idézi MEYER, M. is: Logique, langage et argumentation. Paris, Hachette Université 1982. 117. — Hasonló meghatározásokat találunk még: DUCROT 1972/80, 128-9; DUCROT, O. — VOGT, C.A., Revue de Linguistique Romane 43: 317-8, 332 (vö. 7. lábjegyzet); DUCROT, O. et al. 1980, 97. Ez utóbbit frappáns megfogalmazása miatt és az összehasonlítás kedvéért idézem: "Le mouvement de pensée impliquée par une phrase affirmative du type *P mais Q* pourrait être paraphrasé ainsi: »Oui, *P* est vrai; tu aurais tendance à en conclure *r*; il ne le faut pas, car *Q* (*Q* étant présenté comme un argument plus fort pour *non-r* que *n'est P* pour *r*)«."

⁵ Az argumentatív érték szempontjából sokatmondónak találok, hogy az egyik ógörög ellentétes kötőszó 'de való(já)ban' értelmű (említi DUCROT 1972/80, 129).

4. Az elmondottakhoz két kiegészítő megjegyzés tartozik: az iménti leírás a francia *mais*-nek csak egyik, a magyar *de* (a német *aber*) szónak megfelelő funkciójára vonatkozik. A másik *mais* lényegileg megfelel annak, amit a magyar *hanem* (német *sondern*) használatáról tudunk: tagadó előmondat után állítást bevezető, úgynevezett kizáró kötőszó. Argumentatív értéke — DUCROT felfogásában — itt magának a tagadásnak van, amely egy korábbi, valószínűs vagy ilyennek tekintett (potenciális) állítás negatív ismételéseként a beszélő ellentétes állásfoglalását fejezi ki, s így argumentatív tekintetben előkészíti a *hanem*-mel bevezetett állítást. A *nem-P hanem Q* képletű mondatban *Q* tehát *P*-vel, nem pedig *nem-P*-vel áll ellentétben⁶ (így feloldódik a *Nem mentegetni, de vddolni kell őt* típusú mondatok paradoxonja is).

Térjünk át ezek után a kétféle *mais* eredetének — számunkra közvetlenebb tanulságokat ígérő — kérdéseire, melyekre O. DUCROT és C.A. VOGT külön tanulmányban⁷ keresik a választ. A francia *mais* a romanisták egybehangzó véleménye szerint a latin *magis* le származottja, ami azért is figyelmet érdemel, mert a *magis* eredetileg hasonlító határozószó, illetve a *magis quam* kötőszói szerkezet eleme volt. Magyar fordítása tehát: *inkább, inkább mint*, lásd: *Magis Deum miseri quam beati colunt* (Inkább tisztelik Istent a szegények, mint a gazdagok. Seneca); *Disertus magis est quam sapiens* (Inkább ügyes szónok, mint bölcs. Cicero).

Hogyan lesz tehát a hasonlító partikulából ellentétes kötőszó, és a hasonlító alárendelésből ellentétes mondat? DUCROT és VOGT a fent idézett mondatok és általában a hasonlítás argumentatív viszonyait elemezve igazolják, hogy a kizáró szembeállítás számos ponton érintkezik a hasonlítással. A második latin mondat voltaképp egyenértékű ezzel: *Nem bölcs, hanem ügyes szónok*; pon-

⁶ Az ilyen mondatok "polemikus tagadását" DUCROT szembeállítja a *P mais/DE Q* képlettekben olykor előforduló, ám argumentatív szempontból közömbös (ún. "deskriptív") tagadással. — Hasonló megállapításokkal a hazai szakirodalomban is találkozunk, lásd pl. KLEMM: MTörtMondt. 444-6. Meglepően érett és pragmatikai szempontból is helytálló gondolatokat fejt ki PONORI THEWREWK EMIL (Nyr. 1 [1872]: 450-2; idézi SIMONYI: MKöt. 1: 163).

⁷ DUCROT, O. — VOGT, C.A.: *De magis à mais: une hypothèse sémantique*. *Revue de Linguistique Romane* (Paris, Éditions de SLR-CRNS) 43. (1979, 171-172. sz.) 317-41; vö. DUCROT, *Communications* 32: 17.

tosabban szólva azonos konklúzió — a szóban forgó személy bölcsességének negatív értékelése — kiváltására irányul. Olyan argumentatív töltésről, irányról van tehát szó, amelyet a *nem-P* hanem *Q* képletű mondatok explicit módon, tagadásként, a hasonlító (*Q inkább mint P*) mondatok pedig implicitként hordoznak. Az egyenlőtlen hasonlítás ugyanis csak mondat-szemantikai szinten jelenti tulajdonságok (állapotok, dolgok, cselekvések stb.) erejének "összemérését"; pragmatikai szempontból érvelésnek, célzatos konfrontációnak minősülnek: a nagyobb érvény az állítás, a kisebb fok a tagadás (elutasítás) érveként szolgál, vagyis argumentatív irányuk azonos a kizáró-cáfoló mondatéval. — Nem véletlen, hogy a hasonlítás egy kezdeti, középfokot nélkülöző szinten állító + tagadó mondat kombinációjával, illetve egy közbeiktatott kötőszóval fejeződik ki.⁹

A *magis*-ból lett francia *mais*/HANEM tehát a hasonlításban is bennefoglalt tagadást, elutasítást teszi explicitté: a tagmondatok sorrendje megfordul, a kisebb fokot képviselő *P*-ben megjelenik a nyelvtani tagadás, melyet *Q* mint helyreigazító állítás követ. Az ilyen mondatokban — akár hasonlító előzményeikben — a hangsúly a tagadásra, egy korábbi (valóságos vagy feltett) állítás kategorikus elutasítására esik. — Elképzelhető azonban más, "finomabb" stratégia is: elfogadom a kérdéses állítást (*P*), hozzászések azonban egy másikat (*Q*), amely lerontja az előző hitelet, illetőleg implikátumait (*r*) úgy, hogy a teljes megnyilatkozás *nem-r* irányába fordul. Ilyen argumentatív hangsúlyviszonyokból és szintén a hasonlításból vezethető le a DE funkciójú *mais*: a hangsúly itt nem az elutasításra, hanem a nagyobb fokot képviselő *Q* kiemelésére, argumentatív tartalmának felerősítésére esik. *P* a hasonlító mondatban afféle hivatkozási alap *Q* kiemeléséhez; állító formáját ellentétes tagmondatként is megtartja, és így — eredeti szerepének megfelelően — a megengedés stratégiáját teszi lehetővé: [igaz, hogy] *P mais/DE* [valójában/szerintem] *Q*. Fenti példánk tehát így alakul: *Bölcs, de (inkább) egyes szónok* (hasonló transzformációkat a 2. pont ellentétes mondataival is végezhetünk, pl. *Elmegyek, de nem ma* → *Inkább máskor megyek*,

⁹ Ezeket az összefüggéseket a hazai szakirodalom is tárgyalja; lásd különösen: SIMONYI: MKöt. 2: 102-3; BERRAR: NytudÉrt. 23: 26, 125-7.

mint ma). — A *mais* kettős használatát DUCROT és VOGT tehát a hasonlításban bennefoglalt kettős argumentatív funkcióból származtatja, s az utóbb elemzett DE funkciót mint liberális tagadást állítja szembe a *nem-P hanem Q* képletű kategorikus ("autoritaire", azaz tekintélyelvű) érveléssel. Foglaljuk végezetül — DUCROT és VOGT nyomán — táblázatba a *magis > mais* fejlődési sémáját:

(1) <i>Q magis quam P</i>	
(2) <i>Nem-P mais/HANEM Q</i>	(3) <i>P mais/DE Q</i>
Hangsúlyos: (<i>quam</i>) <i>P</i> ;	Hangsúlyos: <i>Q</i> (<i>magis</i>);
Tagadás: erős (<i>P</i> cáfolási aktus tárgya, ennek esz- köze <i>Q</i>);	Tagadás: gyenge (<i>P</i> argumentatív erejét rontja le);
Fenntartás: gyenge (<i>P</i> megelőző kijelentés pusztá visszajelzése). ⁹	Fenntartás: erős (<i>P</i> megelőző állítás argumentatív értékének megengedése, ami a <i>Q</i> -ra alapozott argumentációs aktus eszközéül szolgál).

Az elmondottakból — mielőtt magyar partok felé indulnánk — egy fontos következtetés adódik: a szemantikai vizsgálatokban számot kell vetnünk az argumentatív negáció jelenségével. Mint láttuk ez a tagadás inkább "megtagadás" vagy érvénytelenítés, amelynek csak egyik lehetséges megjelenési formája a nyelvtani tagadás. Nem azonos másfelől a logikai tagadással, mely a kétértékű rendszerben a hamis állítását jelenti. Nyelvi megnyilatkozásaink java része voltaképp a logikai állítás és tagadás közötti mezsgyén helyezkedik el, olyan argumentatív értékeket és határfokokat képviselve, melyeket argumentatív skálák formájában írhatunk le. Hasonló módon ragadható meg az argumentatív állítás fogalma is.

5. A fenti összefüggéseket szem előtt tartva lapozzuk fel először a magyar hasonlító kötőszók történetét. BERRÁR JOLÁN e témában kiemelkedő jelentőségű monográfiájának adatai

⁹ DUCROT és VOGT "fenntartáson" (*maintien*) a megelőző állítás (ez esetben a "discours rapporté" kifejezést fordítom vele) érvényének megőrzését, illetve a megőrzés fokát érti.

szerint¹⁰ kódexeink leggyakoribb hasonlító kötőszavai sorrendben a következők: *miképpen, mint, miként, hogynem* és (ritkábban) *hogynemmint*; a többi — szám szerint 81, lényegesen kisebb gyakoriságú — kötőszó a felsoroltak elemeinek, illetőleg névmásoknak és toldalékoknak a kombinációja. — Érdekes megfigyelésekre ad alkalmat a mondat típusok szerinti csoportosítás; ezek szerint az első három kötőszó (*miképpen, mint, miként*) az egyfokú hasonlításokban tipikus és szinte kizárólagos, a másik kettő (*hogynem, hogynemmint*) az egyenlőtlenekben, pontosabban az állító főmondatú altípusban (*Szebb X, mint Y*). Igaz, hogy előfordul ilyenkor is a *mint*, gyakorisága azonban jószérivel elhanyagolható; túlnyomó többségre tesz szert ugyanakkor a tagadó főmondatú — voltaképp az egyenlőtleniséget cáfoló (*Nem szebb X, mint Y*) — hasonlításokban.

Az adatok önmagukban is sugallják az alábbi következtetéseket:

1) valószínű, hogy a *mint* az egyfokú hasonlítás (módhatározói eredetű) kötőszavaként került át az egyenlőtlen hasonlításba (vö. SIMONYI: MKöt. 3: 189; BERRÁR i.m. 112, 125-6); 2) a *mint* ilyen használata a tagadó főmondatú szerkesztményekben terjedt el (a *miként, miképpen* változatokat is kizsorítva) és vált általánossá mindenféle egyenlőtlen hasonlításban; 3) a *hogynem* az állító főmondatú egyenlőtlen hasonlítás feltehetően legősibb kötőszava.

Az említett *hogynem* nem kevés fejtörést okozott a nyelvtörténet kutatóinak, nem is a *hogy* hasonlító szerepe, mint inkább a tagadószóval való összeforrása miatt; ilyen mondatokban: "mégzèzètè otèt kizal inkab *hog nem* minden nèmbezièket" (BécsiK. 53); "Yob teeneked eg zemmel az erek elettre be mennen, *honnem* ket zemed lewen az erek tyzre vettethny" (JordK. 410. NySz). — KLEMM ANTAL (MTörtMondt. 519, 550-1) az állító és tagadó mondatok keveredésével magyarázza a kötőszó eredetét: *X jobban tudja, hogy* (= ahogy) *Y X Y nem tudja jobban X-nél*. Vele szemben BERRÁR JOLÁN egy korábbi, SIMONYI ZSIGMOND által írott elemzésből, illetőleg abból a felismerésből indul ki, hogy az egyenlőtlen hasonlításban "az egyik tagnak a tulajdonság vagy cselekvés bizonyos

¹⁰ BERRÁR JOLÁN: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. NytudÉrt. 23. (1960) 65, 73, 84-5, 91-3, 124-8.

fokozatát tulajdonítjuk s ugyanezt a másiktól megtagadjuk" (MKöt. 2: 101-2). BERRÁR tehát látja a hasonlító és a tagadó-szembeállító mondat rokonságát, valamint — SIMONYI okfejtése és értékes példaanyaga (i.m. 102-3) alapján — felteszi, hogy az egyenlőtleniséget eredetileg a puszta tagadószó fejezhette ki (pl. *A lány szép, hogy nem* [olyan szép] *a nap*); ennek ellenére a tagadószóval a középfokjel (vagy az *inkább* elem) megjelenése, illetve a mondat-tani viszony szorosabbá válása után nem tud mit kezdeni. "Ezzel a tagadó mondat el is veszítette jelentőségét — írja —. Ha feltesz-szük, hogy a középfok jelzése kezdettől fogva megvolt az egyenlőtlenül hasonlító mondatokban, a mellékmondat tagadó voltát nem tudjuk megmagyarázni, a tagadószó szükségtelen és fölösleges elem." Szerinte a középfokjel később "a hasonlító mondatoknak a mellérendelésből az alárendelésbe való átfejlődésekor került bele a főmondatba", ekkorra azonban a *nem* — jöllehet "feleslegessé" válik — már összeforrt a *hogy*-gyal (i.m. 125-7). — RÁCZ ENDRE az idézett munkáról írott elismerő kritikájában épp a *hogynem*-mel kapcsolatban tesz megjegyzést. Szerinte KLEMM koncepcióját sem lehet teljesen elvetni, és további példákkal szemlélteti a *hogy*, illetve *hogynem*-mel szerkesztett következményes és hasonlító mondatok keveredésének lehetőségét (NyK. 64: 429). — A két felfogás ötvözése és a *nem* "feleslegességének" gondolata nyilvánul meg JUHÁSZ DEZSŐ — egyelőre kéziratban olvasható — tanulmányában¹¹ is.

A *hogynem* kérdését, úgy gondolom, a fentebb áttekintett összefüggések alapján, az argumentatív érték fogalmával lehet megnyugtató módon rendezni: a *hogy* és a tagadószó ilyen összeforrása nem más, mint az egyenlőtlenül hasonlító mondatok egyik argumentatív irányának szintaktikai-szemantikai kifejeződése. A kisebb fok — elég a NySz. vagy az említett munkák példaanyagát megvizsgálni — szükségképp a tagadás felé mutat, vagyis mondatunk az argumentatív negációnak egyik, hasonlító szintaxissal formált esete. Ezért szerepel a *hogynem* (néhány kivételtől eltekintve: mindig) állító főmondat után, ezért forrt és csiszolódott össze

¹¹ A kötőszók a kései ómagyar korban. Kézirat (Résztanulmány a készülő történeti grammatikához). 1982. 39-40.

(lásd: *honnem*), és ezért tűnik oly "logikusnak" egyes (például következményes-hasonlító) mondatokban: *Okosabb annál, hogynem* (ma: *hogysem/semmint*) *megsértődjék*. A *hogynem*-ben tehát grammatikalizálódott (explicitté vált) az az argumentatív érték (implicit jelentéstartalom), amely a *magis*-t a franciában kizáró-ellentétes *mais*/HANEM-mé érlelte.

A nyelvtanilag funkciótlan (más vonatkozásban éppenséggel funkciós) tagadás esete egyébként számos nyelvben ismeretes: a francia hasonlító mondatok egy részében az értelem minden csorbítása nélkül kitehető az "explétif", azaz töltelék *ne* (pl. *Je le sens mieux que vous ne le sentez*, vö. DUCROT — VOGT i.m. 320); a magyarból idézhetjük a *majd(hogy)* és *majdnem(hogy)* alternációját (vö. ÉrtSz.) vagy a *Várj, amíg vissza (nem) jövök*-féle mondatokat.

A *hogynem* pragmatikai képletéből és a *mint* kiszorító terjeszkedéséből valamennyi tagadó elemű kötőszó-variáns levezethető: így a kódexek *hogynemmint*-je¹² (lásd a *hogyha* — *hogyhamint* kettősségét is), valamint a XVI-XVII. századi *hogysem* és *mintsem*, valószínűleg rövidülésszerű-keveredésszerű forma a *semmint* és *semhogy* (vö. BERRÁR i.m. 128), és nyilván a feltételes árnyalatú mondatokban forrt össze a *hogynemha*, illetve *hogynemmintha*. Az egyes változatok hatókörének és harcának elemzésénél — melynek részleteiről e helyütt le kell mondanom — természetesen a latin minták és a fordítás tényével is számolni kell, amint azt BERRÁR JOLÁN teszi.

Összefoglalva tehát bizton kijelenthetjük: a *hogynem* az egyenlőtlen hasonlítás és a tagadó szembeállítás pragmatikai-szemantikai affinitásából született. Történetileg ez két úton képzelhető el: 1) vagy az ősi, középfoktalan szembeállító/hasonlító mondat tagadó részének — ekkor funkciós — *nem*-je forrott a *hogy*-hoz, és vesztette el szemantikai realitását (vált "redundánssá") a középfok megjelenésével, az állítóvá értékelődött alárendelt mon-

¹² BERRÁR okfejtése ezen a ponton (i.m. 127-8) ellentmondáshoz vezet: a *hogynemmint* szerinte nem lehet keveredés vagy összekapcsolódás eredménye, mert az "szigorúan megmarad az állító főmondatú mondatok körében" (mint a *hogynem*). Szerintem éppen összekapcsolódásról, a terjeszkedő *mint* behatolásáról, másfelől pedig az eredeti HOGYNEM funkció megőrzéséről van szó.

datban (*Szép, hogy nem a nap* → *Szebb, hogynem a nap*); 2) vagy az egyenlőtlen hasonlításban bennefoglalt argumentatív negáció (a kisebb fokú tag érvénytelenítése) jelenik meg mondat-szemantikai szinten, a középfok argumentációs ismétléseként, a nyelvtörténetnek elvileg bármely korszakában (*Szebb, hogy/mint a nap* → *Szebb, hogynem/mintsem a nap*; vö. MÜNCHK. 70va: "a' lélèc nagob hog nem az étèc ⁂ a'test nagob hognè a' ruhazat"). — A második megoldás mellett szól az a tény, hogy a *mint* mellé *mintsem* és *semmint*, illetve *hogyse* és *semhogy* keletkezik a későbbiekben, bár itt analógiával, a kiszoruló *hogynem* képletének ismétlődésével is számolhatunk. Az első eset valószínűségét rontja, hogy a középfok jelölése ősidőktől fogva létezhet nyelvünkben; az adatok kronológiája és funkcionális összefüggései viszont inkább ezt a megoldást támogatják.

A *hogy* valószínűleg legősiabb (a *mint*-nél régiebb), mód/állapothatározó-szóból fejlődött hasonlító kötőszó (vö. BERRÁR i.m. i.m. 114-5, 125; JUHÁSZ i.h.). Elsődleges funkciója az egyfokú hasonlítás lehetett (vö. KLEMM i.m. 149-50); innen került át — a nyomában járó *mint*-hez hasonlóan (vö. SIMONYI i.m. 3: 189) — az egyenlőtlen hasonlító mondatokba: egyfelől *hogy* alakban, tagadó főmondat után (*Nem [oly] szép/nem szebb a nap, hogy a lány*), másrészt *hogynem*-mé forrva, állító főmondat után (*Szép/szebb a lány, hogynem a nap*). A hasonlító *hogy* — funkcionális túlterheltsége miatt is — viszonylag gyorsan átadta helyét a *mint*, *miképpen*, *miként* kötőszóknak, s nyelvemlékeinkben csak elvétve, archaizmusként kerül elő¹³. A *hogynem* jóval szívósabbnak bizonyul: csak a XVII. századtól szorul vissza és enged helyet a *mintsem*-féle újabb kötőszóknak.

Mindezen összefüggések alapján úgy látszik, a *hogynem* keletkezése ősi időkre, a középfoktalan tagadó hasonlítás korába nyúlik vissza. Azt a tényt azonban, hogy a középfokú hasonlítás elterjedése után még évszázadokig életképes marad, s *hogy* helyét szintén

¹³ Pl. "Hug ef tiv latiatuc fymtuchel. ifa es num igg ember mulchotia ez vermut" (HB.); "megvigazec Vgan hog a' mafic" (MÜNCHK. 18ra); "Semmi eddől, enneköm hog tegődet a keresztfan őlelven meghaliac" (WINKL. 216). — BERRÁR a kódexek ilyen adataiban visszarövidülést lát (i.m. 128; az adatokat lásd: 83, 114); magam a funkcionális különbség alapján inkább megőrződést tételezek fel.

tagadószóval szerkesztett — máig eleven — kötőszóknak engedte át, minden bizonnyal az argumentatív töltés, az ilyen mondatokban foglalt implicit tagadás is indokolja.

6. A rokon szerkezetű *hanem*-mel a fentiekben már találkoztunk; vizsgáljuk meg most közelebbről ezt a — tagadó eleme miatt meg-
lehetősen rejtélyes — kizáró kötőszavunkat.

Rejtélyessége mindenekelőtt a *nem* szemantikai redundanciájában áll, a *hanem* ugyanis tagadó előmondat utáni, helyreigazító — cáfoló (kizárólagosan helyesnek tételezett) állítás bevezetésére szolgál: *Nem olvas, hanem ír.* — Már SIMONYI is rámutatott (MKöt. 1: 158), hogy a kötőszó mai funkciója semmiképp sem vezethető le az elemek szemantikai tartalmából; ellenkezőleg, a felbontás egészen eltérő állítást eredményez: *Nem olvas, ha nem ír.* Mai kötőszavunkból ezek szerint kiürült mind a feltételes, mind a tagadó jelentéstartalom. Azaz — minthogy kiindulásként aligha vehetünk mást, mint a *ha* és *nem* eredeti jelentését — összefüggést kell keresnünk a tagadó feltételes és az állító ellentétes mellékmondat között. Nehéz és eléggé kockázatos vállalkozás, de a fent elemzett argumentatív szempontok talán segítségünkre lesznek a tájékozódásban.

Vizsgáljuk meg először is a *hanem* nyelvi életútját: az adatok és az elemzések (CzF.; SIMONYI: MKöt. 1: 158–70; FOKOS: Nyr. 57: 49–52; KLEMM: MTörtMondt. 444–7) szerint mai kizáró-ellentétes funkciója csak a XVI. század óta létezik; a kódexek korában még olyan sajátos használati értékkel bírt, amelyet a mai *mint* (lásd a TESz. meghatározását), *csak* vagy *kivéve* kötőelemekkel értelmezhetünk. Ezt a *hanem*-et SIMONYI — nem épp szerencsés — terminusával "megkülönböztető"-nek nevezi a szakirodalom, például: "ez *nem ygeb* germuk *hanum yft[en]*" (KTSz; a TESz. 1. adata); "Es *femjt egyebet nem* monduala *hanem* csak *ez* bezedeket" (JókK. 4); "*fénki fél nē* megen *mēnbē/hanem* ki *leǵallot mēnbol embezn^e* fia" (MünchK. 87ra); a JókK.-ben, valamint a HuszB.-ban főként a *hanem*-csak járatos: "*ninl it / hanem lac ǵt kēñer v kēt hal*" (uo. 21ra); 1568: "*semy holta vta(n) ne(m) maradoth hane(m) egy hitua(n) tollas derekal*" (SzT. 4: 1029); 1696: "*Micsoda egyéb a világ, hanem égő kemencze*" (Illy: Préd. I. 42. NySz). — A kódexek általában a latin *nisi*-t fordítják vele (a *hanem*-csak-nak

gyakran a *nisi solus/solum* felel meg); a régi glosszákbán szintén *nisi*, Calepinus szótárában: *praeterquam*; a *hanem*-csak mellett a glosszákbán *nisi solum*, (*nihił aliud*) *quam*, a szótárakban (Ver. és PPBl.) *praeterquam*, illetve *ausgekommen* áll (vö. RMGl. 300; NySz. 2: 952, 1: 370).

A kérdés ezek után némiképp árnyaltabban fogalmazódik meg, s a *ha + nem*-től valószínűleg a "megkülönböztető" *hanem*-en keresztül jutunk a mai kizáró funkcióhoz. Ezen a nyomon indult el SIMONYI is, felismerve eme közbülső *hanem* és a feltételes/tagadó kötőszó rokonságát, a mai "ellenmondó" *hanem*-et azonban más módon, önálló hiányos mondatként magyarázza: *Nem volt víg, ha [pedig] nem [volt víg, akkor] szomorú.* — Felfogását e ponton bírálta FOKOS DÁVID, majd KLEMM ANTAL az ellentmondást kiküszöbölve egységes és szabatos mondattni magyarázatot dolgoz ki: az eredeti feltételes/tagadó mondat állítótá értékelődik (*X nem egyéb, hanem Q*), majd az *egyéb/más/semmi* stb. elemeket nem tartalmazó, tagadó előmondatokhoz kapcsolódva ellentétes mellérendeléssé válik (*X nem P hanem Q*). KLEMM felfogása (a forrást a többivel együtt fent már megadtam) kétségkívül helytállónak bizonyul, homályban hagyja azonban az átértékelődés olyan szemantikai mozzanatait, amelyek indokolják és hitelesítik a mondattni mozgásokat. Ezek felvázolását kísérel meg az alábbiakban. — Tekintsük át először az alábbi mondatstort:

- (1) Csak ő segít.
- (2) Más nem segít, csak(is) ő.
- (3) Ha valaki, (akkor) ő segít.
- (4) Senki nem segít, ha ő nem.
- (5) Ki (más) segít, ha nem ő?
- (6) Ki más segít(het), mint ő?

A felírt mondatok pragmatikai összetartozása nyilvánvaló: valamennyi hordozza az 'ő segít' tartalmat, és azonos konklúziók (pl. 'ő jó ember' vagy 'Ne számíts másvalakire') kiváltására irányul. Azonos tehát az argumentatív irány, csupán a megformálásban és a "hangsúlyokban" mutatkozik különbség: (2) az (1)-nek "nyomatékos" kifejtése; (3, 4, 5) feltételes (állító, tagadó és kérdő-tagadó), a (6) pedig kérdő-hasonlító mondat (megnyilatkozás). Az argumentatív alapérték (1)-ben már adva van, a többi

változatban mutatkozó különbség így szintaktikai-szemantikai természetű lehet.

Az *ő segít* mondathoz képest (1) *Csak ő segít* határozott aktusértékű megnyilatkozás; a *csak* pragmatikai jelentéséből célszerű tehát kiindulnunk. KIEFER FERENC és mások elemzése¹⁴ szerint (1)-nek előfeltevése (preszuppozíciója) van, vagyis olyan ítélet tartozik hozzá, melyet a beszélő és hallgató "értelmes" megnyilatkozás esetén szükségképp és kötelezően igaznak tart. Ez most: *ő segít*, tehát az eredeti állítás, csak épp preszuppozíciós aktussal (mintegy posztulátumként) megvalósítva. A következő értelmezés a *csak* egyik argumentatív funkcióját világosabban kirajzolja: ha azt mondom *Csak ő segít*, biztosnak tartom, hogy *ő segít*; vitába szállhatsz a 'csak'-kal, azt azonban el kell fogadnod, hogy '*ő segít*'.

A *csak* másik funkciója annak jelzése, hogy a szóban forgó dolog/esemény várákozásunk, illetve a hallgató — alkalmasint valamely korábbi kijelentésben megfogalmazott — feltételezése ellenére történik: '*más segítségére is számítottunk*'. Ez azonban — minthogy a tagadó és kérdő átalakításban eltűnik (vö. KIEFER i.h.) — nem előfeltevés, hanem olyan implicit jelentéstartalom, melyet DUCROT az informativitás szabályából következő "sous-entendu"-ként (hozzáértett jelentésként)¹⁵ kezel. — Összegezve, az (1) típusú mondatok a bennük foglalt kijelentést megemelt információs értékűnek tüntetik fel, amit egyszersmind az állításnak megfelelő preszuppozíciós aktus kísér. Világos, milyen argumentatív hozama van ennek a vitázó-bizonyító műfajokban, s hogy ez az — értelmező szótárainkban kiemelésként, kizárásként leírt — érték az állítás és tagadás ötvöződésének a következménye. A *csak*-hoz argumentatív szempontból hozzátartozik a tagadás ('nem más, senki/semmi más'), s ez a negatív érték a preszuppozíciós tartalomhoz adódva kettős argumentációt: kizárást és állítást tesz lehetővé. — Ezek után belátható, hogy (1) és (2) eltérése a "burkolt" tagadás mondat-szemantikai tükröztetéséből adódik; valószí-

¹⁴ KIEFER FERENC: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai K. 1983. 69-70; lásd még: DUCROT 1972/80, 119-20, 133-4.

¹⁵ Az informativitás szabálya szerint — mely a híres GRICE-i maximákkal is összevethető — a beszélő rendszeren új információt közöl; *P* kijelentéséhez tehát hozzáértődik, hogy a hallgatónak nincs tudomása *P*-ről, vagy éppen *nem-P*-t feltételez (DUCROT i.h.).

nő továbbá, hogy a *csak*-hoz rendelt tartalmakat (3)-(6) is hordozza.

Lássuk most már a (3) és (4), illetve általában a feltételes mondatokat. A feltételezés (szuppozíció) voltaképpen ellentettje a preszuppozíciónak: nem eleve igaznak tekintett állítást közve-tít, hanem választott, javasolt keretet képez valamely állítás kijelentéséhez. A *ha P akkor Q* képletű mondatok így nem egyszerű oksági összefüggést fejeznek ki, és nem azonosak mechanikusan a logikai implikációval; hanem: *Q* kijelentést egy *P* hipotetikus szituációba helyezik. Ezért lehet *ha P* egyik pragmatikai funkciója *Q* előfeltevésének érvénytelenítése.¹⁶

Hipotézis és állítás egymáshoz rendelése argumentációs aktusnak felel meg. E vonatkozásban a mi (3) és (4) mondatunknak — a *valaki* és *senki* elem jelenléte miatt — egészen sajátos értéke van. Elemezzük először (3) szemantikai-pragmatikai tartalmát: 'tegyük fel, hogy van valaki, aki segít(het); ha ezt belátod, el kell fogadnod, hogy ez: ő'; másként, a logikai implikáció fogalmát is felhasználva: 'vagy van valaki (aki segít), és akkor ez ő; vagy — és állításunkkal épp ezt akarjuk kizárni — senki nincs'. Mondatunk argumentatív alapiránya az állítás: *Ő biztosan segít*; a "sugallt" következtetésekből azonban megjelenik a kizárás, a negatív irány: *Más nem segít*. — Épp fordított a helyzet (4)-ben: Hipotetikus állítás és keret itt felcserélődik, és mindkettő tagadó értéket vesz fel, ami nyelviileg pontosan megfelel a logikai implikáció kontrapozíciós törvényének ($P \rightarrow Q = \text{nem-}Q \rightarrow \text{nem-}P$).¹⁷ Így az is természetes, hogy (3) és (4) argumentatív irányai (konklúziói) azonosak, s hogy lényegében megfelelnek a *csak*-kal szerkesztett mondatok kettős értékének. Másként oszlanak meg azonban a hangsúlyok: (3) a kiemelés-megszorítás pozitív (állító) tartalmát, (4) pedig negatív (tagadó) értékét állítja elő-

¹⁶ Lásd minderre: DUCROT 1972/80, 167-85; KIEFER i.m. 248, 264-5. E helyütt nem vállalkozhatom a szuppozíció egyéb kérdéseinek ismertetésére; a továbbiakban az alapdefiníciót alkalmazva próbálok konkrét és önálló következtetéseket levonni, mint a *hogynem* esetében.

¹⁷ Nem szándékozom azonosítani a feltételes megnyilatkozásokat a logikai implikációval; DUCROT e tárgyú elemzése (i.m. 179-85) ugyanakkor felbátort a kontrapozíció elvének alkalmazására.

térbe. Ez a megoszlás erősen emlékeztet a *de* és *hanem* kötőszós, ellentétes mondatok "stratégiaiális" különbségeire. — Vegyük észre végül, hogy (4) feltételes tagmondatának tagadó nyelvtani formája (*ha ő nem [segít]*) voltaképp argumentatív állításnak (*ő az, aki segít*) felel meg.

Ezek után (5) és (6) elemzése sem jelent gondot. A kérdő-állító főmondat a fentiekhez hasonló negatív argumentáció hordozója; nem véletlenül nevezi "tagadó értékű kérdésnek" az ilyeneket a szakirodalom (pl. KLEMM i.m. 445). Az állító érték az egyik esetben feltételes, a másokban hasonlító szintaxissal fejeződik ki (az utóbbi a *magis*-ről, *hogynem*-ről mondottak értelmében akár így is átalakítható: *Inkább segít ő, hogynem más*).

Lássuk most újra a "megkülönböztető" (jogosabb lenne a "kiemelő" vagy a "megszorító" terminus) *hanem*-et: *Ez nem egyéb gyermek, hanem Isten; Semmi holta után nem maradt, hanem egy hitvány derékalj; Micsoda egyéb (vagy: Nem egyéb) a világ, hanem égő kemen-ce* (lásd a fenti idézeteket). Ezeknek a mondatoknak közös jellemzőjük, hogy a főmondatban mindig tagadás (vagy ilyen értékű kérdés), valamint tagadó és/vagy határozatlan névmás (határozószó): *senki, semmi, soha; egyéb, más, másként stb.* vagy a több számnév található. A főmondati "kitevők" olykor hiányoznak, ilyenkor is beleérthetők azonban a mondatba: "A Krisztus váltsága végbe *nem* ment [másként], *hanem* halálával" (Pázm.: Préd. 81. NySz).

Idézett mondataink és a (4) típusú kontrapozíciós, kizáró állítások funkcionális azonossága nyilvánvaló. Amikor a feltételes mellékmondatban — mondat-szemantikailag is — érvényre jut az argumentatív állítás, ez elhomályosítja magának az argumentációs aktusnak a nyelvi eszközeit: a tagadást és a feltételes mondat-tani viszonyt. *Ha* és *nem* így egységes kötőszóvá forr össze, s a szóban forgó beszédaktus operátorává válik (ezen aktusnak pedig eszköze a főmondatbeli kizáró tagadás). A feltételes alárendelés ezenközben értékét veszíti, és az ellentétes mellérendeléshez közelít. Példamondatunkkal szemléltetve: (4) *Senki/más nem segít, ha ő nem* → (4') *Senki/más nem segít, hanem ő*.

Ennyivel meg is magyaráztuk a "megkülönböztető" *hanem* létrejöttének hátterét. Láthatjuk ugyanakkor, hogy az ilyen — (4') típusú — mondatok szemantikailag és szintaktikailag is átmeneti formát képviselnek: olykor erőteljesebb a feltételes tartalom, s

a *hanem* elemeire bontva is érthető (pl. kérdő főmondat után). Máskor, főként a középfokú *több* használatával a tagadó főmondatú (egyenlőtlen) hasonlításához áll közel: "*Semmit* én tőleg *többet* nem kívánok, *hanem* (= mint, csak) [azt] hogy engem szeress" (Bal.: Költ. 186. NySz; vö. "Senki en neköm *nağob* zolgalatot *nem* teth es *nem* tehet *mint* te" GuaryK. 55; idézi: BERRÁR: NytudÉrt. 23: 69-70).

Az átmeneti *hanem* akkor válik tisztán ellentétes, kizáró kötőszóvá, és a mondat akkor szakad el végleg a feltételes alárendeléstől, amikor a globálisan kizáró *semmi*, *nem más* helyére egy konkrét tartalom, illetve ennek tagadása kerül. Ezt a második elmozdulást az osztálykalkulus fogalmaival írhatjuk le: a *semmi*, *nem más/egyéb* egy adott osztály valamennyi (lehetséges) egyedét globálisan kizárja, s az így képzett "üres" osztályba a *hanem*-mel bevezetett állítás egyetlen individuumot sorol. A művetet lényege tehát: azonosítás és kizárás (ami lényegileg megfelel a *csak*-ról mondottaknak). — Tegyük most, a globális kizárás helyére egy meghatározott *P* individuum kizárását, azaz a *nem más* helyére *nem-P*-t: *nem-P hanem Q* képletű mondatot kapunk. Fenti (4) példánk tehát így alakul: (4') *Senki/más nem segít, hanem ő* → (4'') *Nem Gábor segít hanem ő*; az Illyés Andrástól kölcsönvett mondat pedig így hangzana: *Nem nyájjas liget a világ, hanem égő kemence*.

Összefoglalva: a *hanem* feltételes tartalmának elhományosulása és kizáró-ellentétes kötőszóvá fejlődése a vele szerkesztett alapmondat sajátos argumentatív funkciójából vezethető le. Ennek első állomása az alárendelés fellazulása és a tagmondat állítóvá értékelődése, melyet az ellentétes viszony megjelenése kísér. Ez a funkció erősödik fel a főmondatbeli tagadás kritériumainak — argumentatív szempontból szintén indokolt — feloldódásával, ami a megnyilatkozást egy megelőző állítás érvénytelenítésére, cáfolási aktus végrehajtására teszi alkalmassá. A mondattani viszony ezentúl ellentétes mellérendelés, melynek kötőszava — az argumentációs aktus operátora — végleg elveszti alkotó elemeivel való szemantikai kapcsolatát.

Hasonló átértékelődésre más nyelvekben is találunk példát: ilyen eredetű a spanyol *sino*, a portugál *senão* (< latin *si+non*);

ilyen maga a latin *nisi* (< *ne+si*) meg a SIMONYI és FOKOS által elemzett *sin*; van továbbá a francia *sinon*-nak is a "megkülönböztető" *hanem*-re emlékeztető használata.

Legkorábbi nyelvemlékeinkben a HANEM funkciót még a *de* tölti be, lásd: "Num *heon* muga nec. *ge* mend w foianec halalut evec" (HB.). A *hanem* mai, tisztán ellentétes kötőszói használatára a XVI. század elejétől vannak adataink: pl. "Nem zikseğ az uruos az egessegbelieknek: *hanem* az koroknak" (TihK. 216. NySz). — Az első adat meghatározásához véleményem szerint figyelmet érdemel a MünchK. (1416 u./1466) következő részlete: "¶ felēletet uptuala ſcent žēllettpł hog *nē* latna halalt / *hanem* *ēlōžēz* latna vžnac x^cat" (56rb; Lk. 2,26: Et responsum acceperat a Spiritu sancto, non visurum se mortem, *nisi* prius videret Christum Domini). Ha az ellentétes funkció kritériumának az előmondati tagadást, illetve a *semmi/nem* más hiányát tekintjük, mondatunk — jóllehet a latin mintában *nisi* áll — igen közel van a (4'') típushoz.

Befejezésül néhány megjegyzést teszek a *hanem* sajátos használati eseteivel és alakváltozataival kapcsolatban. A *de* és *hanem* használatában a XVI. századtól funkciómegoszlás következett be; mindazonáltal máig létezik a két kötőszó kölcsönös funkciócseréje, amivel a szótárakban adatolt sajátos használati értékeket is meg tudjuk magyarázni. — A *hanem* nagyszámú történeti és nyelvjárási alakváltozata (*halēm, helēm, henēm, a* palócban *ha* is) a funkcióváltás és összetapadás természetes hangtani következménye. — Története során a *hanem* számos más kötő- vagy módosítószóval került kapcsolatba, illetve tapadt össze. Legkorábbi ezek közül a *hanemcsak*, melyet a fentiek alapján az argumentatív funkció (kiemelés-megszorítás) felerősítésével magyarázhatunk; a *hanem-hogy* önálló mondatból rövidült (< *hanem az, hogy*); a kódexek kedvelt *hanemha* (= csak *ha*, *hacsak nem*) formája nyilvánvalóan a feltételes funkció visszaállításának igényéből született, s így az elemek elhomályosulásáról tanúskodik (pl. "Kwlewmbe ky *nem* megyen, *hanem ha* Lucanus es zent Vid oda mennek" ÉrdyK. 337. NySz; a fenti megjegyzésekhez lásd SIMONYI és KLEMM idézett munkáit is). — Végül, nem véletlen a *hanem*-nek *nemcsak* melletti szokásos használata: a két operátorhoz ilyenkor egy megelőző kizáró állítás feloldásának, az ítélet (az egyelemű osztály) kibővítésének funkciója tartozik.

7. A fenti elemzések, úgy vélem, hitelesítik, hogy eltérő szintaktikai szerkezetű és szemantikai tartalmú mondatok is hozhatóknak azonos közlésfunkciót (argumentatív értéket); másfelől, hogy egy-egy megnyilatkozás olyan (implicit) tartalmakat is közvetít, amelyek nem vezethetők le közvetlenül a mondat összetevőiből, illetve explicit jelentéséből. — Eme tartalmak hozták szemantikai közös nevezőre az ellentétes, a hasonlító, a feltételes és a kiemelő-megszorító mondatot, melyek között argumentatív rokonságot, valamint történetileg hiteles összefüggéseket és mozgásokat találtunk.

Mindebből a következő tanulságot vonhatjuk le: egyrészt a jelentéstörténeti vizsgálatokban is figyelemmel kell lennünk a mondatok (megnyilatkozások) implicit jelentésére, illetőleg argumentatív viszonyaira; másrészt az argumentáció fogalmaival adekvát módon írhatunk le olyan elmozdulásokat (funkcionális átértékelődéseket), melyeket eddig hézagosan vagy intuitív módon vezettünk le, illetve csak részlegesen, szintaktikai-szemantikai keretben ismertünk fel.

LES CONJONCTIONS *DE*, *HANEM*, *HOGYNEM* — DANS UNE OPTIQUE
PRAGMATIQUE

par

József Bratinka

S'appuyant sur les principes de la pragmatique sémantique et ceux de l'argumentation — tels que "valeur" et "orientation argumentatives", élaborés par O. DUCROT et d'autres linguistes —, l'auteur se propose l'examen sémantique et historique d'un groupe de conjonctions en hongrois.

Dans la première partie, il résume les conclusions, fort instructives, de l'enquête menée par les chercheurs français à propos du *mais* qui, remontant au *magis* comparatif du latin, a la double fonction de *aber* et *sondern* en allemand (ou *de* et *hanem* en hongrois).

La deuxième partie présente l'analyse diachronique des deux conjonctions hongroises comportant, l'une et l'autre, un élément négatif (*nem* 'non'). L'analyse constate finalement que cet élément s'explique, dans les deux cas, par les valeurs argumentatives — c'est à dire par l'orientation à certaines conclusions — des propositions correspondantes. Ainsi *hogynem* 'que+non' conjonction comparative d'inégalité introduisait, en ancien hongrois, le terme inférieur, et argumentativement nié (*nem* n'est que la marque syntaxique de cette négation). — *Hanem* 'si+non' conjonction de la réfutation (équivalent du *sondern* en allemand) a pris sa valeur dans une subordination hypothétique négative, mais comportant une affirmation au niveau argumentatif: 'Personne (d'autre) ne t'aidera si ce n'est [si+non] Y' → 'Ce n'est pas X qui t'aidera mais [si+non] Y'.

KIEGÉSZÍTÉSEK, HELYESBÍTÉSEK

Néhány pótlólagos adat "Barna Ferdinándról, a komplex uralisztika egyik korai művelőjéről" című írásomhoz*

Domokos Péter

Barna Ferdinánd — a jelzett tanulmányban leírtak ellenére — nem tartozik a teljesen elfelejtett tudósok közé, jelentőségét sem én "fedeztem" fel, s nem is én írtam először róla külön méltatást. Önálló cikkben elemzi — főként könyvtárosi tevékenységét — 1957-ben BERECKZY LÁSZLÓ¹, illetve működésének egészét — 1962-ben — WEÖRES GYULA². Gazdag finnországi levelezésének jegyzetelt feldolgozását — a kiadás reményében — most készíti elő Viljo Tervonen (szóbeli értesülés). Barna Kalevala-fordítását a "tréfacsináló" — de ezzel együtt hiteles és korrekt — Vikár Béla szerint Budenz JÓZSEF csak "afféle Barnevala"-ként emlegette volna. Nos, az A. JOKI-tól 1981-ben közzétett Blomstedt—Budenz levélváltásból³ is kiolvasható, a Barna és Budenz közötti viszony nem volt különösképp szívélyes, pontosabban: a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a Kalevala-fordítás készülése és elkészülte idejére kapcsolatuk feszültté vált. 1870. november 20-án kelt levelében — sajátos stílusban, nem is enyhe iróniával, három nyelven, német, magyar és finn szójátékokkal fűszerezve — Budenz a következőket írja — egyebek mellett — kollégájának: "...Freund Barna yhä vaan Kalevaloitsee; mein freund vom Ofener Barnassus, der verseschmied (runon-seppä) Lindner trägt sich mit dem plane, ihn unter dem titel 'Barnevala, finn hösköltemény' zu besingen. Der tag, an dem seine Kalevala-übersetzung, von der Sie einige probebogen erhalten, im drucke vollendet sein wird, darf einer würdigen feier nicht entbehren..."

* Népr. és Nytud. XXIV-XXV (1980-81), 283-91.

¹ BERECKZY LÁSZLÓ: Barna Ferdinánd. Könyvtáros, 1957/5. sz. 343-4.

² WEÖRES GYULA: Ferdinánd Barna, Kalevalan unkarintaja ja kansantieteen tutkija. Kalevalaseuran Vuosikirja, 1962. 42. évf. 143-54.

³ JOKI, AULIS J.: Oskar Blomstedt ja József Budenz kirjeenvaihossia. In: Lakó—emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. Bp. 1981.

(i.m. 108-9). Levéltári bűvárkodása közepette V. Tervonen rábuk-
kant Budenznek egy ez ideig nem emlegetett kéziratára is, amely
— számos példával, idézettel — Barna Kalevala-tolmácsolásának
bírálatát tartalmazza. Valamennyire is megbízható Budenz-bibli-
ográfia híján — egyelőre — nem lehet arról nyilatkozni, meg-
jelent-e s hol ez az írás. (Nyilván csak 1871 után, a Barna-féle
fordítás közzététele után jelenhetett meg, ha megjelent — fel-
tehetően német nyelven, valamely hazai vagy külföldi német orgá-
numban, esetleg — napilapban. Mindenképp fontos dokumentuma a
magyarországi Kalevala-filológiának!) Ezek után különös érdek-
lődéssel várjuk Barna finnországi levelezésének közzétételét,
nyilván nem hagyta szó nélkül Budenz "csipkelődéseit", s neki is
lehettek figyelemre méltó észrevételei nagy tekintélyű tudós kol-
legája kutatói és emberi megnyilatkozásairól.

Barnáról szólva korábbi közleményemben a következőket állí-
tottam: "Előadásai...többségükben külföldi szakmunkák kivonatai,
tartalmi ismertetései... Szakszerűségüket és korszerűségüket is
illetteheti szó..., hisz Barna a hatalmas általa »számontartott«
tudományos terület egyetlen parcellájának sem volt igazi szakem-
bere, alkotó kutatója..." Ezúttal — állításom lényegét fenn-
tartva — pontosítanom kell a mondottakat. Barna ugyanis nem csu-
pán a szakirodalomból ismerte a rokonnépeket — pontosabban a
mordvinokat, akikről a legtöbb (3), legrészletesebb s legtartal-
masabb felolvasását⁴ tartotta az akadémián —, személyesen is
járt földjükön, falvaikban, közvetlenül is tanulmányozta szoká-
saikat, hagyományait. Ezt a körülményt azért kell külön is
hangsúlyoznunk, mert REGULY után⁵ és LAKÓ GYÖRGY

⁴ BARNÁ FERDINÁND: A mordvaiak történelmi viszontagságai. Bp. 1877. 49 l.

BARNÁ FERDINÁND: A mordvaiak pogány istenei és ünnepei szertartásai.
Bp. 1879. 84 l.

BARNÁ FERDINÁND: A mordva nép házassági szokásai. Bp. 1887. 56 l.

⁵ TOLDY FERENC: Reguly Antal. In: Uő.: Magyar államférfiak és írók.
Életrajzi emlékek. II. Pesth, 1868.

"[1845 nyarán-D. P.] cseremiszt studiumai bevégezése után elhagyta Kazánt...
Nisnij-Novgorodba érkezett... Egy heti pihenés után e kormánymegye belsejé-
be rándult a mordvinok közé, hogy a finn törzsek e legdélibbikének élet-
módjáról s állapotairól élő szemléletet nyerjen..." — írja TOLDY (i.m.
368) (Számításaim szerint a mondott időszakban Reguly cca. 3-4 hónapot
töltött el a mordvinok, külön az erzák és külön a moksák között.)

előtt⁶ — mindmáig — voltaképpen Barna Ferdinárd volt az egyetlen magyar tudós, aki hivatalosan (feltehetően huzamosabb időre, néhány hétre) eljutott a lélekszámban harmadik legnagyobb uráli nép hazájába, a voltaképpeni Mordóvia területére. Utazásának dokumentumai, részletei — egyelőre — teljesen ismeretlenek. Meglepő kirándulása mindenesetre megelőzte a Budenz-tanítványok (pl. Munkácsi) jól előkészített és gondosan megtervezett gyűjtőútjait. Feltehetően saját egyéni kezdeményezésének eredménye, önszorgalmú orosz nyelvtanulása és tudása révén kialakított kapcsolatainak gyümölcse, ugyanis a nagyhírű Orosz Földrajzi Társaság ösztöndíjával jut el 1877-ben a mordvinokhoz. Útjáról csupán az (1887-ben!), a "mordvák" házassági szokásairól közreadott értekezésében található néhány szűkszavú, már-már rejtett, a fejtegetésekbe beékelte információ: "...Az 1877. év tavaszán, az orosz földirati társaság határozatából, a mordva népszokásokat búvároltam, mely mintegy egy milliányi nép jelenleg a Czna és Tom folyóvizek mellékén tizenegy megyében lakik. A volgamelléki finn népek a szélesen elterjedt ural-altaji néptörzshöz tartoznak, melyet ezelőtt turáninak neveztek vala. Eme népfajok s különösen a mordvák, kik két csoportra: moksa és erzákra (irsa) oszlanak, mind fejalkatuk, mind arcuk jellegzetes vonásaiban s általában egész külmegjelenésökben, életmódjokban, szóval egész lényökben igen sok természeti sajátságokat tartottak fenn, melyek élesen elkülönítik mind a mordvákat, mind a többi valamennyi volgamelléki finneket, akár a szomszédos orosz, akár tatár népfajoktól.

Az én kutatásaim célja az volt: búvárolni a mordvákat mind embertani, mind néprajzi tekintetben; megvizsgálni testalkatukat, ábrázolni életmódjuk sajátosságait; meghatározni e népfaj előbbi s jelenlegi lakhelyeit s a szomszédnépek által rájuk gyakorolt hatást. S minthogy a néptani osztály éppen ez időtájtban a jogá-

⁶ LAKÓ GYÖRGY: Tanulmányutam a Szovjetunióban. MTA I.OK.IV,1-2. 1953. LAKÓ GYÖRGY több mint 100 évvel később, 1952 őszén jutott el — lényegesen rövidebb időre — a mordvinokhoz: "...Az időrendi sorrendben utolsó finnugor köztársaság, melyet meglátogattam, Mordóvia, azaz a Mordvin Autonóm Köztársaság volt... Szaranszkba... abból a célból utaztam, hogy résztvegyek a mordvin nyelvtudományi kongresszuson. A kongresszus három napig tartott... A szaranszki kongresszus után szovjetuniói tanulmányutam rövidesen véget ért..." (i.m. 140-1) — olvasható 1953-ban megjelent beszámolójában.

szati bűvárlatokra nézve is szigorú minta-szabályzatot készített, azért ez állapotokat is vizsgálatom tárgyává tevém. A magamra vállalt feladatok megoldásában több egyének szíves segélyével sokkal jobban boldogultam, semmint ezt reménylhettem, nem mintha az anyag fogyatékoságától tarthattam volna, hanem inkább azért, hogy annak sokasága megdöbbenőleg nagy volt, sokkalta nagyobb, mint ahogy azt reménylhettem. Így csakhamar észrevehettem, hogy a mordvák jogi ügyeiket illető vázlatok egymagokban is megglehetős terjedelmű művet tennének ki.

Mielőtt a mordva nép jogi szokásait illető művem megírásához fognék, mely valószínűleg az orosz cs. földrajzi társaság évkönyveiben fog napvilágot látni, egyik, ezen nép külön népeleti sajátságát, a házasságkötést választám tárgyalásom anyagául..." (i.m. 4)

"...Melnikoff P.I. szavai szerint, a nisegorodi moksáknál az »Injata« (a nyilvános könyörgéseket és áldozatokat végző pap) és az »Imbaba« (nőpap) szabták meg az árt, melyet a vőlegény atyja a leányért tartozott fizetni a leány atyjának. Az e papi személyek által megszabott áron kívül a leány atyja a legény atyjától kialakított mennyiségű pálinkát, sört és húst kapott.

Mi a részünkről tett vizsgálatok alapján szintén megerősíthetjük, hogy a fentebbi tudósítások teljesen igazak, s azokhoz csak még néhány mozzanatot csatolunk, melyeket a fennemlített bűvárkodók nem vehettek észre, nem lévén oly kérdőpont-mintázatuk, mint amilyent a földrajzi osztály e célból készített, sem semmi irányadó utasításuk..." (i.m. 43)

Az idézeteket Barna publikált, főként persze mordvin tárgyú (de egyéb finnugor témájú, pl. votják érdekű) munkáinak figyelmes tanulmányozásával, "mazsolázásával" nyilván tovább lehetne gyarapítani. Az eddig kialakított, de részben módosult összképet az így kiragadott szemelvények, apró személyes mozzanatok nyilván tovább árnyalnák.

A főntebb kifejtettek alapján viszont nem tartom elképzelhetőnek, hogy a jövőben további, meglepetésszámba menő adatok is előkerülnek még róla, tőle (ki tudja honnan? milyen forrásból? Budapestről? Helsinkiből? Szentpétervár—Leningrádból? egykori orosz szaklapokból?). Talán az sem illúzió, hogy az elfeledésből immár az emlékezés peremére "visszahozott" érdekes, sokszínű tu-

dós, akiről az igen szűkszavú családi krónika a vártnál kevesebb adatot tartalmaz⁷, s akinek jelentőségét, "komplex-szemléletét" mesterénél, Budenznél Munkácsi sokkal jobban látta, mintegy felismerte (miként egy fontos, de kis közleménye tanúsítja⁸) — az elkövetkező időkben megérdemel majd egy önálló kötetet is a "Múlt magyar tudósai"-t megelevenítő kitűnő akadémiai sorozatban.

⁷ DR. BARNA JÁNOS: Nyermeghi Barna család története. Satu-Mare, 1925. 15 l.

⁸ BARNA FERDINÁND: Adalékok közmondásaink s szólásaink eredetéhez. Közreadja MUNKÁCSI BERNÁT. Ethn. 1904. 204-9.

ДОПОЛНЕНИЯ, УТОЧНЕНИЯ К СТАТЬЕ О Ф. БАРНЕ

Пэтер Домокош

В данной короткой информации автор дополняет с несколькими новыми данными свою предидущую статью о Ф. Барне (Népr. és Nytud. XXIV-XXV, 283-91). Интересно, что Барна принадлежит к тем немногим венгерским исследователям, которые лично ходили по Мордовии. Он собрал там в 1877-м году важный и интересный этнографический материал.

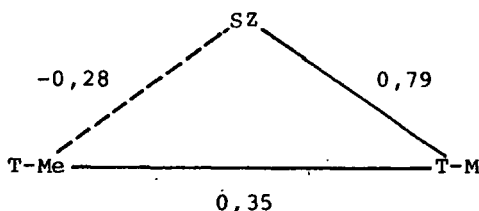
A MONDATEGYSÉGEK TELÍTETTSÉGI MUTATÓJÁNAK
KÖRNYEZETSTRUKTÚRÁJA

B. Fejes Katalin

Ez a dolgozat annak a kiterjedt vizsgálatnak a része, amelyben 9-11 éves tanulók fogalmazásainak mondat szerkezeti sajátosságai között keresünk matematikai statisztikai összefüggéseket. Közvetlen előzmény A szerkesztettségi mutató környezetstruktúrája című tanulmány (Néprajz és Nyelvtudomány XXIX-XXX [1985-1986], 37-49); további részletei: Életkor—szöveg—szintaxis (Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk. SZENDE ALADÁR. Tanulmánykiadó, 1986. 390-401); Lebensalter—Text—Syntax (Grazer Linguistische Studien 27, Herbst 1986. 21-26).

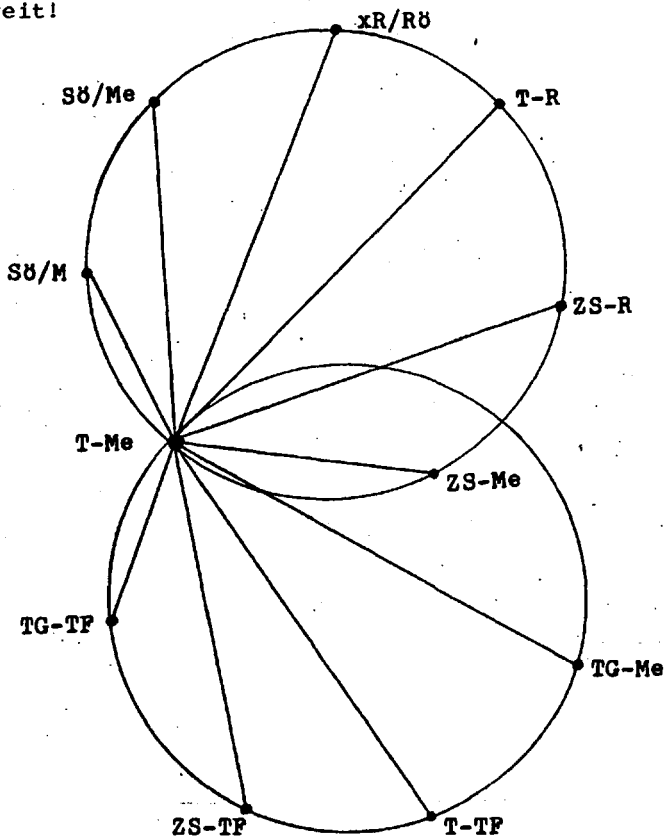
1. A szerkesztettségi mutató környezetstruktúrájából már kitélt, hogy a szerkesztettségi mutató értékének növekedésével nő a mondat egységekre jutó tartalmas szavak aránya is, azaz a mondat egységek telítettsége relatíve állandó. Viszonylagosan állandó ez az érték, hiszen a mondat egységen belüli telítettségre-tagoltságra sem hatástalan a mondat egész tagolódása. Ennek bizonyítéka, hogy a mondat egységek tagmondatosodásával csökken a mondat egységek belső telítettsége. Ez ellentétes irányú tendencia a szerkesztettségi mutatóval, de még akkor is figyelmet érdemel, ha nem erős kapcsolatról van szó.

Ugyanakkor a mondat egység telítettségi mutatója (vagyis a mondat egységekre jutó tartalmas szavak átlagos aránya) nem ellentétes irányú kapcsolatot mutat a mondat egységek telítettségi értékével, hanem pozitív, s összefüggésük középértékű (0,35). Mit várhatnánk pedig? Azt, hogy ha a mondat egységek telítettségi mutatója ellentétes irányú a szerkesztettségi mutató mozgásával, akkor ellentétes irányú lesz a mondat egész telítettségi mutatójával is, hiszen a szerkesztettségi mutató és a mondat egységek telítettsége között erős, pozitív irányú az összefüggés (0,79):

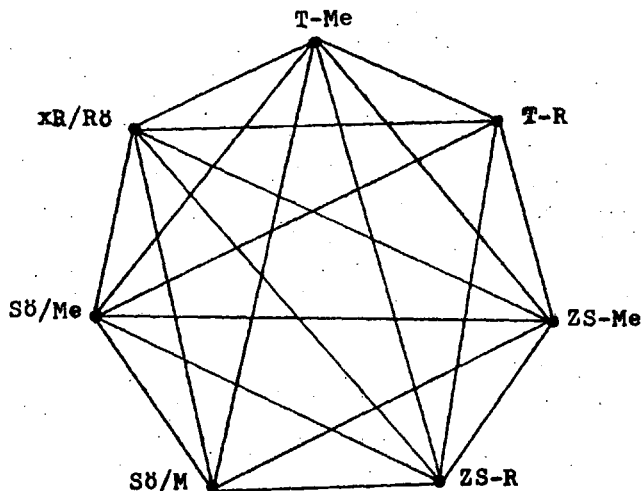

Ebben a kapcsolatkörben a mondategységek telítettsége szempontjából nem erős összefüggésű szerkezeti mozgásról van szó. Bemutatását mégis fontosnak tartom, mert megerősíti, hogy — már a nyelvhasználat viszonylag alacsony szintjén is — a szintaktikai alakulatok az egyes szerkezeti szinteken nem egymástól függetlenül jelennek meg. A nyelvhasználat szintaktikai oldalának fejlődését ezeknek az összefüggéseknek, illetve változásaiknak a feltárásával tudjuk nyomon követni. Ezért emeltem ki az előzőekben bemutatott gyengébb szerkezeti mozgást az erős kapcsolatokra épülő összefüggések elemzése elé.

Tekintsük át a mondategységek telítettségi mutatójának kapcsolatköreit!

1.1. Az első csoportba tartozó mutatók és kapcsolataik:

A csoportban szereplő szövegszerkezeti sajátosságok:

- $T-Me$ = a mondategységek telítettségi mutatója (azaz a szövegek mondategységeire jutó tartalmas szavak átlagos aránya);
- $T-R$ = a mondatrészek telítettségi mutatója (azaz a szövegek mondatrészeire jutó tartalmas szavak átlagos aránya);
- $ZS-Me$ = a mondategységek zsúfoltsági mutatója (azaz a szövegek mondategységeire jutó mondatrészek és szerkezettagok átlagos aránya);
- $ZS-R$ = a mondatrészek zsúfoltsági mutatója (vagyis a szövegek mondatrészeire jutó szerkezettagok átlagos aránya);
- $Sö/M$ = a mondategységek szerkezettagi zsúfoltsága (azaz a szövegek mondategységeire jutó szerkezettagok átlagos aránya);
- $Sö/Me$ = a mondategységek szerkezettagi zsúfoltsága (azaz a szövegek mondategységeire jutó szerkezettagok átlagos aránya);
- $xR/Rö$ = a szerkezetes mondatrészek (szintagmák) részesedési mutatója (vagyis a szöveg összes mondatrészeire jutó szintagmák átlagos aránya).

Az alábbi táblázat a kapcsolatokról valamennyi összefüggését tartalmazza:

T-Me	-	T-R	=	0,63	T-R	-	ZS-Me	=	0,47
		ZS-Me	=	0,95			ZS-R	=	0,84
		ZS-R	=	0,61			Sö/M	=	0,77
		Sö/M	=	0,65			Sö/Me	=	0,81
		Sö/Me	=	0,79			xR/Rö	=	0,83
		xR/Rö	=	0,61					
ZS-Me	-	ZS-R	=	0,63	ZS-R	-	Sö/M	=	0,92
		Sö/M	=	0,67			Sö/Me	=	0,97
		Sö/Me	=	0,77			xR/Rö	=	0,95
		xR/Rö	=	0,61					
Sö/M	-	Sö/Me	=	0,92	Sö/Me	-	xR/Rö	=	0,92
		xR/Rö	=	0,87					

A kölcsönös összefüggések bemutatása és értelmezése:

Az ábráról is leolvasható, hogy a mondategységek telítettségi mutatója a kapcsolatokról valamennyi mutatójával pozitív kapcsolatban áll. Nézzük egyenként az összefüggéseket!

A mondategységek telítettségi mutatója erős összefüggést jelez (0,63) a szövegek mondatrészeinek telítettségével. Ha a mondategységek telítettségi értéke nő, akkor ez azzal jár, hogy a szövegek nagy többségében nő a mondategységekben foglalt mondatrészek telítettségi mutatója is.

Hasonló irányú és mértékű a mondategységek telítettségi mutatójának összefüggése a bennük foglalt mondatrészek zsúfoltsági mutatójával (0,61). Kapcsolatuk ugyancsak nem meglepő; arra utal, hogy döntően a mondatrészek és szerkezettagok mennyisége adja a mondategységek telítettségét.

Csupán a szerkezettagok mennyiségi változását figyelve a következő összefüggéseket találjuk. Ha nő a szövegek mondategységeire jutó szerkezettagok mennyisége, növekszik a mondategységek telítettsége is (0,65). Ennél is erősebb összefüggés van a mondategységekre jutó szerkezettagok mutatója és a mondategységek telítettsége között (0,79). A két kapcsolat értéke között szembetűnő a különbség. Ennek magyarázatára még visszatérek.

Külön figyelmet érdemel a szerkezetes mondatré-

s z e k r é s z e s e d é s i m u t a t ó j á n a k é s a m o n d a t e g y s é -
g e k t e l í t e t t s é g é n e k ö s s z e f ü g g é s e (0,61). Tudniillik ha a szöveg
mondatrész-mennyiségéhez viszonyítva nő a szerkezetes mondatré-
szek száma, akkor ez döntő többségében a mondategységek telített-
ségében jelentkezik. Vajon lehet-e úgy értelmezni ezt az össze-
függést, hogy a szintagmák növekvő szerepe viszonylagosan állandó
mondatrészi tagoltság mellett érvényesül a mondategységek telí-
tettségében? Ez a kérdés szorosan kapcsolódik az előzőleg feltűnt
(és magyarázat nélkül hagyott) problémához. További kapcsolatok
figyelembevételére lesz szükség a közös válasz megfogalmazásához.

Azt már tudjuk, hogy a mondategységek zsúfoltsági mutatójának
alakulásába a mondategységek mondatrészi tagoltsága és a mondat-
részek szerkezetessége szól bele. Érthető tehát, hogy erős kapcso-
lat van a mondategységek telítettségi és zsúfoltsági mutatója kö-
zött (0,95). Ez az igen erős pozitív kapcsolat azonban azt is jel-
zi, hogy a mondategységek telítettségében viszonylag kis mérték-
ben játszik szerepet a mondatrészek analitikus szerkesztése (a
morfológiai szintű szókapcsolatok): a névutós szókapcsolatok, az
összetett állítmány; illetve a halmazás. Ezen összefüggés alapján
arra a kérdésünkre, hogy a szintagmák növekvő szerepe viszonyla-
gosan állandó mondatrészi tagoltság mellett érvényesül-e a mondat-
egységek telítettségében, igennel válaszolhatnánk. De a végső vá-
laszhoz további összefüggéseket is fel kell tárni.

Az eddigiekben arra figyeltünk, hogy milyen kapcsolat van a kör
egyres mutatói és a mondategységek telítettsége között. Nézzük meg
most, hogy a m o n d a t r é s z e k t e l í t e t t s é g e milyen
összefüggésben áll a kapcsolatkör többi mutatójával!

Világos az összefüggése a m o n d a t r é s z e k z s ú f o l t -
s á g i m u t a t ó j á v a l : 0,84. Ez az összefüggés más oldal-
ról erősíti meg azt a felismerést, hogy a mondatrészek telített-
sége döntően szintagmásodásuktól s nem analitikus szerkesztődésük-
től függ. Nyilvánvaló az is, hogy ha a szövegek mondategész-, mon-
dategység- és mondatrész-számához viszonyítva nő a szerkezettagok,
illetőleg a szerkezetes mondatrészek mennyisége, akkor ez a mon-
datrészek telítettségi mutatójában is tükröződik. Érthető tehát,
hogy a mondategységek telítettségi mutatója pozitív erős kapcso-
latot mutat a szövegek m o n d a t e g é s z e i r e , m o n d a t -
e g y s é g e i r e j u t ó s z e r k e z e t t a g o k á t l a g o s

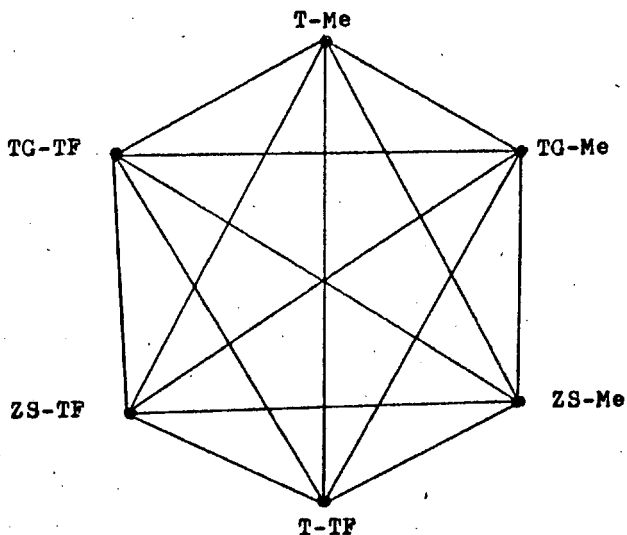
arányával (0,77; 0,81), valamint a szövegek mondatrészmennyiségéhez viszonyított szerkezetes mondatrészek részesedési mutatójával (0,83).

Külön érdemes szólni a mondatrészek telítettségének és a mondategységek zsúfoltságának összefüggéséről. A két mutató kapcsolata csupán közepes erősséget jelez: 0,47. Mivel az eddig vizsgált összefüggések elérték az erős kapcsolatértéket, első megközelítésre itt is elvárnánk, hogy a mondategységek telítettségének és a mondatrészek telítettségének összefüggéséhez hasonlóan (0,63) a mondategységek zsúfoltságával is azonosan erős kapcsolatot jelezzon, hiszen a mondategységek telítettsége és zsúfoltsága között rendkívül erős a pozitív kapcsolat (0,95). Mégsem ezt tapasztaljuk. Ez a közép-erős kapcsolat világosan jelzi, hogy az előzőekben feltett kérdéseinkre (a növekvő mennyiségű szintagmák szerepe) nem lett volna helyes csak a korábbi összefüggések alapján válaszolni. A 0,47-es erősségű kapcsolat figyelmeztet bennünket, hogy a mondategységek zsúfoltságának alakulásába döntően a mondatrészek szólnak bele; a mondatrészek telítettségébe pedig elsősorban a szerkezettagok mennyisége, s kisebb mértékben az analítikusan szerkesztett mondatrészek mennyisége. Közvetve tehát ez az összefüggés is azt bizonyítja, hogy a szintaktikai változások a vizsgált szövegekben alapvetően a tagmondatok szintjén, azaz a mondategész tagolódásában figyelhetők meg, nem pedig a mondategységek belsejében. A szövegek mondategységeinek belső tagolódásában nincsenek nagy eltérések, ezért beszélhetünk viszonylagosan állandó telítettségről, mondatrészi tagoltságról, és nem találunk számottevő különbségeket a szintagmák szintjén sem.

A mondategységek zsúfoltságának további kapcsolatait figyelve, az eddigi összefüggéseken túl (mondategységek telítettségével 0,95; a mondatrészek telítettségével 0,47) a következőket látjuk. Ha a mondatrészek zsúfoltsága nő, akkor ez tükröződik a mondategységek zsúfoltságán is, kapcsolatuk: 0,63. Ugyancsak érthető az erős pozitív kapcsolat a szöveg szerkezettagjainak mennyiségi viszonyaival: a mondategészre jutó szerkezettagok átlagos arányával 0,67, a mondategységekre jutó szerkezettagok átlagos arányával 0,77, s a szöve-

gek mondatrészeire jutó szerkezetes mondatrészek számával 0,61. A csoport további kapcsolatai és azok erőssége is nyilvánvaló.

1.2. A második csoportba tartozó mutatók és kapcsolataik:

A csoportban szereplő szövegszerkezeti sajátosságok:

A mondategységek telítettségi mutatójából kiindulva ez a második kapcsolatkör. Ennek a részstrukturának is eleme a mondategységek zsúfoltsági mutatója (ZS-Me), amelynek kapcsolódása rendkívül erős (0,95).

A csoportba tartozó további szövegszerkezeti sajátosságok:

TG-Me = a mondategységek tagoltsági mutatója (azaz a szövegek mondategységeire jutó mondatrészek átlagos aránya);

T-TF = a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek telítettségi mutatója (azaz a szövegek e tagmondataira jutó tartalmasszó-mennyiség);

ZS-TF = a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek zsúfoltsági mutatója (azaz az e tagmondatokra jutó mondatrészek és szerkezettagok átlagos mennyisége);

TG-TF = a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek tagoltsági mutatója (azaz az e tagmondatokra jutó mondatrészek átlagos mennyisége).

A második kapcsolatkör mennyiségi összefüggései:

T-Me - TG-Me = 0,79	TG-Me - ZS-Me = 0,84
ZS-Me = 0,95	T-TF = 0,52
T-TF = 0,61	ZS-TF = 0,55
ZS-TF = 0,46	TG-TF = 0,59
ZS-Me - T-TF = 0,55	T-TF - ZS-TF = 0,94
ZS-TF = 0,59	TG-TF = 0,83
TG-TF = 0,47	
	ZS-TF - TG-TF = 0,89

A kölcsönös összefüggések bemutatása és értelmezése:

Ha a második csoport elemeit végignézzük, rögtön föltűnik, hogy együtt találjuk szoros kapcsolatban a mondategységekre vonatkozó három mutatót: a telítettséget, a zsúfoltságot és a tagoltságot. Az első csoportban csak az első kettő volt együtt, noha a három mutató lineáris korrelációs együttthatójának értéke igen erős kapcsolatot jelez (0,79, 0,95, 0,84). A tagoltsági mutató azonban nem kerülhetett be az első csoportba, ugyanis a mondatrészek telítettségével nem jelez értékelhető kapcsolatot, pedig elvileg várható lett volna (a mondatrészek telítettsége a mondategységek telítettségével erős kapcsolatban áll (0,63), s a mondategységek zsúfoltsági mutatójával is közép-erős a kapcsolata (0,47)). Azt mondhatjuk tehát, hogy a mondategységen belül a mondatrészek szintagmatikus tagolódása és a mondategységek mondatrészi tagolódása között nem találunk lineáris kapcsolatot: a kiegyenlítődés nem számottevő; azaz a vizsgált szövegek átlagában a szintagmásodás nem ér el olyan mértéket, hogy ez lényegesen (vagy legalább is mérhetően) érintené a mondategységek mondatrészi tagoltságát. Tehát más összefüggések feltárásával ugyan, de lényegében ismét azt a megállapításunkat erősíthetjük meg, hogy a vizsgált szövegek alapján ebben az életkorban a tagmondatosodás a döntőbb, nem pedig az alsóbb szinteken folyó szerkezeti mozgás. (Természetes azonban, hogy későbbi életkorban — az elbeszélés műfajában — a szintagmák mennyisége visszahat a mondategységek tagoltságára.)

Idekívánkozik egy másik gondolatmenet is. Az eddigi összefüggésekből már látjuk, hogy a vizsgált szövegekben a szerkezeti moz-

gás a magasabb szintről halad az alsóbb szintek irányába. Mintegy a megfogalmazandó gondolat széttagolódásának megfelelően az írásbeli nyelvhasználat fejlődésében (pontosabban szintaxisának változásában) a magasabb szinteken indul meg a mozgás, és lefelé haladva csökken az intenzitása. A vizsgált szövegekben legértelmesebb a mondategységek szintjén a tagmondatosodás; a mondategységek telítettségét döntően a tagoltság változása határozza meg (bár a szerkesztettségi mutató kapcsolatait vizsgálva azt is láttuk, hogy ez a szerkezeti mozgás nem egészen éri el a középerős kapcsolatot, éppen ezért viszonylag kicsi határok között mozog a mondategységek telítettsége, s ezzel együtt következőképpen a tagoltság és a zsúfoltság sem mutat nagy eltéréseket); végül a lineáris összefüggések alakulásába legkevésbé szól bele a mondatrészek szerkezeti tagoltsága, vagyis itt észlelhetők a legkisebb szerkezeti mozgások.

A kapcsolatkör következő három eleme a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek telítettségi, tagoltsági és zsúfoltsági mutatóját tartalmazza. Erős kapcsolatot a mondategységek telítettségével a mondategységek telítettsége jelez (0,61), ennél az értéknél valamivel alacsonyabb a tagoltsággal és a zsúfoltsággal mutatott összefüggés.

Gyengébb kapcsolat-értékkel ugyan, de ide a második csoporthoz vonhatjuk az egyszerű mondatok telítettségi, tagoltsági és zsúfoltsági mutatóinak összefüggéseit is (0,52; 0,34; 0,50). Feltűnik, hogy a tagoltsági mutató kapcsolata a leggyengébb. Más összefüggések elemzésekor még visszatérünk erre a kérdésre. Mennyiben jelenti ez azt, hogy az egyszerű mondatokban erősebb az alsóbb szerkezeti szinten (a szintagmákban) a tagolódás?

Az eddigiek alapján várhatnánk, hogy összefüggést találjunk a szövegek mondategységeinek telítettsége és az alárendelés szintjén található mondategységek telítettsége, tagoltsága, zsúfoltsága között is; értékelhető kapcsolatot azonban egyáltalán nem találunk (egyik sem éri el a 0,1-es értéket). A vizsgált szövegek mondategységeinek telítettségébe tehát nem szól bele az alárendelt mondategységek telítettsége, tagoltsága, zsúfoltsága; döntően a főmondati szintű mondategységek

telítettsége határozza meg a szövegek mondategységeire kapott átlagos telítettség értéket.

Érdekes azonban az erősen átlagolt értékek mellett a finomított mutatók jelzéseit is figyelembe venni. Változik-e a kép, ha a mondategységek telítettségének mutatójával együtt azt nézzük, hogy az adott szövegen belül milyen részesedést mutat az egyszerű mondatok mint mondategységek csoportja, a főmondati szintű beszerkesztett mondategységeké, valamint az alárendelt mondategységeké. Ismét olyan tendenciákat figyelhetünk meg, amelyek a jelenleg vizsgált szövegekre nem adnak jellemző összefüggéseket, de nagyon fontos szintaktikai mozgások megindulását jelzik. Melyek ezek?

Ha a mondategységek szintbeli fekvését, azaz beszerkesztettségének mértékét figyeljük, valamint azt, hogy az adott szövegben növekszik-e vagy csökken a részesedési arányuk, az alábbiakat látjuk. A mondategységek telítettségének alakulására hatással van az egyszerű mondatok részesedése: közöttük majdnem középerős pozitív kapcsolat van. A beszerkesztett mondategységek részesedésének növekedésével viszont ellentétes irányúvá válik a kapcsolat; igaz, gyengébb erősségű, mint az egyszerű mondatok esetében (a főmondati szintűeknél $-0,14$, az alárendelteknél $-0,23$). Vagyis az a kiegyenlítődés, amelyet a szerkesztettségi mutató és a tagmondatok telítettsége között megfigyelhettünk ($-0,28$), most pontosítható: a kiegyenlítődés a beszerkesztett helyzetű mondategységekre érvényes. Az egyszerű mondatok szempontjából ezt így fogalmazhatnánk meg: az egyszerű mondatoknak mint mondategységeknek általában nagyobb a telítettsége, ezért a részesedésük növekedésével nő a mondategységek telítettsége. A vizsgált szövegek esetében ez csak felismerhető tendencia, DEME LÁSZLÓ azonban már mint általánosan érvényes jellemzőként írt lényegében ugyanerről a kérdésről, amikor az egyes mondathosszúsági csoportok mondategységeinek telítettségét vizsgálta meg¹.

¹ DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 276-7.

A mondategységek telítettségének vizsgálatakor érdemes a kapcsolatok közül még egy érdekes tényre fölfigyelni. A mondategységek telítettségének növekedésével ugyanis a szintagmákban nem a szerkezettagok első szintjén álló determinánsok mennyisége növekszik ($-0,14$), hanem az alsóbb szinteken álló szerkezettagoké ($0,24$). Ezek a — noha csak gyenge — kapcsolatok azt bizonyítják, hogy az egyszerű mondatokban erősebb a szintagmák hierarchikus tagolódása, azaz van bizonyos kiegyenlítődés, szerkezeti mozgás az alsóbb szinteken, ha nincs is tagolódás a mondategész szintjén. Ezek a megfigyelések a további nyelvhasználat-kutatások számára lehetnek fontosak, kínálják az összehasonlítás, viszonyítás lehetőségét.

Az eddig elmondottakra további bizonyítékot kapunk, ha a mondatrészek zsúfoltságának kérdéseit nézzük. Azt már láttuk, hogy a telítettség és a zsúfoltság igen szoros kapcsolatot mutat, így most a mondatfunkciós részekre és a szerkezettagokra figyelünk. A mondatrészek átlagos zsúfoltsága az egyszerű mondatok mondatrészeinek zsúfoltságával mutat legerősebb kapcsolatot ($0,52$), míg a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek mondatrészeinek zsúfoltságával gyenge, ellentétes ($-0,1$); az alárendelt mondategységek mondatrészeinek zsúfoltságával gyenge, pozitív ($0,14$) a kapcsolata. (Vagyis jól látszik, hogy a főmondati szintű beszerkesztett mondategységekben a szintagmatikus szerkesztés helyett a mellékmondatos forma tölti be ugyanazt a funkciót.)

Végezetül érdemes még fölfigyelni arra is, hogy a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságának összefüggései hogyan erősítik azt a feltevésünket, hogy az egyes szintaktikai szintek nem függetlenek egymástól már az írásbeli nyelvhasználatnak ezen a kezdeti szintjén sem. A lineáris kapcsolatokból jól látjuk, hogy ha nagyobb a szöveg mondatrészeinek átlagos zsúfoltsága, akkor nagyobb az adott szövegben a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága mindegyik mondategységtípusban (az egyszerű mondatokban; a főmondati szintű beszerkesztett mondategységekben s az alárendelt mondategységekben). Legerősebb mondatrészi tagolódást (és legerősebb lineáris kapcsolatot) azonban most az egyszerű mondatok mondatrészeiben figyelhetünk meg. Más mutatók összefüggéseit vizsgálva is

arra a megállapításra jutottunk: ha a mondategészben nincs tagmondati tagolódás, akkor a mondategységnyi mondategésznek nagyobb a telítettsége, mint a beszerkesztett tagmondatoké, s ez a nagyobb terjedelem részben a szintagmák szintjén valósul meg. Így az egyszerű mondatokban viszonylagosan több szintagmát találunk, mint a beszerkesztett mondategységekben. (A kapcsolaterősségek azonban arra figyelmeztetnek, hogy a vizsgált szövegekben az alsóbb szerkezeti szinteken nincs nagy szerkezeti mozgás, változás.)

DIE UMGEBUNGSSTRUKTUR DES SÄTTIGUNGSINDEXES DER
SATZEINHEITEN

von

Katalin B. Fejes

Die Studie stellt einen Teil der ausgedehnten Untersuchung dar, bei der die Verfasserin bestrebt ist, Zusammenhänge der Eigentümlichkeiten im Satzbau von Schulaufsätzen zu erzielen. Zur unmittelbaren Vorgeschichte der vorliegenden Studie gehört die Abhandlung "Die Umgebungsstruktur des Konstruktionsindex" (Néprajz és Nyelvtudomány XXIX, 1985), die u.a. folgendes ergab: parallel zur Erhöhung des Wertes des Konstruktionsindex nimmt auch das Verhältnis der auf die Satzganzen entfallenden inhaltreichen Wörter zu. Demzufolge zeichnet sich der Sättigungsgrad der Satzeinheiten durch eine relative Beständigkeit aus. In der vorliegenden Studie werden die Konstruktionszusammenhänge hinter dieser relativen Beständigkeit dargestellt: der Sättigungsgrad der Satzeinheiten wird vorwiegend durch eine Veränderung der Gliedertheit bestimmt; bei der Gestaltung der linearen Zusammenhänge spricht die Gliedertheit der Konstruktion der Satzglieder am wenigsten mit, das heißt hier lassen sich die kleinsten Konstruktionsbewegungen nachweisen.

HÉTALVÓ SZAVUNK EREDETÉRŐL
(NYELVÉSZETI—MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNY)

Forgács Tamás

1. A Magyar Nyelv XLIII. évfolyamában (61. o.) KOVALOVSKY MIKLÓS Torzszülött összetett igék című cikkében *hétalvó* szavunkat mint ragtalan határozós összetételű igenevet emlegeti a *vakmerő, rövidlátó, gyorsíró* stb. szavak társaságában. KOVALOVSKY-nak ez a megállapítása teljesen helytálló, hiszen ő leíró szempontból vizsgálja ezeket a szavakat, márpedig ma már ezt az összetételt egyetlen anyanyelvi beszélő sem minősítené másként, hacsak nem ismeri a kifejezés eredetét. Történetileg nézve azonban mennyiségjelzős összetétellel van dolgunk, s csak a kifejezés eredetének elhomályosulása miatt értékelődött át a nyelvi tudatban határozós összetétellé. A TESz. (II, 102) is tárgyalja kifejezést, de nem a magyarban létrejött jelzői összetételnek, hanem "német mintára alkotott tükörszónak" (vö. ném. *Sieben-schlüfer* 1. 'álomszuszek'; 2. 'nagy pele') tartja.¹ Ez a nézet feltehetőleg helyes, bár a nyelvtörténeti adatok némi kételyeket is ébreszthetnek bennünk. A TESz. a kifejezés első előfordulását 1792-ből adatolja: "ébredgyünk-fel már valaha mi is ama' *hét-alvóknak* hosszás álmából" (Osvald Zs.: Hazafi 46: NSz.). Az idézet nem győz meg a *hétalvó* tükörszó voltáról. Jóllehet a korabeli nyelvérzéknek híján vagyunk, a *hét-alvó* kötőjeles kapcsolása arra is mutathat, hogy egy összeforrásban levő szókapcsolattal van dolgunk. Az *ama'* névmás keltette határozott rámutatás és a mondat egész tartalma, az utalás a "hosszás álmra" is olyan érzést kelt, mintha itt nem egyszerűen egy a németből átvett tükörszót használt volna a szerző, hanem maga is ismerhette a hét alvó ifjú történetét, amellyel a kifejezés kapcsolatban van, és talán erre célzott mondatával.

A kifejezés eredetéről biztosat nem tudunk mondani. Lehet persze, hogy mint összetétel valóban a német *Sieben-*

¹ Ugyanígy vélekedik már korábban CSÜRY BALINT is (Magyarosan III, 7), a TESz. pedig csatlakozik hozzá.

schläfer tükörfordítása, bár a TESz. által első előfordulásként idézett adat ennek némiképp ellentmondani látszik. Annyi azonban bizonyos, hogy a *hét alvó* mint szerkezet már jóval a TESz. által 1792-ből idézett adat előtt is fölbukkan nyelvünkben (ugyancsak a hét ifjúra vonatkoztatva): a Müncheni Kódex előtt álló öröknaptárban szeptember 13-ánál ezt találjuk: *Het alu atafiac*². Tudjuk, hogy a kódexnek már a másolata is 1466-ból való, az eredeti szöveg keletkezését pedig — az öröknaptár után álló naptárkerék megfejtése alapján — 1416 és 1435 közé teszik (vö. BÉKESI EMIL: Adalékok a legrégebbi magyar szentírás korának meghatározásához. Új Magyar Sion XI, 3-14, 200-209; ill. SZILY KÁLMÁN: A Müncheni Codex kora. MNY. III, 201-207). A kifejezés első előfordulása tehát — legalábbis szószerkezetként — jó 350 évvel korábbra teendő a TESz. által megjelölnél.³

Egyéb naptáraink többnyire a kifejezés latin megfelelőjét adják a hét alvó szent ünnepnapján. A KNAUZ-féle Kortanban (Bp. 1876.) földolgozott magyarországi használatra készült naptárak tanúsága szerint a 60 fölhasznált naptár közül 43-ban szerepel a hét alvó szent napja⁴, ebből 30 *7 Dormientes*ként, 11 pedig *7 Dormientes Martyres*ként említi őket. A Müncheni Kódex magyar nyelvű adatát már említettük, de magyarul fordul elő ünnepnapjuk egy 1579-ből való kalendárium magyar fordításában is ("Kalendárium. Ez ez mostani 1579. Esztendőben Történendő néminemű dolgokról. Írta Slovacius Péter Craccai astrologus. Magiarrá fordította Peechi Lukach. Nyomtatott Nagy-Szombatba."): *7 aluo zent* néven találjuk meg őket benne (vö. KNAUZ: Kortan. 266).

Láttuk tehát, hogy a kifejezés — legalábbis szószerkezetként — előfordul már jóval a TESz. által megjelölt idő előtt is. Ez nem jelenti azt, hogy a *hétalvó* mint összetett szó nem lehet a német *Siebenschläfer* tükörfordítása; az ugyanis adatainkból nem bizonyítható, hogy a szószerkezetből — mint a németben — nálunk is összetétel vált volna. Kizárni sem lehet

² Erre a tényre NYÍRI ANTAL hívta föl a figyelmet, szíves közlését ezúton is köszönöm.

³ Egyébként a MünchK. adatát az *alvó* címszó alatt közli a NySz. (I, 92) is; ez a körülmény a TESz. szerkesztőinek figyelmét nyilvánvalóan elkerülte.

⁴ Más napokon mint a MünchK. naptárában, de erről később még lesz szó.

azonban ezt a fejlődést, hiszen előfordulhat, hogy a TESz. által említett adat költőjeles megoldása éppen az összeforrás utolsó előtti fázisára utal. (Ez természetesen nem bizonyítható, hiszen a szerző az igekötőt is így kapcsolja az igéjéhez, tehát lehet, hogy írássajátságról van szó. De hogy nála még nem igazi összetétellel állunk szemben, az mégis valószínű.) Mindent összevetve azonban magam is azon a véleményen vagyok, hogy a szó 'álomszuszek', különösen pedig 'pele' jelentésben inkább a német kifejezés tükörfordításaként kerülhetett nyelvünkbe, mivel a különírt adatok csak az eredeti, a hét ifjúra utaló jelentést hordozzák, a jelentésfejlődésnek pedig a magyarban adataihoz a nyomát nemigen találjuk.

Kevéssé ismert azonban magának a német kifejezésnek a kialakulása is, a magyar szakirodalom nem is igen foglalkozott vele. Feltehetően ennek tudható be az is, hogy a MNY. említett tanulmányában a szót mint határozós összetételt tárgyalja a szerző. A TESz. ugyan rövid szócikkében Kluge (Etymologisches Wörterbuch. 19. Ausg. 708) és a Brockhaus Enzyklopädie (16. Ausg. X, 616) nyomán röviden utal a legendára, amellyel kifejezésünk kapcsolatban áll. Ennél kicsivel részletesebben tárgyalja a történetet Révai Nagy Lexikona (Bp. 1914. X, 24), sajnos azonban az ennek utódként létrejött Új Magyar Lexikon már föl sem vette szócikkéi közé a hét alvó szent legendáját. A magyar olvasóközönség a történetet tehát kevéssé ismeri, ugyanakkor a legenda a középkorban rendkívül népszerű volt — nemcsak Európában, de Keleten is ismerték. A történetnek idővel bizonyos magyar vonatkozásai is kifejlődtek, s láttuk, hogy a középkorban nálunk is ismertebb lehetett, hiszen XII-XVI. századi naptáraink zöme — mint láttuk — tartalmazza a szentek ünnepnapját. Mindez együttesen talán elegendő indok ahhoz, hogy valamivel részletesebben is foglalkozzunk a kifejezés alapjául szolgáló legendával.

Ha a magyarban nem is, a külföldi szakirodalomban jóval nagyobb népszerűségnek örvendett a hét alvó ifjú története. Ezek közül is leginkább talán a német szakirodalom járta körül a mondakört (pl. C. A. BERNOULLI: Die Heiligen der Merovingen. Tübingen 1900.; FRANZ VON SALES-DOYE: Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche. Bautzen 1929. II, 324; METZER und WELTE's Kirchenlexikon. Freiburg 1899. XI, 278). Közülük is

kiemelkednek azonban JOHN KOCH és MICHAEL HUBER rendkívül részletes és alapos munkái (Die Siebenschläferlegende, ihr Ursprung und ihre Verbreitung. Leipzig 1883.; ill. Die Wanderlegende von den Siebenschläfern. Leipzig 1910.; további a legendával foglalkozó munkákat l. még KOCH: i.m. 194-203. és HUBER: i.m. 214-21). KOCH és HUBER munkáikban több száz oldalon át tárgyalják a legendakört, annak eredetét és elterjedését. Itt fejtegetéseiknek természetesen csak nagyon szűk kivonatát kívánom adni.

2. A hét alvó szent legendájának nem könnyű az alapformáját megtalálni, az egyes szövegvariánsok ugyanis gyakran eléggé nagy eltéréseket mutatnak. A történet legkorábbi följegyzésének KOCH és HUBER a szír MAR JACOB munkáját tartja, aki 519-ben a mezopotámiai Sarug város püspöke volt, és Jacob von Sarug néven a régi szír irodalom egyik legjelentősebb alkotójának számít. Jóval nagyobb érdeklődésre tarthat számot, mert sokkal részletesebb az ugyancsak szír DIONYSIOS TELMAHARENSIS munkája. Mindezen — részben töredékes — munkákat jól kiegészíti a görög SIMEON METAPHRASTES műve (900 körül), amely egy bizonyos LAURENTIUS SURIUS latin nyelvű fordítása nyomán vált igazán ismertté. A latin nyelvű feldolgozások közül GREGOR tours-i püspöknek, az 540-594 között élt híres frank történetírónak a munkáit kell elsősorban megemlítenünk, ő ugyanis két változatban is feldolgozta a legendát. A nyugati kereszténységben való nagyfokú elterjedéséhez pedig bizonyosan hozzájárult JACOBUS À VORAGINE közkedvelt Legenda Aureája (XIII. sz.) és PETRUS DE NATALIBUS Catalogus Sanctorum (Vicenza, 1493.) is.

A hét alvó szent legendája és tisztelete széles körben ismert volt a latin, főképp pedig a keleti egyházakban. De a mohamedán vallás is ismeri a legendát, ugyanis MOHAMED — jóllehet némiképp töredezett formában, önkényesen egyik részletről a másikra ugorva — fölvette a Koránba (XVIII. szúra 8-24. vers).

Az említett feldolgozások és egyéb más munkák között gyakran jelentős eltéréseket találunk az egyes részletekben, pl. a mártírok számában, a nevük írásmódjában stb. Mindezeket egyeztetve KOCH mégis igyekszik megtalálni a legenda alapformáját, amelyet én itt az ő nyomán, de eléggé lerövidítve közlök (rész-

letesebben 1. KOCH: i.m. 3-23).

Midőn Decius császár 250-ben Bizáncból Karthagenába és Efezusba ment, bezáratta a keresztények templomait, és bálványok imádását rendelte el. A keresztények egy része elmenekült, mások engedelmeskedtek a császár parancsának. A hitben szilárdakra üldözés várt, majd válogatott kínzások közepette mártírhalál. Ezért aztán nagy szomorúság lett úrrá a hívőkön, a szülők megtagadták gyermekeiket, s a gyermekek nem akarták megismerni szüleiket. Volt azonban Efezusban hét előkelő származású ifjú (Achilliedes, Diomedes, Eugenius, Stephanus, Probatius, Sabbatius és Cyrianus⁵), akik a legnagyobb üldözések ellenére sem szűntek meg Krisztusnak áldozni. Beárulták azonban őket a császárnál, aki maga elé vezettette őket, és megparancsolta nekik, hogy áldozzanak a bálványoknak. Mivel ezt megtagadták, halálra ítélték őket, de ifjú koruk és előkelő származásuk miatt a császár még gondolkodási időt adott nekik addig, míg legközelebb Efezusba jön.

Miután a császár elhagyta a várost, az ifjak szüleik kincseinek java részét alamizsnaként szétosztották a szegények között, majd elrejtőztek a városhoz közel eső Anchilus (másutt Celion) nevű hegyen egy barlangban. Vittek magukkal pénzt, és ebből egyikük — Malchus — titokban gondoskodott táplálékról. Mikor egyszer élelemért a városban járt, megtudta, hogy a császár visszatért Efezusba, és kereszteti őket. Szüleiket kikérdezvén az uralkodó meg is tudta hollétüket, és gondolkodott, mit tegyen velük. Ekkor az Úr azt sugallta neki, hogy falaztassa be a barlangot, és élve temesse el az ifjakat, ugyanis később terve volt velük.

A hét ifjú eközben a barlangban imádkozott az Úrhoz, hogy legyen mellettük az üldöztetésben. Ő meghallgatta imájukat, és magához vette lelküket ("suscepit animas illorum"). Midőn a császár parancsára kövekkel elzárták a barlang bejáratát, ők már nem voltak az élők sorában. Deciusnak volt azonban két keresztény szolgája, Theodorus és Rufinus. Ők elhatározták, hogy az ifjak esetét ólomtáblákra írják, és egy lepecsételt ládikában a kövek

⁵ Így találjuk a nevüket a korábbi forrásokban, a nyugati kereszténységben azonban a toursi Szt. Gergelynél található nevük terjedt el: Maximilianus, Malchus, Martinianus, Constantinus, Dionysius, Johannes és Serapion.

alá rejtik, hátha az Úr az utolsó ítélet napja előtt feltámasztja az ifjakat, és akkor, akik kibontják a barlang bejáratát, tisztelhecsék őket az üldözésben tanúsított állhatatosságukért, hiszen az írásokból megtudhatják róluk az igazságot. Úgy is tettek, ahogy elhatározták.

Hamarosan meghalt Decius, és más császárok következtek a trónon, a keresztények üldözése is lassan megszűnt. A jámbor keresztény szellemű Theodosius (feltehetően az ifjabb Theodosius, Archadius fia) uralkodásának 38. évében azonban föllázadt egy eretnek szekta, akik tagadták a halottak föltámadását, s már a császár is kezdett megingani hitében. Ekkor az Úr, aki nem akarta, hogy a jámborok tévútra kerüljenek, elhatározta, hogy csodát tesz, hogy a föltámadás titkát mindenki előtt bizonyítsa. Ezért azt az ötletet adta egy Adolius nevű keresztény gazdának, hogy istállót építsen állatai számára az Efezus melletti hegyen. Szolgái és a munkások éppen azokat a köveket hordták el az építkezéshez, amelyekkel annak idején Decius elzáratta az ifjak búvóhelyét.

Ekkor az Úr új életet lehelt a barlangban levő ifjakba. Fölbredtek, mintha csak egy mély álmából tértek volna magukhoz, fölegyenésedtek, és üdvözölték egymást, amint szokták, ugyanis semmi jelét nem látták annak, hogy olyan sokáig aludtak: a ruháik olyanok voltak, mint az elalváskor, és a testük is friss volt, így azt gondolták, hogy csak estétől reggelig aludtak, és féltek, hogy Decius megtalálja őket. Ezért leküldték a városba Diomedest (másik nevén Malchust), hogy szerezzen kenyeret nekik, és tudakolja meg, mit határozott róluk a császár. Ő félve aláereszkedett a hegyről, ám a városkapuhoz érve elcsodálkozott, hogy afölött egy keresztet talált, s ugyanígy a másik kapu fölött is. Csodálkozása csak fokozódott, mikor a városban járván hallotta, hogy sokan imádják az Urat, papok és hívők sietnek a templomba, Meg is kérdezte, hogy valóban Efezusban van-e. Mikor igenlő választ kapott, vissza akart térni társaihoz, hogy beszámoljon a furcsaságokról. Előbb azonban kenyeret kellett vennie. Mikor a péknek nyújtotta a kenyérért járó pénzt, az az érmeket valamilyen talált kincsből származónak vélte, hiszen azokra még Decius képe volt verve. Malchus már éppen menekülni akart, de elfogták, és a város püspökéhez és prefektusához vezették, ahol hosszas kikérdezés után minden kiderült. Malchus elvezette a püspököt és a város népét

a barlanghoz, ahol társai voltak. Megtalálták azt a kis lepecsételt ládikát is, amelybe az említett feljegyzések zárva voltak. Mikor azt elolvasták, az egész nép hangos szóval dicsérte az Urat, mert rájöttek, hogy csodát tett, ugyanis föltámasztotta az ifjakat.

Ekkor a püspök és a helytartó levelet írtak a császárnak az esetről, aki kíséretével Efezusba sietett, ahol a barlangban az ifjak sugárzó arccal fogadták. A császár térdre borult előttük, majd átölelte őket, és a keblükön sírt. Ezután Lázár esetéhez hasonlítva az ifjakét, hálát adott az Úrnak, hogy visszaadta hitét a feltámadásban.

Ekkor Achillides megáldotta a császárt, és közölte vele, hogy az ő hitének erősítése végett támasztotta fel őket a mindenható. Miután befejezte beszédét, az ifjak a földre hajtották a fejüket, elaludtak, és lelküket átadták az Úrnak. A császár megcsókolta tetémüket, sírt, palástját rájuk terítette, majd megparancsolta, hogy hét arany ereklyetartót készítsenek nekik. De még ugyanazon az éjszakán megjelentek neki álmában, és így szóltak hozzá: "Porból fogunk feltámadni, nem aranyból. Ezért hagyjál bennünket a barlangban pihenni, míg Isten újra szólít bennünket". Ezért a császár meghagyta, hogy ott nyugodjanak, de a barlang fölé egy templomot építtetett, a város szegényeinek pedig bőséges alalmazást osztatott ki. Ezután visszatért kíséretével Konstantinápolyba, és ott is dicsérte az Urat.

3. Ami a legendát illeti, a hosszú álomról szóló történetek nem ritkák a népek monda- és mítoszvilágában. KOCH (i.m. 24-50) számos ilyet tárgyal a görög kultúrától kezdve a kínai és arab mondákig. Ezek közül most csak a legérdekesebbeket említem meg.

Az egyik legismertebb ókori monda a hosszú álomról Epimenidesnek, a pásztorfiúnak a története. A krétai Epimenidest egyszer apja elküldte, hogy keressen meg egy elveszett juhot. A keresésben elfáradván lefeküdt egy barlangban, és 57 évig aludt ott. Mikor fölébredt, folytatta a keresést, hiszen úgy gondolta, hogy csak rövid ideig aludt. Mivel nem találta meg a juhot, hazatért, s ott — legnagyobb megrökönyödésére — mindent megváltozva talált. Öccse, aki időközben aggastyán lett, alig ismerte meg. A hosszú és csodálatos álom híre országszerte elterjedt, és Epi-

menidest az istenek kegyeltjének tartották. Ezért egyszer pl. Athénba is elhívták, hogy szabadítsa meg a várost egy dühöngő pestisjárványtól. Csak 157 (más források szerint 299) éves korában halt meg.

A mondák egy másik típusában az istenek vagy hősök nem halnak meg teljesen, hanem távoli vidékeken vagy hegyek gyomrában folytatják korábbi életüket. Így például nagyon régi Kronosz és a titánok története, akik miután Zeusz legyőzte őket, egy Angliától nyugatra fekvő szigeten élnek tovább — Plutarkhosz szerint — örök álomba merülve. Achillest pedig — mikor holttestét el akarták égetni — anyja, Thetisz a Ponthuszon levő Leuke szigetére vitte, ahol később istenként tisztelték.

Későbbi mondák Nagy Sándor és Néró halála után a két uralkodó visszatértéről szólnak. Utóbbinak kételkedtek a halálhírében, így aztán csalók két alkalommal is Nérónak adták ki magukat, a jeruzsálemi keresztények pedig a császár visszatértét mint az antikrisztus megjelenését várták.

A germán népek körében is számos hasonló történet él, közülük talán a legismertebb Barbarossa Frigyes nevéhez fűződik. Ő a monda szerint nem halt meg, hanem most is a Kyffhäuser hegy gyomrában él lányaival és egész udvartartásával. Mély álomba merülve ül egy asztalnál (szakállá tovább nő), míg el nem jön az ő ideje, és föl nem ébred, hogy megvívja nagy csatáját stb. Hasonló mondák rendkívül gyakoriak a germán mondavilágban, s KOCH szerint (i.m. 32-33) pogány mítoszokra mennek vissza: a császár és más hősök nagyon hasonlítanak régi germán istenekre, főként Wotanra és Donarra. Hogy a régi pogány mítoszok miként kerültek történelmi személyiségekkel kapcsolatba, KOCH szerint könnyen megmagyarázható. Ha meghalt egy nagy hős vagy egy kedvelt uralkodó, a nép nem akarta tudomásul venni a halálát. Ezért aztán a korábban isteneknek szentelt hegyekre úgy tekintettek, hogy a hősök ezekben élnek tovább.⁶

⁶ Ez különösen jól megfigyelhető Barbarossa Frigyesrel kapcsolatban. Halála után több csaló — akárcsak Néró esetében — a császárnak adta ki magát, közülük egyet Habsburg Frigyes 1285-ben ki is végeztetett. Még XIV. századi versekben is él a remény, hogy Frigyes visszatér.

A mondák egy másik típusában nincs szó a hosszú alvásról, csak a z idő elfelejtéséről: istenekkel kapcsolatba kerülő embereknek évek, sőt évszázadok óráknak tűnnek csupán. Ilyen eseteket idéz KOCH (i.m. 37-44) az indiai Puranából, a Talmudból, a kínai mítoszvilágból stb. Az egyik legismertebb ilyen történet az arab költészetből való, és Mohamednek a mennyben történt utazását örökíti meg: Gábrriel arkangyal egyetlen éjszakán beutazza a prófétával mind a hét mennyet (durch alle sieben Himmel geführt). Ez az utazás évmilliókat venne igénybe, mégis mikor visszatér, ágyát még melegen találja.

Még egy hasonló legendára térek ki, mert ennek magyar vonatkozása is van: KOCH (i.m. 42) és HUBER (i.m. 198) is említi Büschingnek a *Die Braut Christi zu Grosswardein in Ungarn* című versét, amely egy röplap (Flugblatt) után készült.⁷ A versbeli történetben egy magasrangu katonatiszt lánya már egészen fiatalon Krisztusnak jegyzi magát, de szülei azt kívánják, hogy egy gavalérhoz menjen feleségül. Az esküvő reggelén kimegy a kertbe, és hívja Krisztust. Ő meg is jelenik neki egy gyönyörű ifjú képében, és elvezeti isteni atyja kertjébe, majd miután megmutatta neki a mennyország pompáját, visszakíséri őt hazájába. Ott azonban a lánynak minden idegen, és az emberek rájönnek, hogy 120 évig volt távol, jóllehet ez neki csak 2 órának tűnt. Végül étkeket kínál nekik, s miután ezekből fogyasztott, örök álmra szenderül.

KOCH szerint (i.m. 44) mindezek a mondák ősi vallási elképzelésekre mennek vissza. A természeti istenségek korában pl. azt képelték, hogy a nap-, illetve fényistent télre legyőzték vagy megölték, tavasszal pedig új életre kel. A természeti erő földalatti működését reprezentáló istenségekről azt tartották, hogy hegyek gyomrában, sziklabarlangokban laknak. Később, mikor az isteneket perszonifikálták, ezeket az általános vonásokat konkrét eseményekre és helyszínekre vonatkoztatták. Még később nagy hősöket is kapcsolatba hoztak az istenekkel, és a maguknak az isteneknek tulajdonított cselekedeteket "transzponálták" a hősökre mint leszármazottaikra. Az elűzött héroszok, a bukott istenek az-

⁷ Volkssagen, Märchen und Legenden. 163. Némely eltérésekkel, de megvan ez a vers a *Des Knaben Wunderhorn*-ban is (Heidelberg, 1806. I, 64-69).

tán nem halnak meg, hanem különös, álomszerű életet élnek a hegyek gyomrában és a távoli szigeteken. Mikor azután a naív hitvilág a kereszténység elterjedésével eltűnően volt, a régi istenek sokat veszítettek a tekintélyükből: elűzött, száműzött szellemekké lettek, akik kincseket őriznek, és várják megváltásukat.

A nagyon bölcs vagy tehetséges emberekről már régen is azt tartották, hogy az istenekkel állnak kapcsolatban, bejáratosak hozzájuk, s ez a vélekedés megmaradt akkor is, mikor az istenek már szellemekké, démonokká degradálódtak. Főként az egyszerű, jámbor emberekről, elsősorban pásztorokról, szüzekről tartották, hogy bejárhatnak az istenségek lakhelyére, mondván, hogy nem a tudás és a gazdagság vezet el hozzájuk, hanem a természet tiszta gyermekei a kiválasztottak. Végül pedig mivel egyes isteneknek és hőroszoknak végtelenül hosszú álmot tulajdonítottak, az egyes velük kapcsolatba kerülő emberek is bizonyos fokig részt vettek ebben.

4. De legyen most ennyi elég a legenda gyökereiről, ne merüljünk el túlságosan a részletekben! Vizsgáljunk meg inkább egy másik kérdést: vajon miért teszi a Müncheni Kódex naptára a hét alvó szent napját szeptember 13-ra? A hét szentnek ugyanis többféle ünnepnapja is létezik, de szeptember 13-a nem tartozik közéjük. Legelterjedtebb ünnepnapjuk a római katolikus egyházban július 27-e, ettől a görög-keleti egyházakban tartott napjuk, augusztus 4-e sem esik messze. Ezek mellett előfordulnak még: június 27-e, október 22-, ill. 23-a, mint a befalazás napja, a szír maroniták pedig március 7-én ülik az ünnepet (vö. METZER und WELTE's Kirchenlexikon XI, 278).

A KNAUZ által vizsgált 60 naptár közül 43-ban előfordul a szentek ünnepnapja, tehát meglehetősen ismert volt Magyarországon is. Hogy a legelterjedtebb napjuk nálunk is július 27-e volt, azt bizonyítja az a tény, hogy a 43 kalendáriumból 41 erre a napra teszi az ünnepet, egy június 27-re, a MünchK. pedig — mint láttuk — szeptember 13-ra.

A június 27-i dátum nagyon érdekes. Nálunk ugyan csak egy 1488-ból származó német nyelvű missale teszi erre a napra a szentek ünnepét, de Németországban elterjedtebb volt az e napi ünnep. Ennek oka: Németországban RABANUS és NOTKER martirologiumai ezt je-

lőlték ki nekik ünnepnapul. Június 27-ét több helyütt *Siebenschläfertag*nak vagy egyszerűen *Siebenschläfer*nek nevezik, és időjárásjósló nap. Eszerint, ha *Siebenschläfer*kor esik, akkor utána 7 (4) héten (napon) át esni fog. Ezzel kapcsolatban közmondásszerű jóslások is élnek német nyelvterületen: pl. Wenns am Siebenschläfertag regnet, regnets sieben Tage lang. — Wenn die Siebenschläfer regen kochen, so regnet es vier ganzen Wochen. — Wenn et up Säbensläper rägent, denn rägent et sêben wêken, un wenn âk mant all dâge en pâr droppen fallet (vö. GRIMM: Deutsches Wörterbuch X. 1. köt. 818-819). A Meyers Enzyklopädisches Lexikon (9. kiad. XXI. köt. 688) szerint ez az időjárási szabály azon a tényen alapszik, hogy június végén (július elején) többnyire egy nyugatról érkező hidegfront hosszabb esős időszakot okoz Közép-Európában.

KOCH (i.m. 65-6) érdekes magyarázatot közöl a július 27-i ünnepnappal kapcsolatban, jöllehet fejtegetései erős kételyeket ébresztenek olvasójukban. Szerinte a július 27-i (ill. az augusztus 4-i) ünnep a k u t y á v a l van kapcsolatban. A legenda számtalan változata között vannak ugyanis eltérések. Gyakorta különbség van például a szentek számában is. A legelterjedtebb a h é t lett (feltehetőleg mint misztikus szám), de sok változat n y o l c szentet említ, így például a talán legkorábbi feljegyzés JACOB VON SARUGTÓL, de DIONYSIUS TELMAHARENSIS is. A Korán (és azóta minden mohamedán emlék) 7 szentet említ, de velük volt szerintük kíséreként egy kutya is. Mivel a kutya a mohamedánoknál tisztátalan állatnak számít, feltehető, hogy ez a körülmény csak valamilyen idegen forrásból származhat. Van is egy ilyen értelmű régi keresztény írás: a Theodosius de situ terrae sanctae címen ismert úti-könyvecske, amely 520 és 530 között keletkezhetett. A bennünket érdeklő adat így hangzik: "In provincia Asia civitas Ephesus, ubi sunt septem fratres dormientes et Catulus Viricanus ad pedes eorum." KOCH szerint (i.m. 64) itt valamiféle félreolvasásról lehetett talán szó, a *Viricanus*t talán *Hyrkanus*nak olvasták, márpedig az ún. hyrkanikus kutyák nagyon ismertek voltak az ókorban. Mindezt azonban ő sem tartja biztosnak. Tény azonban, hogy a Koránban, de más variánsokban is előfordul a hét szent társaként egy kutya. Ebből vezeti le KOCH a július 27-i ünnepnapot. Szerinte ugyanis a kutyának a görögöknél különösen nagy kultusza volt,

ugyancsak Keleten is. A kutyacsillag, a Szíriusz július végén megy föl az égre, ettől pedig nincs messze augusztus 4-e, a szentek görög-keleti napja sem. KOCH hozzáteszi még, hogy a Szíriusz az oroszánba vált át, s egy keleti monda szerint a hét alvó szent kutyája is átváltozott oroszánná.

Hogy KOCHnak igaza van-e, azt nem tudhatjuk, fejtegetése mindazontáltal — ha érdekes is — meglehetősen merészsnek tűnik. Továbbra sem adtunk azonban választ arra a kérdésre, miért teszi az ünnepet a Müncheni Kódex naptára szeptember 13-ra, ha ez egyébként nem tartozik a szentek ünnepnapjai közé. Érdekes, hogy erre a napra teszi ünnepüket a KNAUZnál tárgyalt naptárak közül még egy, de az említi őket július 27-én is, a MünchK. viszont nem (vö. i.m. 266). Ez a naptár a KNAUZ által boldvai misekönyvként említett XII. századi munka, amely nem más, mint a Halotti Beszédet is tartalmazó Pray-kódex. Eszerint tehát nem egyszerűen a Müncheni Kódex naptárának szerkesztője tévedett, kell, hogy legyen a hibának valamilyen mélyebb oka is. De mi lehet ez az ok? Nehéz erre biztosan válaszolni, van azonban egy olyan tény, amely talán kezünkbe adja a megoldás kulcsát. Az Acta Sanctorum (Párizs, 1868) 44. kötete tartalmazza azon szentek nevét, akiket szeptember 13-án ünnepel a katolikus egyház. Ezek között találunk (55-6) h é t szent ifjút, Macrobiust, Gordianust, Zoticust, Lucianust, Helit, Valerianust és Seleucust, akik jó barátok voltak, és Lici-nius császár uralkodásának idején szenvedtek mártírhálált keresztény hitük miatt. Ők jóval kevésbé ismert szentek lehettek, mint a hét alvó ifjú, ezt jelzi az a tény is, hogy míg utóbbiakkal az Acta Sanctorum több mint húsz oldalon keresztül (33. köt. 375-97) foglalkozik, addig velük alig egy oldalon át. A KNAUZ által feldolgozott magyarországi naptárak sem tartalmazzák ünnepnapjukat, ez egyértelműen kiviláglik a Naptárainkban előforduló összes szentek és határnapok című fejezet szeptembert bemutató lapjából (361). Viszont előfordulhat, hogy a boldvai misekönyv és a MünchK. naptárának szerkesztői előtt olyan latin kalendárium állt mintaként, amely tartalmazta ünnepnapjukat talán *septem martyres* vagy *septem fratres* (*martyres*) formában. Mivel a magyar naptárkészítők számára ők nem voltak ismertek, talán azt hitték, hogy az általuk is ismert *hét alvó szentről* van szó, ezért írhatták a naptárba az ünnepnap mellé a ? *Dormientes*, ill. a *het alu atiafiac* bejegyzést.

A boldvai misekönyv szerkesztője tette ezt attól függetlenül, hogy a szentek szokásos ünnepnapján (júl. 27.) már egyszer előfordult a nevük, a MünchK. esetében pedig ennél a napnál nincs bejegyzés, itt tehát csak egyszer szerepelnek.

5. Végül ejtsünk még szót arról, hogyan vált a hét alvó szent neve egységes kifejezéssé. Mint a TESz. (II, 102) írja, szó szerkezeti formában hasonló kifejezések más nyelvekben is előfordulnak, de ezek többnyire csak a III. századi mártírokra vonatkoznak, "nem alakult ki átvitt 'álomszuszék' jelentésük, vö. pl. ang. *the seven sleepers*; fr. *les sept dormants*; vö. még k.lat., e.lat. *septem dormientes*: 'a hét alvó'. A szlk. *sedmospaž* 'álomszuszék, hétalvó' a német vagy a magyar egyenértékű tükörfordítása".

Hogyan vált hát a szó szerkezetből összetett szó? Ezt a magyarban nem tudjuk nyomon követni⁹, jól látható azonban a folyamat a németben, sőt ott a szónak tágabb jelentésköre is kialakult, mint a magyarban. GRIMM nagy német szótára (X. 1. köt. 818-19) bőséges adatolással mutatja be az összetapadás fázisait. Mint írja, a középfelnémetben az elnevezés először két külön szóban bukkan fel, többnyire különböző versekben, melyek a hét alvó szentről, azaz "von den siben släfaeren" szólnak. Például: (idézi GRIMM: i.h.; egyéb példákat l. ott).

mit der siben slafer urstende,
die hatten geslafen fürwar
mit der zal zwei hundert iar
und doch siben iar minder.

A későbbiekben már megtaláljuk a kifejezést összekapcsolt, egybeírt formában is, így pl. a CONRAD VON DANKROTZHEIM által 1827-ben Strassburgban kiadott Namenbuch vom Jahr 1435 című műben is, *die sübenschleffer* formában. Az újfelnémetben aztán már állandóan ebben az összetapadt formában kerül elő a nevük, kötőjellel vagy teljesen egybeírt formában. Így találjuk őket pl. MUSAUS Volksmärchen des Deutschen (Gotha, 1804) című ötkötetes munkájában is: "Laut zeugnisz der heiligen legende stiegen die

⁹ Ezért is állítottam korábban, hogy a *hétalvó* — mint összetett — talán mégis inkább a német *Siebenschlüfer* tükörfordítása, jöllerhet szó szerkezetként már régtől adatolható a magyarban is.

frommen siebenschläfer, nachdem sie ihren hundertjährigen schlaf ausgeschlafen hatten, so munter und rüstig aus den römischen katakomben hervor, wie sie hinein gegangen waren, und hatten nur um eine einzige nacht gealtert" (III. köt. 20).

A teljes összetapadás abban nyilvánul aztán meg, hogy — csak az újfelnémetben — a kifejezést már egyes számban is használják, tehát *ein Siebenschläfert* mondanak a szabályos *einer der sieben Schläfer* helyett. Így találjuk ezt pl. MATTHIAS KRAMER szótárában (Das königliche niederhochdeutsch und hochniederteutsch Dictionarium oder beider Haupt- und Grundsprachenwörterbuch. Nürnberg 1719) is: "*sieben-schlafer*, m. uno de'sette dormienti sotto Decio imperatore" (II. rész 805).

Ez a teljes összeolvadás adott később alkalmat arra, hogy a kifejezést az eredeti, a hét alvó szentre, illetve — később — ezek egyikére utaló jelentésénél tágabb — de azzal természetesen összefüggő — értelemben használják. Az időjárásjósló *Siebenschläfertag*ról (vagy egyszerűen *Siebenschläfer*ről) már volt szó, de ez a szó eredeti jelentését őrizi. Viszont alkalmassá lett a kifejezés például a hosszú és mély alvás megnevezésére is. Itt is jól megfigyelhető az átmenet a legendára való utalástól a mai megszokott, köznapi értelemben: pl. "und gott schlang die schleife des schlafs um unsere schlaf' her, — dasz [!] wir schliefen wie die siebenschläfer" (GRIMM: i.h.; idézi Rückert egyik verséből), illetve: "ein siebenschlafer ist ein spott-wort, womit man einen, der zu lang schläfft, belegt, *endymion*, *homo somnolentus*" (FRISCH: Teutsch-lateinische Wörterbuch. Berlin, 1741. II, 24); a hetes szám további kiterjesztésével: "daher ist das sprichwort kommen, dasz man einen, der bisz umb [!] 7. uhr schläfft, pflegt einen sieben-schläffer zu nennen (WIEDEMANN: Historisch-poetische Gefangenschaften. Leipzig 1690. XI, 74).⁹

Az eredeti értelemtől az 'álomszuszék' jelentés felé való eltávolodás aztán — a németben — a kifejezés nőnemű változatának kifejlődéséhez is vezetett: "guten morgen, ihr drei *siebenschläferin* [!]" (GRIMM: i.h.)

⁹ Erre a jelentésváltozásra nyilván az is alapot adott, hogy régen hajnalban keltek a világítás híja miatt, s aki hétig aludt, azt lustának tartották. A kifejezés eredetének elhomályosulása miatt a hetes szám egybeesése különösen jó alkalmat adott a névátvitelre.

Miután a szónak a hosszan alvó emberre utaló jelentése kifejlődött, nemsokára már állatokra is kezdték használni a *Sieben-schläfer* elnevezést. Pl.: "im winter ist der bär ein rechter sieben-schläfer" (WIEDEMANN: i.m. XI, 32). Míg az idézett esetben a medvére csak alkalmilag használják a kifejezést, egy másik, hosszú téli álmáról ismert állat esetében az állat *á l l a n d ó n e v é v é* is vált a megnevezés. Ez az állat a *nagy pele* (más néven *marmota*). A Meyers Enzyklopädisches Lexikon (9. kiad. 21. köt. 688) szerint a németben *Siebenschläfer* — emellett még *Schlafratze*, *Bilch* (maus) — elnevezéssel illetett mókusszerű állatka (kettős nevezéktani elnevezése *Glis glis*) valóban nagyon hosszan alszik télen, mintegy hét hónapot, körülbelül szeptember-októbertől április—májusig. Nem véletlenül kapta meg hát a hosszan alvó ember után ez az állat is a *hétalvó* nevet. A TESz. (II, 102) szerint egyébként a *hétalvónak* a magyarban is megvolt ez utóbbi 'pele' jelentése, a Nagyszótár anyagából 1794-ből közlik az első ilyen jelentésű adatot. A mai magyar nyelvben az ÉKsz. (Bp. 1975. 540) szerint már nincs meg ez a jelentése a szónak, de akkoriban még megvolt, bár feltehetően inkább csak a tudományos nyelvben, és nyilván az állat német nevének tükörfordításaként.

A szónak eddig számba vett jelentései mellett GRIMM (i.h.) föl-sorol még néhány növénynevet is a németből, melyeket szintén *Siebenschläfer* elnevezéssel illetnek. Ezek azonban már nem kerültek át a magyarba, sőt feltehetően a németben sem voltak mindenütt ismertek, hanem inkább csak egyes területeken használták őket. A Duden, Das große Wörterbuch der deutschen Sprache (V. köt. 2394) ugyanis a *Siebenschläfer* címszó alatt már nem említ ilyen jelentést, ugyanígy a Meyers Enzyklopädisches Lexikon (21. köt. 688) és a Brockhaus Enzyklopädie (17. köt. 392) sem. GRIMM azonban említ négy olyan növényt is, melyeknek — legalábbis Németország bizonyos vidékein — egyéb elnevezésük mellett volt *Siebenschläfer* nevük is.

Az egyik ilyen egy Észak-Amerikából származó salátanövény, a köznyelvben *galambbegysaláta*, a botanikában viszont *salátagalambbegy* (Rapunzelsellerie) a neve (vö. GEORG PRITZEL — CARL JESSEN: Die deutschen Volksnamen der Pflanzen. Neuer Beitrag zum deutschen Sprachschatze. Aus allen Mundarten und Pflanzen zusammengestellt. Hannover 1882.) Így nevezték egy decemberig eltart-

ható, elsősorban bornak alkalmas almafaját is.

Ez utóbbi két növénynél nem derül ki GRIMM szótárából, hogy mi volt az a szemléleti alap, amely alkalmat adott a névátvitelre. A másik kettőnél azonban a nekik tulajdonított elalvást gyorsító, álmhozó hatás az, amely a névátvitel alapját képezi. Az egyik közülük a *Rosen-* vagy *Schlafapfel* (*Rosa canina*) néven ismert mohaszerű szövetburjánzás, amely a vadrózsa ágain keletkezik a gubacsdarázs szúrása nyomán (vö. Brockhaus Enzyklopädie 16. köt. 682). Ezt a rózsagubacsot — főként a Göttingen környéki nyelvjárásban — *sêbenslôapers* névvel is illették (vö. SCHAMBACH: *Wörterbuch der niederdeutschen Mundart der Fürstenthümer Göttingen und Grubenhagen*. Hannover 1858. 188). A másik a *Küchenschelle* vagy *Osterblume* elnevezéssel illetett növény, melyet a néphit álmhozó, altató hatásúnak tartott, ezért *Schlafblume*, *Schlafkraut*, *Tagesschlaf*, *Tagschläferchen*, *Tagschläferle* elnevezései mellett *Siebenschläferchen* néven is ismert volt. (Hogy ez pontosan melyik növény lehet, azt nem lehet tudni, mert GRIMM a német elnevezések mellett *Anemone pulsatilla* néven emlegeti, de ez valamilyen tévedés lehet, mert ilyen nevű növény nem ismert. A pulsatillák nem mások, mint a *Küchenschelle* nemzetség, melyhez 25-30 faj tartozik, s melyet a botanikusok többsége az *anemonék* nemzetségétől elkülönít, és külön nemzetséggént ismer el (vö. Brockhaus Enzyklopädie 15. köt. 258). Hogy mégis mi lehetett ez a növény, arra nézve esetleges megoldásként kínálkozik, hogy az *anemone* elnevezés magyar megfelelőjeként régibb szótáraink a *pipacsot* adják meg: Calepinus (65): Papits, vad mák auagy papitsk; Szenczi-Molnár (76): papicz, pipacz, patacz. Ez pedig a mákfélékhez tartozik, a máknak pedig köztudottan van álmhozó hatása ópiumtartalma miatt. Ismeretes, hogy régebben egyszerű szülők néha a mák levélével, főzetével itatták meg gyermeküket, hogy jól aludjon. Ezt a föltevést erősítheti az a tény is, hogy — mint ismeretes és mint fontosabb is láttuk — a *pipacs*nak sokáig *pápics* alakváltozata is volt (a népnelvben ma is van), a HALÁSZ-féle Német-magyar szótár (II, 1462) pedig az *Osterblume* egyik jelentéseként a *berki pápicasot* (*Anemone nemorosa*) adja meg.

* * *

Ezzel végére értem a *hétalvó* szó kapcsán tett fejtegetéseimnek. Talán nem volt haszontalan bemutatni a nálunk ma már alig ismert,

de korábban Európa-szerte elterjedt mondát, amely a kifejezés alapjául szolgált, emellett pedig remélhetőleg közel jutottunk annak a kérdésnek a megoldásához is, hogy miért teszi a MünchK. naptára a szentek Ünnepnapiját tévesen szeptember 13-ra.

ÜBER DEN URSPRUNG DES WORTES *HÉTALVÓ* [SIEBENSCHLÄFER]
(EINE SPRACHWISSENSCHAFTLICH-KULTURHISTORISCHE ABHANDLUNG)

von

Tamás Forgács

Der Verfasser stellt in seiner Abhandlung fest, daß das ung. Wort *hétalvó* [Siebenschläfer] heute — mit Recht — als ein adverbiales Kompositum (d.h. 'eine Woche lang schlafender Mensch') betrachtet wird, was aber den Ursprung des Wortes betrifft, handelt es sich um ein attributives Kompositum, weil das Wort mit einer Legende über sieben junge Märtyrer im Zusammenhang steht, die der Legende nach etwa zweihundert Jahre in einer Höhle geschlafen haben. Die Legende ist sehr alt, und war im Mittelalter sehr verbreitet. So wurde im Deutschen aus dem Syntagma *die sieben Schläfer* ein einziges zusammengesetztes Wort, das später auch im Singular vorkommt, und dessen Bedeutung sich auch gewissermaßen entwickelt, d.h. die Bedeutung 'Langschläfler' aufgenommen hat. Außerdem gilt es im Deutschen auch als Name des Bilches und als Pflanzenbezeichnung für einige Pflanzen, denen schlafbringende Kraft zugeschrieben wird.

Das Ungarische hat das Wort durch Spiegelübersetzung in der Bedeutung 'Langschläfler' und 'Bilch' übernommen. Als Syntagma kommt das Wort auch im Ungarischen vor, die Möglichkeit der Verschmelzung zu einem zusammengesetzten Wort stand also offen. Mit Daten kann aber dieser Vorgang nicht bewiesen werden, deswegen hält der Verfasser das Wort *hétalvó* — im Einverständnis mit anderen Meinungen — für Spiegelübersetzung.

Außer der Darstellung der Legende und deren literarischen Wurzeln versucht noch der Autor die Frage zu beantworten, warum im Kalender des Münchner Kodexes der Feiertag der heiligen Siebenschläfer falsch auf den 13. September gelegt worden ist.

A SZÖLKUP IGEKÉPZÉS MORFONOLÓGIÁJA

Janurik Tamás

A szölkup ige legáltalánosabb morfológiai sajátossága, hogy valamennyi paradigmatis alakja toldalékolt (a verbum finitum-ban feltétlenül legalább az idő- vagy módjelek egyikével, a verbum infinitivumban pedig valamelyik igenévképzővel). A puszta igei gető sehol sem fordul elő önállóan a paradigmasorban, s az igei személyragok sem járulhatnak közvetlenül az igei getőhöz, hanem — az imperativus kombinált (módjel + személyrag) végződéseit kivéve — csak közvetve, az idő- vagy módjelek valamelyikéhez.

Az igeitoldalékolás morfológiai viszonyainak vizsgálata arról tanúskodik, hogy a toldalékláncban a toldalékolás jellegétől (képzés, jelezés, ragozás) függetlenül a fogadó láncszem (a bázismorféma) a meghatározó jellegű, s többnyire a csatlakozó láncszem (a toldalékmorféma) kényszerül nagyfokú alkalmazkodásra:

1. Az igeitővek különböző morfológiai felépítése eredményezi egyes jelek és képzők többalakúságát (pl. aoristos jel: *-ηV-, *-nV-, *-V-; imperativus jel (+ személyrag): *-ηV..., *-nV..., *-V...; imperfektív képző: *-ānōā-, *-nōā-, *-ōā-; participium praesens képző: *-ntal', *-tal', *-al'; duratív képző: *-mpā-, *-pā- (*-ppā-); nomen actionis képző: *-ptā, *-tā, *-ā; nomen instrumenti képző: *-psā, *-sā; stb.).

2. Egyes, egyetlen mássalhangzóból álló, vagy mássalhangzóval kezdődő toldalékok mássalhangzóra végződő igei getőhöz járulva anektív magánhangzóval bővülnek (pl. *am- 'megenni', *am-^ār- 'falatozni'; *nim- 'szopni', *nim-^ārā- 'szoptatni'; stb.).

3. Erős (nem redukált) magánhangzókra végződő igei getővekhez nem kapcsolódhatnak magánhangzóval kezdődő toldalékok (pl. az *-ā(jā)-, *-et'ā- perfektív képzőket az ilyen típusú igei getővek esetében a mássalhangzós kezdetű *-lt'ā- képző helyettesíti, stb.).

A kapcsolat kölcsönhatásaként ugyanakkor a toldalékok morfológiai felépítése is befolyásolhatja az igei gető morfológiai viszonyait:

1. Megváltoztathatja a tövégi mássalhangzót (pl. $*q^w an$ 'el-menni': aoristos $*q^w an-na-n$ 'elmentem', praeteritum $*q^w as-sa-n$ 'elmentem volt', gerundium $*q^w al-la$ 'elmenvén', stb.).

2. Módosíthatja a többeli nazális + zárhang ($*-mp-$, $*-nt-$, $*-nč-$, $*-nt'-$, $*-nk-$) mássalhangzó-kapcsolatokat (pl. $*mančə$ 'ránézni': $*mannə-mpə$ 'nézni' (duratív), $*mannə-mmə-ntə$ 'néz-ni' (duratív-narratív), stb.).

3. Megkettőzheti a többeli rövid mássalhangzót pl. $*sārə$ 'megkötni': $*sarrə-ä(jə)$ 'megkötni volt'; $*šēr$ 'bemenni': $*šerr-ä(jə)$ 'bemenni volt', stb.).

4. Eredményezheti a tövégi gyenge (redukált) magánhangzó kiesését (pl. $*alt'$ ə 'leesni': aor.Sg.3. $*alt'-a$ 'leesett'; $*qalə$ 'ottmaradni': tranzitív $*qal-tə$ 'otthagyni', stb.).

A már toldalékolt (képzett, jelezett) igeek további toldalékolásakor (a relatív bázismorféma és az újabb toldalékmorféma között) lényegében ugyanezek a kölcsönhatások érvényesülnek.

A deverbális igeeképzés szempontjából a tőigék, a denominális igeeképzés szempontjából pedig a névszótövek minősülnek elsődleges bázismorfémának. Ezek morfonológiai meghatározottsága döntően saját morfonológiai felépítésük következménye, s fogadó láncszemként típusuk legtöbbször előre meghatározza a hozzájuk kapcsolódó képző lehetséges morfonológiai felépítését.

A szőlakup igeeképzés morfonológiai viszonyainak tisztázásához ezért a tőigék, illetve névszótövek morfonológiai típusainak, az igeeképzők morfonológiai meghatározottságának és a toldalékoláskor (tő + képző, ill. képző + képző kapcsolódásakor) fellépő mássalhangzó- és magánhangzóalternációk lehetséges eseteinek vizsgálata van szükség.

1. A tőigék morfonológiai típusai

A szőlukup igeosztályokat (az igeragozás során elkülönülő tőtípusokat) a tőigék eltérő morfonológiai felépítése eredményezi, minthogy a származékiigék tőtani szempontból kivétel nélkül a tőigékhez igazodnak. A szőlukup igeosztályok tehát voltaképpen a tőigék morfonológiai osztályozásának függvényei. Erre vonatkozóan a szakirodalomban lényegében háromféle álláspont található:

1. SCHIEFNER — CASTRÉN narymi nyelvjárási anyaga alapján — az ige-töveknek csak két típusát különbözteti meg: I. Magánhangzós tövűek, pl. *tuak* 'ich rudere', *peap* 'ich suche', *kerap* 'ich schindete', *wadap* 'ich erhob', stb.; II. Mássalhangzós tövűek, pl. *cin-nap* 'ich trat', *am-nap* 'ich esse', *mern-nap* 'ich verkaufe', *šer-nak* 'ich ging hinein', stb. (CASTRÉN-SCHIEFNER 1854: 520-521).

2. PROKOF'EV, illetve PROKOF'EVA munkáiban - a тази nyelvjárás sajátosságainak megfelelően - a magánhangzós tövű ige-csoportja két alcsoportra oszlik: az 1) alcsoportba tartoznak azok az ige-k, amelyeknek a tövégi magánhangzója bármiféle toldalékoláskor változatlan marad, pl. *tūqo* 'прийти', *meqo* 'делать', *qoqo* 'найти', stb.; a 2) alcsoportba pedig azok az ige-k, amelyeknek a tövéghangzója a ragozás során "változásoknak van alávetve", pl. *qattiqo* 'бросить': *qatt-*, *qatta-*, *qattā-*, *qattae-*, stb. A mássalhangzós tövű ige-k ezzel szemben egységes ragozási csoportot alkotnak (PROKOF'EV 1931: 441-442; PROKOF'EV 1935: 55-76; PROKOF'EV 1937: 111-117; PROKOF'EVA 1966: 406-411).

3. HAJDÚ PÉTER (mint hasonlóképpen korábban COLLINDER is) — PROKOF'EV тази anyaga alapján — az ige-tövek három csoportját különíti el: 1) az alternáció nélküli magánhangzós ige-töveket, pl. *tūqo* 'megjönni', stb.; 2) a mássalhangzós ige-töveket, pl. *amīrqo* 'falatozni', stb. és 3) az alternáló magánhangzós ige-töveket, pl. *ilj̄qo* 'élni', stb. A hármas osztályozás fő szempontja e tövtípusok eltérő aoristos formája: *tūnak*, *amīr-nak*, *il-a-k*, stb. (HAJDÚ 1968: 144-152; COLLINDER 1957: 465-475).

KUZNECOVA és HELIMSKIJ saját тази gyűjtéseik anyagára támaszkodva az aoristos formák szélesebb skáláját mutatják ugyan ki, azonban ezek is három ige-típusra vezethetők vissza: 1) mássalhangzós tövűek, pl. *qən-nak* 'я ушел', *taqqyl-nap* 'я собрал', stb.; 2) *y*-ra végződő magánhangzós tövűek, pl. *il-ak* 'я живу', *koŋalt-ap* 'я рассказал', stb. és 3) egyéb magánhangzóra végződő tövűek, pl. *wəssē-jar* ~ *wəssē-ŋar* 'я поднял' (уже), *tū-nak* 'я пришел', *tura-ŋar* 'я подметаю', stb. (KUZNECOVA-HELMISKIJ-GRUŠKINA 1980: 203-265).

Saját szölkup történeti kutatásaim: a nyelvjárási igealakok rekonstruált protoszölkup ige-töveinek összevetése az uráli, illetve a közszamojéd alapnyelv rekonstruált ige-töveinek morfológiai

szerkezetével (JANURIK 1983: 179-191) a szölkup tőigéknek három különálló morfonológiai típusba sorolását, s ezzel három szölkup igeőcsztály elkülönítését támasztják alá. A szölkup tőigék mai morfonológiai típusai ugyanis azt a történeti fejlődést tükrözik, amelynek során: A) egyes igeők megőrizték ugyan az uráli-közszamojéd kétszótagúságot, azonban tövéghangzójuk a szölkup nyelv külön élete során redukálódott; B) más igeők tövéghangzója egyes egyszerű mássalhangzók (különösen *t, *n, *m, *r) környezében alkalmanként, számos esetben már a közszamojéd kor vége előtt teljesen lekopott; és végül C) esetenként a tövégre került mássalhangzó (különösen *l, *j, *w, *ŋ) eltűnése is bekövetkezett.

A szölkup tőigék morfonológiai típusai tehát egy, az uráli kortól (a középső-déli szölkup nyelvjárásokban) mindmáig tartó, különböző (3—2—1) mélységig ható töcsonkulási folyamat:

A					B					C				
O	1	2	3		O	1	2	3		O	1	2	3	
-	V	CC	9		-	V	C	9		-	V	-	-	
-	\bar{V}	CC	9		-	\bar{V}	C	9		-	\bar{V}	-	-	
C	V	CC	9		C	V	C	9		C	V	-	-	
C	\bar{V}	CC	9		C	\bar{V}	C	9		C	\bar{V}	-	-	

eredményei, s történeti fejlődésük eltérő volta eltérő morfonológiai viselkedéssel párosul:

A) A gyenge (redukált) tövégi magánhangzós (3-as morfonológiai típusú) igeők egyaránt megtűrik mind a mássalhangzós, mind a magánhangzós kezdetű toldalékokat: a mássalhangzós kezdetűek általában változtatás nélkül (egyes képzők, mint pl. a *-čə-, *-tə-, *-qəl-, stb. esetenként a tövéghangzó kiesésével), a magánhangzóval kezdődők pedig (a többalakú toldalékok közül az aoristos jel legcsonkultabb *-v- alakjában, az ige képzők legteljesebb, magánhangzós kezdetű *-āncə-, *-āptə-, *-ešpə-, stb. alakjukban) minden esetben a tövégi magánhangzó kiesésével kapcsolódnak az igeőhöz.

B) A mássalhangzós végű (2-es morfonológiai típusú) igeők a mássalhangzós, illetve magánhangzós kezdetű toldalékoknak csak bizonyos fajtáit tűrik meg: az aoristos csonkult *-nV- alakjában, a többalakú képzők egy része legcsonkultabb, mássalhangzós kezdetű

alakjában (pl. imperfektív képző *-čə-, duratív képző *-pə-, participium präteritum képző *-pəʔ, stb.), az egyéb képzők viszont éppen teljesebb, magánhangzós kezdetű (*-ešpə-, *-əp-tə-, stb. alakjukban), a mássalhangzós kezdetű képzők többnyire (a *-tə-, *-čə-, *-kʷə-, *-qəʔ-, stb. képzők kivételével) anektív magánhangzóval bővült alakjukban kapcsolódnak az igetökhöz.

C) Az erős (elsőszo tagi) magánhangzóra végződő (l-es morfológiai típusú) igetövek csak a mássalhangzóval kezdődő toldalékok kapcsolódását engedik meg: az aoristos legteljesebb *-ŋV-alakjában, a mássalhangzós kezdetű képzők változás és változtatás nélkül, a többalakú képzők kezdő magánhangzójuk elhagyásával csonkult (*-nəə-, *-ptə-, *-špə-, stb.) alakjukban kapcsolódnak az igetökhöz, a nem csonkuló magánhangzós kezdetű képzők (*-al-, *-aləə-, *-a(jə)-, stb.) viszont egyáltalán nem fordulhatnak elő ilyen típusú igetövekhez kapcsoltan. (Ha rendkívül kivételes esetben ilyesfajta képzés mégis előfordul, ez csak hiátustöltő mássalhangzó közbeiktatásával lehetséges; vö. pl. *t̃u₃- 'elzární, körülkeríteni': EW 242 *šunalpa* 'заропжено', eingezäunt [= *t̃u₃-n-al-pə-], 241 *šunar*, 242 *šunar* 'забор, загон', Zaun, Umzäunung, Einzäunung [= *t̃u₃-n-ar, *t̃u₃ŋ-ar], stb.).

2. A névszótövek morfológiai típusai

A szölkup névszótoldalékolás alapvető jellemzője a magánhangzós tövéghez való igazodás: mind a névszói esetragok, mind a birtokos személyragok, mind pedig az egyes predikatív végzések — kivétel nélkül — mássalhangzós kezdetűek.

Ennek ellenére a névszótövek számára nem általánosan kötelező a magánhangzós szöveg, a mássalhangzós tövű névszók azonban vagy tövégi mássalhangzójuk elhagyásával (pl. *kanan: *kana- 'kutya', *təpəŋ: *təpə- 'mókus', stb.), vagy a tö és a toldalék közé iktatott anektív magánhangzóval (pl. *nup-^əm 'horgot', *māt-^əm 'házat', stb.) biztosítják a toldalékok többségének a kapcsolódását. (Esetenként a mássalhangzó-kapcsolatból álló toldalék (pl. a Lat. *-ntə, Gen.Px2Sg. *-ntə, stb.) első mássalhangzójának kiesése (*māt-tə, nup-tə, stb.), vagy (pl. a NomPx-ek esetében) a toldalék végén megjelenő (történetileg: megőrzött) magánhangzó teremti meg a mássalhangzós névszótövhöz való kapcsolódás lehetőségét.)

A denominális igeképzés szempontjából a névszótőtípusok szélesebb skálájának kimutatására van szükség: a denominális ige-képzés során ugyanis a névszótövekhez magánhangzós kezdetű képzők is járulhatnak. E kapcsolódásokkal összefüggésben jelentkező eltérő tőteni viselkedésük alapján a névszótövek alábbi morfológiai típusai különíthetők el:

A) Az erős (első szótagi rövid vagy hosszú, második stb. szótagi nem redukált) magánhangzóra végződő névszótövek (pl. **kolt'a* 'adósság', **qomtā* 'pénz', **qō* 'fül', **pō* 'meleg', **t'ū* 'öv', stb.) hangalakja a képzés során változatlan marad, a más-salhangzós kezdetű képzők minden módosulás nélkül szabadon kapcsolódhatnak hozzájuk, magánhangzós kezdetű képzők kapcsolódását viszont egyáltalán nem engedik meg.

B) Az erős (nullával nem alternáló) mássalhangzóra végződő névszótövekhez (pl. **apāk* 'fedél', **čōpār* 'bogyó', **kūt* 'karám', **nīm* 'név', **šāq* 'só', **tōqāl* 'vadhagyma', stb.) mind a magánhangzós kezdetű, mind egyes mássalhangzós kezdetű képzők (pl. **čə-*, **kələm-*, **kələčə-*, **kʷə-*, **qəl-*, esetenként a **tə-* is) változtatás és módosulás nélkül hozzájárulhatnak, az egyéb, mássalhangzóval kezdődő képzők viszont csak anektív magánhangzóval bővített (**ə*m-, **ə*mčə-, **ə*ŋ-, **ə*r-, **ə*rə-, **ə*t-, **ə*tə-, **ə*t' (ə)-) alakjukban kapcsolódhatnak.

C) A gyenge (redukált) tövégi magánhangzóra végződő névszótövekhez (pl. **aptə* 'szag', **āmtə* 'szarv', **qāsə* 'kéreg', **nūsə* 'gazda', **sajə* 'szem', **tanə*₁ 'nyár', **warə* 'nagy' stb.) a tőszó hangalakjának megváltoztatása nélkül kapcsolódhatnak a más-salhangzós kezdetű képzők, a magánhangzós kezdetűek és esetenként egyes mássalhangzós kezdetű képzők (**čə-*, **qəl-*, **tə-*) viszont csak a tövégi magánhangzó kiesésével járulhatnak hozzájuk.

D) A gyenge (nullával alternáló) mássalhangzóra végződő névszótövek (pl. **kanə* 'kutya', **māsə* 'háló', **sūrə* 'vad', **təpən* 'mókus', illetőleg az -l' képzős melléknevek: **mānal* 'vad', **patəl* 'sárga', **šoqqal* 'vidám', stb.) tövégi mássalhangzója a képzők előtt minden esetben kiesik, az azt megelőző erős magánhangzó változatlanul megmarad, redukált magánhangzó esetén azonban a névszótő ugyanúgy viselkedik, mint a gyenge magánhangzóra végződő névszótövek: mássalhangzós kezdetű képzők előtt a

magánhangzó változatlan marad, magánhangzós kezdetű képzők előtt viszont kiesik.

3. Az igeképzők morfonológiai meghatározottsága

Az igeképzők minden esetben közbülső helyet foglalnak el a toldalékláncban, hiszen egyik oldalról mindig valamilyen bázis-morfémához kapcsolódnak, másik oldalról pedig mindig az általuk létrehozott származékig valamilyik kötelező toldaléka (idő- vagy módjel, esetleg egy újabb képzőmorféma) kapcsolódik hozzájuk. Ezért morfonológiai meghatározottságuk is két tényező függvényeként jelentkezik: a képző hangtestének lehetséges kezdetét (többalakú képzőknek az adott kapcsolódásban megengedett hangalakját, az annectív magánhangzóval való ellátódást, illetőleg a hangalak csonkulásokat) megszabhatja a bázismorféma morfonológiai típusa, ugyanakkor a képző hangalakjának (erős magánhangzós, más-salhangzós vagy gyenge magánhangzós) végződése meghatározza a létrejött származékig morfonológiai típusát, s ezzel együtt a további toldalékok lehetséges hangalakját is.

A denominális igeképzők legfontosabb morfonológiai jellemzője az egyalakúság, vagyis az, hogy ezek a képzők minden esetben hangalak csonkulások nélkül (az annectív magánhangzóval való bővítés eseteitől eltekintve változatlan hangtesttel) kapcsolódhatnak a névszótövekhez, éspedig:

A) A névszótő hangtestének megváltoztatása nélkül:

1. ...9*C... gyenge magánhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők (**čə*-, **kələm*-, **kələčə*-, **lə*-, **ltə*-, **m*-, **māt*-, **mə*-, **mčə*-, **ntə*-, **nə*-, **nər*-, **r*-, **rə*-, **t*-, **tə*-, **t'(ə)*-);
- 2a. ...C*C... erős mássalhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők közvetlenül (**čə*-, **kələm*-, **kələčə*-, **k'ə*-, **qə*-, **māt*-, **tə*-);
- 2b. ...C*^əC... erős mássalhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők annectív magánhangzóval bővült alakban (*^ə*m*-, *^ə*mčə*-, *^ə*η*-, *^ə*r*-, *^ə*rə*-, *^ə*t*-, *^ə*tə*-, *^ə*t'(ə)*-);
3. ...C*V... erős mássalhangzós végű névszótövekhez magánhangzós kezdetű képzők (**a*-, **al*-, **alčə*-, **ar*-, **əptə*-, **olčə*-);

4. **...V*C...** erős magánhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők (**č*ə-, **kə*lɒm-, **qə*l-, **m*-, **mč*ə-, **ntə*-, **h*ə-, **n*ər-, **ŋ*-, **r*-, **rə*-, **t*-, **tə*-, **t'*(ə)-).

B) A tövégi gyenge magánhangzó kiesésével:

5. **...C^g*C...** gyenge magánhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők (**č*ə-, **qə*l-, **tə*-);
6. **...C^g*V...** gyenge magánhangzós végű névszótövekhez magánhangzós kezdetű képzők (**al*-, **alə*-, **alč*ə-, **am*-, **ar*-, **äl*-, **äptə*-, **ol*-, **olə*-).

C) A tövégi gyenge mássalhangzó kiesésével:

7. **...V^q*C...** erős magánhangzó + gyenge mássalhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők (**m*-, **h*ə-, **t'*(ə)-);
8. **...*9*^q*C...** gyenge magánhangzó + gyenge mássalhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők (**lč*ə-, **m*-, **mät*-, **mč*ə-, **nt*ə-, **n*ə-, **ŋ*-, **rə*-, **t*-, **tə*-, **t'*(ə)-).

D) A tövégi gyenge magánhangzó + mássalhangzó kiesésével:

9. **...*9*^q*C...** gyenge magánhangzó + gyenge mássalhangzós végű névszótövekhez mássalhangzós kezdetű képzők (**č*ə-).
10. **...*9*^q*V...** gyenge magánhangzó + gyenge mássalhangzós végű névszótövekhez magánhangzós kezdetű képzők (**al*-, **alč*ə-, **ar*-, **äptə*-, **olč*ə-).

A denominális igeképzőkkel létrehozott relatív tőigék morfológiai típusát az igeképzők hangalakjának végződése határozza meg: 3 (gyenge magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **...*9*-** hangtestű (**alə*-, **alč*ə-, **äptə*-, **č*ə-, **kə*lčə-, **k*ə-, **l*ə-, **lč*ə-, **lt*ə-, **m*ə-, **mč*ə-, **ntə*-, **nt*ə-, **olə*-, **olč*ə-, **rə*-, **tə*-); 2/3 (mássalhangzós ill. gyenge magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **...*C*/*9*-** hangtestű (**t'*(ə)-); 2 (mássalhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **...*C*-** hangtestű (**al*-, **am*-, **ar*-, **äl*-, **kə*lɒm-, **qə*l-, **m*-, **mät*-, **n*ər-,

*η-, *ol-, *r-, *t-); 1 (erős magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igeik, amelyek képzője **...V-** hangtestű (*a-).

A deverbális igeképzőket a denominális igeképzők egyalakúságával szemben a három-, két-, ill. egyalakúság jellemzi: a háromalakú képzők [3-2-1] lehetnek magánhangzós **-VCC-**, más-salhangzó-kapcsolatos **-CC-** ill. mássalhangzós **-C-** kezdetűek: pl. -ānčā-/ -nčā-/ -čā- stb.; a kétalakú képzők vagy [3-2] magánhangzós **-VCC-** ill. mássalhangzó-kapcsolatos **-CC-** kezdetűek: pl. -āptā-/ -ptā-, -ēspā-/ -spā- stb.; vagy [2-1] mássalhangzó-kapcsolatos **-CC-** ill. mássalhangzós **-C-** kezdetűek: pl. -mpā-/ -pā-, -nčār-/ -čār-, -psānā-/ -sānā- stb.; az egyalakú képzők pedig mind magánhangzós **-V...** pl. -alā-, -alčā-, -ar- stb., mind mássalhangzó-kapcsolatos **-CC-** pl. -mčā-, -ηkā- stb., mind pedig mássalhangzós **-C-** kezdetűek: pl. -čā-, -qāl- stb. Ennek megfelelően a deverbális igeképzők a háromféle morfológiai típusú ige-ötvekhez a következőképpen kapcsolódhatnak:

A) Az ige-öt és a képző hangtestének megváltoztatása nélkül:

1. **...9-C...** gyenge magánhangzós végű ige-ötvekhez egyalakú, mássalhangzós kezdetű képzők (-čā-, -l-, -māt-, -pō-, -r-, -r(ā)-, -t-, -tā-, -t'(ā)-, -t'ā-);
2. **...9-CC..** gyenge magánhangzós végű ige-ötvekhez egyalakú, mássalhangzó-kapcsolatos kezdetű képzők (-lčā-, -mčā-, -nčā-, -nt'ā);
3. **...9-CC..** gyenge magánhangzós végű ige-ötvekhez kétalakú, [2-1] típusú képzők teljes (mássalhangzó-kapcsolatos kezdetű) alakjukban (-mpā-, -nčār-, -psānā-);
- 4a. **...C-C...** mássalhangzós végű ige-ötvekhez egyalakú, más-salhangzós kezdetű képzők közvetlenül (-čā-, -qāl-, -qālā-);
- 4b. **...C-³C..** mássalhangzós végű ige-ötvekhez egyalakú, más-salhangzós kezdetű képzők anektív magánhangzóval bővült alakban (-³r-, -³rā-, -³t-, -³tā-);
5. **...C-V...** mássalhangzós végű ige-ötvekhez egyalakú, magánhangzós kezdetű képzők (-alā-, -alčā-, -ar-, -ā(jā)-, -ālā-, -elt'ā-, -et'ā-);

6. **...C-VCC.** mássalhangzós végű ige-^űigetövekhez kétalakú, [3-2] típusú képzők teljes (magánhangzós kezdetű) alakjukban (-ešpə-);
7. **...V-C...** erős magánhangzós végű ige-^űigetövekhez egyalakú, mássalhangzós kezdetű képzők (-qəl-, -qələ-, -l-, -lələ-, -r-, -r(ə)-, -rə-, -t-);
8. **...V-CC..** erős magánhangzós végű ige-^űigetövekhez egyalakú, mássalhangzó-kapcsolatos kezdetű képzők (-lt'ə-, -nka-);
9. **...V-CC..** erős magánhangzós végű ige-^űigetövekhez kétalakú, [2-1] típusú képzők teljes (mássalhangzó-kapcsolatos kezdetű) alakjukban (-mpə-, -psəna-).

B) Az ige-^ű változtatása nélkül,
képzőcsonkulással:

10. **...C-ŦC..** mássalhangzós végű ige-^űigetövekhez kétalakú, [2-1] típusú képzők csonkult (mássalhangzós kezdetű) alakjukban (-^űpə-, -^űčər-);
11. **...C-ŦŦC.** mássalhangzós végű ige-^űigetövekhez háromalakú, [3-2-1] típusú képzők legcsonkultabb (mássalhangzós kezdetű) alakjukban (-^űnčə-);
12. **...V-ŦCC.** erős magánhangzós végű ige-^űigetövekhez kétalakú, [3-2] típusú képzők csonkult (mássalhangzó-kapcsolatos kezdetű) alakjukban (-^űptə-, -^űšpə-);
13. **...V-ŦCC.** erős magánhangzós végű ige-^űigetövekhez háromalakú, [3-2-1] típusú képzők csonkult (mássalhangzó-kapcsolatos kezdetű) alakjukban (-^űnčə-);

C) A tövégi gyenge magánhangzó kiesésével:

14. **...CŦ-C...** gyenge magánhangzós végű ige-^űigetövekhez egyalakú, mássalhangzós kezdetű képzők (-čə-, -qəl-, -qələ-, -lələ-, -tə-);
15. **...CŦ-V...** gyenge magánhangzós végű ige-^űigetövekhez egyalakú, magánhangzós kezdetű képzők (-a-, -al-, -alə-, -alčə-, -al'-, -am-, -antə-, -ar-, -ä-, -ä(jə)-, -äl-, -älə-, -älčə-, -äpčə-, -et'ə-, -o-, -ol-, -olə-, -olčə-, -ol'-, -opčə-);

16. **..C9-VCC.** gyenge magánhangzós végű ige-
tövekhez kétalakú, [3-2] típusú képzők teljes (magánhangzós kezdetű) alakjukban (-äptä-, -ešpā-);
17. **..C9-VCC.** gyenge magánhangzós végű ige-
tövekhez háromalakú, [3-2-1] típusú képzők teljes (magánhangzós kezdetű) alakjukban (-änčā-).

D) A t ö v é g i g y e n g e m a g á n h a n g z ó k i e s é -
s é v e l , k é p z ő c s o n k u l á s s a l :

18. **..C9-ŹC..** gyenge magánhangzós végű ige-
tövekhez kétalakú, [2-1] típusú képzők csonkult (mássalhangzós kezdetű) alakjukban (-šānā- : vő. *soma^hrā-psānā- > somarsānā-).

A deverbális ige-
képzőkkel létrehozott származékigék morfológiai típusát is az ige-
képzők hangalakjának végződése határozza meg: 3 (gyenge magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **...9-** hangtestű (-alā-, -alčā-, -antā-, -ālā-, -ālčā-, -änčā-, -äptā-, -čā-, -eltā-, -ešpā-, -etā-, -k^wā-, -qālā-, -lā-, -lālā-, -lčā-, -ltā-, -mčā-, -mpā-, -nčā-, -ntā-, -ŋkā-, -olā-, -olčā-, -opčā-, -psānā-, -rā-, -tā-, -tā-, -uqā-); 2/3 (mássalhangzós ill. gyenge magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **..C/9/-** hangtestű (-r(ā)-, -t(ā)-); 2 (mássalhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **...C-** hangtestű (-al-, -al'-, -am-, -ar-, -āl-, -āl-, -āl'-, -ātāl-, -kum-, -qāl-, -l-, -māt-, -nčār-, -ol-, -ol'-, -r-, -t-); 1/3 (erős magánhangzós ill. gyenge magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **.V/C9/-** hangtestű (-ā(jā)-); 1 (erős magánhangzós) morfológiai típusúak azok az igék, amelyek képzője **...V-** hangtestű (-a-, -ā-, -o-, -ōqu-, -pō-).

A képzőkapcsolódások e morfológiai szabályainak figyelmen kívül hagyása az eddigi szakirodalomban számos keveredéshez (a képzők hangtestének megcsonkításához, különböző képzők összekeveréséhez, egyes képzők rejtve maradásához) vezetett.

MORPHONOLOGIE DER SÖLKUPISCHEN VERBALBILDUNG

von

Tamás Janurik

Die allgemeinste Eigentümlichkeit der sölkupischen Verben ist die Erscheinung, daß alle paradigmatischen Formen der Verben mit irgendeiner Endung versehen sind: demzufolge kann der reine Verbalstamm nirgendwo innerhalb des Paradigmas vorkommen und auch die Personalendungen können sich nicht unmittelbar mit dem Verbalstamm verbinden, sondern nur mittelbar, mit der Dazwischenschaltung der Tempus- oder Moduszeichen.

Die Untersuchungen der morphonologischen Verhältnisse der Verbalfügungen ergaben, daß das aufnehmende Kettenglied (das Basismorphem) in der Fügungskette unabhängig vom Charakter der Endungen immer bestimmend ist und daß das anschliessende Kettenglied (das Endungsmorphem) meistens zu einer hochgradigen Anpassung gezwungen ist.

Der abweichende morphonologische Aufbau der Verbalstämme ergibt die Mehrförmigkeit gewisser Zeichen und Bildungssuffixe (die Verstümmelung ihrer Lautgestalt oder ihre Ergänzung mit einem annekativen Bindevokal).

Hinsichtlich der deverbalen Verbalbildung erweisen sich die Stammverben und hinsichtlich der denominalen Verbalbildung die Nominalstämme als Basismorpheme. Ihr morphonologischer Typ schreibt den möglichen morphonologischen Aufbau der mit ihnen verbindenden Bildungssuffixe vor.

Die morphonologischen Typen der Stammverben sind Ergebnisse eines von der uralischen Zeit bis auf den heutigen Tag dauernden Verstümmelungsprozesses von Verbalstämmen und die Abweichungen ihrer geschichtlichen Entwicklung paaren sich mit abweichendem morphonologischen Verhalten. Dementsprechen lassen sich die Stammverben in drei morphonologischen Typen aufteilen: zum Typ 3 gehören die auf einen schwachen (reduzierten) Vokal, zum Typ 2 die auf einen Konsonant und zum Typ 1 die auf einen starken (erstsilbigen) Vokal auslautenden Stammverben.

Die grundlegende Charakterzug der sölkupischen Deklination ist eine verbindliche Richtung nach den vokalisch auslautenden

Nominalstämmen: alle Kasusendungen sind nämlich konsonantisch anlautend. Trotzdem ist der vokalische Auslaut für die Nominalstämme nicht obligatorisch, die konsonantisch auslautenden Nominalstämme ermöglichen aber die Verbindung der Mehrheit von Endungen durch Ausfall ihres auslautenden Konsonanten oder durch Einschaltung eines annekstiven Bindevokals.

Im Laufe der denominalen Verbalbildung können nicht nur die konsonantisch sondern auch die vokalisches anlautenden Bildungssuffixe beitragen. In Zusammenhang mit dieser Erscheinung lassen sich vier morphonologische Typen der Nominalstämme unterscheiden: zum Typ A gehören die auf einen (erst-oder mehrsilbigen) starken Vokal, zum Typ B die auf einen starken (nicht ausfallenden) Konsonant, zum Typ C die auf einen schwachen (reduzierten) Vokal und zum Typ D die auf einen schwachen (ausfallenden) Konsonant auslautenden Nominalstämme.

Der wichtigste morphonologische Charakterzug der denominalen Verbalbildungssuffixe ist die Einförmigkeit. Diese Bildungssuffixe können in jedem Fall ohne irgendeine Verstümmelung ihrer Lautgestalt zu den Nominalstämmen dazukommen und zwar: a) ohne Veränderung der Lautgestalt des Nominalstammes, b) mit Ausfall des schwachen auslautenden Vokals des Nominalstammes, c) mit Ausfall des schwachen auslautenden Konsonanten des Nominalstammes und d) mit Ausfall des schwachen auslautenden Vokals + Konsonanten des Nominalstammes.

Die deverbale Verbalbildungssuffixe werden entgegen der Einförmigkeit der denominalen Bildungssuffixe durch Drei-, Zwei- bzw. Einförmigkeit gekennzeichnet. Die drei- und zweiförmigen Bildungssuffixe verlieren bei ihrer Verbindung zu einigen Verbalstämmen ihren anlautenden Vokal oder das erste Element ihrer anlautenden Konsonantenverbindung. Diese Bildungssuffixe können zu den Verbalstämmen wie folgt dazukommen: a) ohne Veränderung des Verbalstammes und mit unveränderter Lautgestalt des Suffixes, b) ohne Veränderung des Verbalstammes und mit Verstümmelung der Lautgestalt des Suffixes, c) mit Ausfall des schwachen auslautenden Vokals des Verbalstammes und d) mit Ausfall des schwachen auslautenden Vokals und mit Verstümmelung der Lautgestalt des Suffixes.

Die Nichtbeachtung dieser mit der Verbindung von Bildungssuffixen zusammenhängenden morphonologischen Regeln hat in der bisherigen Fachliteratur zu zahlreichen Irrtümern (zu willkürlichen Verstümmelungen der Lautgestalt einiger mehrförmiger Suffixe, zu Vermischungen nicht zusammengehöriger Bildungssuffixe sowie zur Nichterkennung einiger wichtigen Suffixe) geführt.

JELENTÉSVÁLTOZÁSOK EGY MAI MAGYAR IRODALMI MŰBEN

Kocsondi Andrea

Dolgozatom a jelentésváltozás kérdésével foglalkozik, a megfigyelt nyelvi anyag Németh László Gyász¹ című regényének szövege. Miként erre dolgozatom címéből következtetni lehet, ez a vizsgálódás szinkrón szempontú: egy adott korban keletkezett, irodalmi műben fellelhető jelentésváltozásokat veszi csak figyelembe. Hangsúlyozandó, hogy ebben a dolgozatban csak a szépirodalom nyelvében fellelhető jelentésváltozásokról lesz szó, konkrétan: a Németh László alkotta új változatokról, s nem köznyelvi új jelentésekről.

Az egyes szavak köznyelvi jelentéstől való eltérő használata jóval nagyobb kifejezőerőt biztosít a szövegnek, s ez a tény okozhatja, hogy Németh László is él ezzel az írói nyelvben. Ha a jelentésváltozások létrejöttének okait kutatjuk, jelentős szerepet kell tulajdonítanunk az író kifejező szándékának. A kifejező szándék a köznyelvi új jelentések létrejöttében is szerepet játszik, ám még nagyobb szerepe lehet művészi szövegek alkotásakor. KÁROLY SÁNDOR művében² nyolc jelentésváltozást előidéző okot sorol fel, s ezek közül nagy szerepet kell tulajdonítanunk a következőnek az író által létrehozott jelentésváltozások okaként: "megváltozik a beszélő intenciója úgy, hogy megfelelő jelet nem talál érzése, értékelése kifejezésére" (i.m. 216). Ugyanakkor az új változatoknak jóval nagyobb a stilisztikai kifejező erejük, így nagyobb intenzitással hatnak a befogadóra.

A stilisztikai kifejező erő szintén nagy szerepet játszik a köznyelvi újítások esetén is, hiszen elterjedésüknek egyik feltétele lehet az, mennyire frappánsak. Ezért írja KÁROLY SÁNDOR: "A nyelvi változások megértése nem lehetséges az újítás stilisztikai szerepének megértése nélkül" (i.m. 219). Ez természetesen az írói szövegre is vonatkozik. E két ok — az alkotó erős kifejezési szándéka, valamint a nyelvi változások nagy stilisztikai értéke — okozhatja, hogy egyetlen szépirodalmi műben is igen sok jelentésváltozást ta-

¹ NÉMETH LÁSZLÓ: Gyász. (Magyar Remekírók) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1981.

² KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.

láltam.

A jelentésváltozásoknak gyakran az az oka, hogy a szituációból, a szövegkörnyezetből hozzáérttek valamit a szóhoz, ami specializált használatot jelent. Éppen ezért ezek megértését a regénybeli szituáció ismerete, valamint a közvetlen szövegkörnyezet biztosítja. Például amikor arról olvasok, hogy az egyik szereplőnek *behízott* az arca, csak akkor értem meg, hogy miért nem a *hízott*, vagy a *kövér* szót használta az író, amikor a közvetlen szövegkörnyezetet ismerem: "behízott arcából gyanakvó pillantás repült." Így már olyan kép idéződik fel az olvasóban, mely szerint a szereplő arca oly mértékben hízott, hogy szemei mélyen beágyazódnak a zsírpárnákba, s innét löveli ki pillantásait. Az író által használt dinamikus határozó miatt a kép rendkívül szemléletessé válik.

De a *kipakolt* melléknévi igenév új jelentését sem értenénk, ha nem ismernénk azt a regénybeli szituációt, melyben előfordul. A melléknévi igenév jelentését természetesen nem adja meg A magyar nyelv értelmező szótára, de az alapszó (*kipakol*) jelentéseiként a következőket adja meg:

1. csomagban, bőröndben, ládában levő holmit kiszed, kirak, kicsomagol; 2. csomagot, bőröndöt, ládát teljesen kiürít, kicsomagol; 3. régóta visszatartott, kellemetlen mondanivalót elmond; 4. kirakodik.

A regényben a szó a következő mondatban szerepel: "... nem tudott visszatálcálni a maga zsibbadt ijedelméhez, a *kipakolt* halott fölött kiszakadó sikoltásaihoz". Csak a regénybeli szituációból derül ki: az emberek saroglyára kiterített halottat hoznak, a *kipakolt* melléknévi igenév jelentése itt 'kiterített'.

A jelentésváltozás oka gyakran az, hogy a szó olyan szövegkörnyezetben áll, mely rá a köznapi nyelvhasználatban nem jellemző. Például a *feltdlal* ige jelentései az ÉrtSz. szerint a következők:

1. az ételt tálban vagy más edényben odaviszi, beviszi a terített asztalra; 2. (átv., rendsz. rosszalló) másoknak, illetékeleneknek vagy avatatlanoknak tartózkodás, tapintat nélkül elmond, előad vmit.

Ezekben az esetekben a cselekvő mindig [+ ember] jeggyel rendelkezik, míg a regényben a cselekvéshordozó [- ember] jegyű: "... nem látta csak azt a darabkát, amit az emlékezete *földlalt*." A *földlal* jelentése itt: 'felidéz'.

A jelentésváltozások megállapításához segédeszközként A magyar nyelv értelmező szótárát³ használtam. Tehettem ezt azért, mert a regény nyelvi anyaga és az ÉrtSz. szóállománya nagyjából egyidejű, egy szinkrón nyelvi metszethez tartozik. (Németh László 1930-ban kezdte el írni a Gyászt és 1934-ben fejezte be, míg az ÉrtSz. 1959-ben jelent meg először, s bevezetője szerint felöleli "a mai magyar köznyelvnek s a legutóbbi másfél évszázad magyar irodalmi nyelvének" anyagát.) Az egyes jelentéseket akkor nyilvánítottam Németh László által alkotottnak, ha nem találtam meg az ÉrtSz.-ban. (Így például felvettem a *rákölt* szót 'valótlan dolgot kitalál, terjeszt, rágalmaz' jelentésben Németh László új jelentésalkotásai közé — mivel nem találtam az ÉrtSz.-ban, bár meggletem azt a Magyar nyelvtörténeti szótárban ilyen értelemben.)

Minthogy az egyes jelentésváltozások nem célnélküliek az irodalmi műben, így az irodalmi műben betöltött funkciójuk szerint csoportosítottam őket. Dolgozatom első részében ezt a csoportosítást végeztem el, a második részben e csoportokon belül próbálom meg elemezni, hogy mi adja az egyes példákban a jelentésváltozások alapját, a harmadik részben pedig megpróbálok egy statisztikát nyújtani az általam elemzett jelentésváltozásokról.

A szakirodalomról: a jelentésváltozásokra vonatkozó szakirodalomban általában a téma történeti, diakrón megközelítésével találkozhatunk. Így például KÁROLY SÁNDOR is művében az Általános történeti jelentéstan című fejezeten belül (i.m. 211) veszi vizsgálat alá a jelek jelentésváltozása és a jelkapcsolatok jelentésváltozása kérdéseit. A jelentésváltozások diakrón szempontú vizsgálata érthető és indokolt is, hiszen nehéz a szavak jelentésének változására más-ként gondolni, mint időben lezajló folyamatra. Bár az új jelentés mindig alkalmilag jelentkezik először, csak később terjed el szélesebb körben — már amennyiben bizonyos feltételek teljesülnek —, s ez időbe telik.⁴ A változás azonban maradhat egyéni is, van olyan újítás, mely nem terjed el, csak az egyén nyelvhasználatára jellem-

³ A magyar nyelv értelmező szótára I-VII. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

⁴ Vö.: KÁROLY SÁNDOR: i.m. 215.

zõ. Ilyen változatokról lesz szó ebben a dolgozatban is, hiszen ezek a jelentésváltozások feltehetőleg csak az irodalmi művön belül élnek.

A jelentésváltozások funkció szerinti csoportosítása

1. A Gyász lélektani regény, a gyász szerepjátzásának veszélyességére figyelmeztet, arra, hogyan kergethet egy túlfeszült eszme (a gyász) embertelenségbe valakit. "Azt ábrázolja, hogy a gyászból gyógyuló lélek hogyan kap megbántott önérzetén keresztül újabb sebet. Nem tud kivetközni a gyászból, mert önérzete meg becsületérzete miatt már saját büszkeségének a betege. Önértékének tudata és ebből fakadt büszkesége nem engedi számára az élettel való megalkuvást. Inkább elpusztul, semmint a lényével ellenkező megoldást válasszon. A sorscsapások mellett tragédiáját tehát saját alkata táplálja, amely először mélabú felé sodorja, végül pedig büszkeségébe kövesült szörnyfélét csinál belőle."⁵ A központi kérdés tehát a hősnő lelke, lelkiállapota változásának folyamata.

Az író a főhős lelkében végbemenő változások ábrázolására nyelvi eszközöket is felhasznál, így az egyes szavak új jelentésben való használatát is. Az első csoportba azokat a jelentésváltozásokat soroltam, melyek valamilyen módon kapcsolatban állnak a hősnő lélekábrázolásával, vagy úgy, hogy maguk is ezt a lélekábrázolást segítik elő, vagy úgy, hogy azokat a dolgokat ábrázolják, amelyek hatással vannak lelkiállapotának változására. Ezek a jelentésváltozások igazából csak a tágabb szituációban, a regény egész menetének ismeretében válnak érthetővé, és összhangban állnak a regény mondani-valójával. (Hely hiányában nem tudom felsorolni az összes, általam talált jelentésváltozásokat, így csak néhány példát tudok felsorolni állításom igazolására. Ez vonatkozik a dolgozat elkövetkezendő fejezeteinek példáira is.)

Kurátor Zsófi huszonkét esztendő volt, amikor egy februári vadászatról holtan hozták haza a férjét. Csecsemő fiával és hozományával, harminc hold földdel maradt özvegyen anyósa házában. Az első nagy fájdalomérzések után kezdte tudomásol venni mindazt, ami már megtörtént, és a tavasz meg a nyár lassan életkedvét is vissza-

⁵ KOCSIS RÓZSA: Minőségesszmény Németh László szépirodalmi műveiben. Magvető, 1982. 124.

hozták. A falu és a hagyomány azonban elvárja tőle, hogy tisztességes özvegyként viselkedjék, így ő megtanulta hatásosan alakítani a fiatal özvegy szerepét. Ezt a viselkedést támasztják alá a következő jelentésváltozások: "*fölcspikkedte*" a szenvedést ha nem érezte (195), "*belegubószott* a berlinerjébe", hogy özvegyasszonyosabbnak nézzen ki (87), a falu utcáin "*kókadtan húzta magát előre*", s "*nem ereszkedett össze* senkivel" még a boltban sem. Már csak az volt a fontos számára, hogy ne vétson helyzete ellen, szájára ne vegye a falu, "*a fontos az volt, hogy rá ne költsenek* valamit" (62). A szerepjátzásnak óriási jelentősége volt a falu zárt világában. A közösség az ősi rítusok megtartására kényszerítette az egyént. Kurátor Zsófi gyászát is a falu vigyázó szeme kísérte, ezért még "*ritkábban ment ki az utcára, ahol mindenki a gyászát tartotta* elé". Így Zsófi különböző környezeti hatásokra belémerevedik gyászos szerepébe. Igaz, közben szinte "*szaggatta az ajkait a szó, — Igaz, nem bírom én ezt... Fiatal vagyok még én, hogy fekete kendőt húzzak a szemembe.*" (93)

Télre a kisgyereke is megbetegszik, majd haldokolni kezd. Ősi szokásnak eleget téve a család, meg az ismerősök körülvették a kis haldoklót. Zsófit valósággal odaszegezték a gyászos látványosság színpadára, melyen a főszerepet neki és fiának kellett eljátszania. Zsófi lelkébe "*belefotografálódott*" a gyerek (206), s a színjáték minden mozzanata. A gyermek halála után Zsófi minden szálát eltép, ami még az emberekhez köti, egyetlen társa akad csak, a falu bolondja, aki az örökké a temetőben bolyongó Zsófit hűséges "*barátnőként*" kíséri.

Az utolsó lapon található jelentésváltozás jól fejezi ki azt, milyenné válik a regény végére Zsófi lelkiállapota. Már az sem érdekli, amikor anyja arra figyelmezteti, lassan őt is bolondnak tartják. Bár először egy pillanatra elpirul még, azután mégis "*leszaladt a pirosság az arcáról*" (294). Ez a fizikai állapotot kifejező kép jelképesnek is felfogható: Zsófi lelkiállapotára utal, arra, hogy már semmi más nem érdekli, csak az a két sír a temetőben és a gyásza.: "*Hadd lássák a temetőlátogatók, (...) hogy őneki csakugyan a Móri Zsuzsi a barátnéja. Első lány volt a faluban, Kurátor lány, Kovács Sándorné, s még most is néhány hónapja is messzi faluból jött érte jómódú vendéglős, de ő a temetőt választotta, a halottjait, s inkább Móri Zsuzsival tölti a napot, mint*

velük...". (A regény sötét hangulatát egyébként leginkább a köznyelvben is előforduló színesztéziák támasztják alá. Pl.: *sötét szelídség, sötét csalódottság, fekete arc, kemény lélek, jeges iszonyodás*,⁶ stb. Többségükben a gyász szavai fordulnak elő. Ezek elemzése azonban nem feladata a dolgozatomnak.)

2. Az új jelentésárnyalatok használata nagy szerepet kap az egyes szereplők jellemrajzában kibontásakor. Az ide vonatkozó példákat külön csoportba soroltam. Az új jelentések mind a külső, mind pedig a belső ábrázolást elősegítik a regényben.

Például a Kiszeláné viselkedésére oly jellemző kettősséget — a Zsófi barátságát elnyerni akaró nyájasságot és a magát nagyra tartó büszke fensőbbiségtudatot — jól fejezi ki a következő jelentésváltozás: "A barátságos Kiszelánéból... egyszerre *kiegyenesedett* a magáratartó Kiszeláné" (162). Fensőbbiségtudatát az jellemzi, hogy "minden pillanatban *éber* büvészettel tartotta fenn" a falu lakosai előtt a városi asszony képét magáról (96).

Pordánné Zsófihoz való viszonyulásának legjellemzőbb jegye a rosszmájúság. Amikor anyagi érdeke úgy diktálja, változtat módorán. Haszonleső tulajdonságát a következő képből tudjuk meg: "Pordánné ... kicsi szemeiben *feltűzelt* az érdek." (89) Küllemét pedig a "*behízott* arc" kifejezéssel jellemzi az író (88).

Az író külső jellemzésre is felhasználja a jelentésváltozás megjelenítő erejét. A falu bolondjának például "*keresztül-kasul rovátkás* az arca" (211).

A szavaknak egy-egy új jelentésárnyalata két ember közti viszonyt, lelkiállapotot is kifejezhet. Például azt, hogy Zsófi sőgora milyen indulatokat rejt magában Zsófival szemben, abból tudjuk meg, hogy a közeledő nő láttán "*mogorván levágta* a szemét" (67). A *levág* alak képes arra, hogy olyasmit fejezzon ki, amit a *lesüt* ige nem lenne képes kifejezni: az indulatot.

Ugyancsak két személy közti lelkiállapot szemléletes kifejezője a következő ige: "Hát te, hogy vagy Zsófi? — *szottyant* ki belőle." (293) A *kiszottyant* hűen tükrözi azt, hogy e kérdés felesleges és nevetséges a két ember között, mégis akaratlanul kifordul a

⁶ Vö.: K. SZOBOSZLAY ÁGNES: A szemléletesség eszközei Németh László írói nyelvében, NytudÉrt. 77. (1972) 33.

kérdező szájából.

3. A harmadik csoportot azok a jelentésváltozások alkotják, amelyek egy-egy *s z i t u á c i ó t j e l l e m e z n e k*, tesznek érzékletessé. Például: "A férfia éppen csak bekukkantott a koszorúktól s égő gyertyáktól fülledt szobába ... Nem úgy az asszonyok, már aki befért. Ők makacsul *megátalkodtak* a koporsó közelében; egy szempillantásnyit sem engedtek el a fiúcska körüli színjátékból." (212) Ebben az esetben a *megátalkodik* ige sokkal szemléletesebben mutatja be a szituációt, mintha az író a *megáll* igét használta volna. Kifejeződik benne az asszonyoknak az a hajthatatlansága, makacssága, mely egy pillanatot sem szándékozik kihagyni az eseményekből.

A következő szituáció megdöbbenet hangulatát fejezi ki — nagyon találóan — az ige: "Kiszeláné épp odanézett Zsófia, s ő maga is megdöbbenet egy percre ... Zsófi mint egy királyné, úgy nézett végig az Imruson, aztán meg Marin szegényen, akinek *elkattant* a szája ijedtében." (244)

Néhány esetben a jelentésváltozások sajátos hangulatot is kölcsönöznek az ábrázolt valóságnak, szituációnak. Így például a természeti képeknek. A következő két képben a hajnalodást teszi rendkívül szemléletessé, hangulatossá az író: "Nem állhatta többet az ágyat, kispalettázott, s oldalt állva, hogy kintről meg ne lássák, kilesett az utcára, amely lassan *pólyázta ki* a tavaszi akácokat, s a posta előtti telegráfducon a fehér porcelánt:" (87) "... a rések beszűrtek valami fényt, gyanítani lehetett, hogy az a fekete folt ott a korszó, s az állótükör is *hessegetni* kezdte a sötétséget." (86) Ugyancsak hangulatfestő a következő természeti kép is: "a poros nap után jólesett a csillagokkal *kipattogzó* ég." (110)

Egy-egy új jelentésárnyalat egyszerű cselekvéseknek is hangulatot kölcsönözhet: "Ott bent töltsen ki a feketét? - kérdezte Mari, s nagy kezében csak úgy *citezdrozott* a japáni mintás tálca, a sok kicsi ibrikkel." (275)

4. Több esetben az új jelentés mindössze egy-egy fogalmat, tárgyat, cselekvést jellemez csupán.

Például: *merev* gond ('állandó'), *puha* munka ('könnyű'), *vékony* epizód ('jelentéktelen'), *nyúlós* vigasztalás ('hosszú, sokáig tartó'), *kipakolt* halott ('kiterített'), *felcsukló* asszonyok ('fel-

zokogó, felsíró'), *sivár* erőlködés ('nehéz, reménytelen'), *sötét* dermedtség ('rossz'), *puha* sápítozás ('enyhe').

A jelentésváltozások elemzése

1. A regényben találtam néhány olyan szóalakot, melyet az ÉrtSz. nem tartalmaz, ezek az író önálló szóalkotásai. Ezeket a példákat külön elemzem; nem ott, ahol a funkcionális csoportosítás alapján tárgyalni kellene. Alaki szempontból az a legjellemzőbb rájuk, hogy egy kivételével mind igekötős ige vagy igenév. Az ÉrtSz. csak az igekötő nélküli alakjukat adta meg. Funkcionális, stiláris szempontból az új szóalakok szemléletességet és dinamikusságot biztosítanak a szövegnek. A dinamikusságot éppen az igekötő kölcsönzi az adott szónak. Különösen szembeűnő ez a következő esetben: "*idenőttem* én maguk közé". Itt az *idenőttem* (jelentése: 'ideszoktam') helyett állapotot kifejező szóalakot (*ideszoktam*) lehetne használni, ám az új szóalak ezzel szemben éppen dinamikusságot biztosít a szövegnek.

Néhány példa az újonnan alkotott szavak listájából:

belegubózik 'belebugyolálja magát, felveszi': "ő maga *belegubózott* a berlinerjébe" (87). A szónak van egy pszichikus értelme is, ahogy lejjebb utal is rá a szerző: "attól is özvegyasszonyosabbnak érezte magát", a szó jelentése tehát utal az özvegyi szerepbe való begubózásra is. A szó jelentése egyébként az ÉrtSz. *begubózik* címszavának 2. jelentésével rokonságban áll: "(átv., biz.) Szmély elkülönül, elzárkózik, nem érintkezik a külvilággal".

behízott 'hízott': "*behízott* arcából gyanakvó pillantás röpült" (88). Az igekötős alak a határozót dinamikussá tette, s ezáltal vált szemléletessé a kép.

utánajön 'odahallatszik': "oda is *utánajött* a vihogásuk" (145). Ebben a kifejezésben elvont cselekvés és mozgást kifejező ige kapcsolatával állunk szemben. A kettő összekapcsolása szokatlan, ez adja a kifejezés szemléletességét.

belekeményedik: "látta, hogy *keményedik bele* a ráncaiban a lélek" (106). A kifejezés jelentése körülbelül a következő: 'hallowtsirató képet vág'. A szokatlan az ebben a szókapcsolatban, hogy tapintásérzetet kifejező ige mellé elvont fogalom kerül (lélek).

szerelemnyilatkozat 'hízelgés, hízelgő nyilatkozat': "Zsófihoz mintha vissza se kerültek volna ezek a biztató *szerelemnyilatkozatok*" (ti. Kiszelnééi) (103). A *szerelem* szó ebben az összetételben

pejoratív irányú jelentésváltozáson megy keresztül, hisz nem szívből fakadó, nem szerelmes által kimondott vallomásról van itt szó, hanem egy intrikus mesterkedéseiről.

A következőkben az előző részben elvégzett osztályozás keretein belül próbálom meg elemezni, értelmezni a jelentésváltozásokat. (Az összes általam talált jelentésváltozás elemzésétől természetesen megint el kell tekintenem.)

2. A t á g a b b s z i t u á c i ó b a , a r e g é n y f o l y a m á b a beilleszthető új jelentések:

Több esetben az új jelentés abból fakad, hogy elvont fogalmat vagy tulajdonságot jelentő szó mellé cselekvést jelentő ige került. Például:

1. "szaggatta ajkait a szó" 'beszélteni szeretne, majdnem szól' (93);
2. *leszalad* 'eltűnik': "De aztán *leszaladt* a *pirosság* az arcáról" (294).

Más esetben emberi cselekvéssel ruház fel egy nem emberi szférába tartozó dolgot:

3. "... nem látta, csak azt a darabkát, amit az *emlékezete feltárlalt*" (58).

Gondolati dolgot, fogalmat érzékelhető tárgy tulajdonságával ruházza fel az író:

4. *tart* 'emlékeztet': "ritkábban ment ki az utcára, ahol mindenki a *gyászt tartotta elé*" (60);
5. "forгатja a nyelvét" 'pletykál': "Az emberek ráérnek, aztán csak unalomból is *forгатják a nyelvüket*" (89). Ebben az esetben a nyelvet a szó szoros értelmében szintén nem foghatom fel úgy, mint egy tárgyat, s mégis az író egy tárgy tulajdonságával ruházza fel (tl. forгатni lehet; vö. ÉrtSz. *forгат* 1.).

Előfordul, hogy egy igét a saját szinonimájával helyettesíti az író, ám ez utóbbit nem szokták ebben a környezetben használni:

6. *húz* 'vonszol': "... kókadtan *húzta magát* előre" (87).

Az ebbe a csoportba tartozó jelentésváltozások mind szemléletesek, s többnyire lelkiállapotot fejeznek ki (pl. az itt felsoroltak közül az 1., 3., 6.). Egyszerre fejez ki fizikai- és lelkiállapotot a 2. példa. A gyász és az özvegyiség képét támasztja alá az 1., 2., 4., 6. példa. Az emocionális jelentésváltozás is negatív irányú, s negatív tulajdonságot hordozók is vannak köztük: pl. 5.

3. Jellemrajz alátámasztására használt jelentésváltozások:

Az ide tartozó jelentésváltozások között van olyan, melynél a jelentés módosulását az okozta, hogy emberi (vagy állati) tulajdonságúnak mutatott egy nem emberi szférába tartozó dolgot. (Hasonlóra láttunk már példát az előző funkcionális csoportban, és látni fogunk a következő csoportban is.) Például:

7. "... minden pillanatban *éber bűvészettel* tartotta fenn előttük a városi asszony képét." (96) Az éber szó jelentése itt: 'ál-landó'.

Hasonló a helyzet a következő esetben is:

8. *rovátkás* 'ráncos': "Keresztül-kasul *rovátkás* arcából különös tekintettel nézett rá" (211). Az ÉrtSz. szerint a rovátka olyan bevágás, mely anyagban, testben található, és mesterségesen előidézett. Az író azonban a rovátkás szót itt emberi tulajdonságként használja, s nem tárgy tulajdonságaként.

Másutt a jelentésváltozásnak az a forrása, hogy tárgyi tulajdonságot elvont dologra vonatkoztat az író. (Hasonló eset volt az előző funkcionális csoport 4. és 5. példája.)

9. *megforgat* 'meggondol': "... Sokkal több mindent *megforgatott* a stoppolója fölött, semhogy ez az egyszerű megoldás elkerülte volna a figyelmét." (65)

10. *feltűzel* 'felcsillan': "*feltűzelt* az érdekek szemeiben" (89). (A kép attól válik még szemléletesebbé, hogy az előző tagmondatban a szereplő arcát fagyottnak 'érdektelen, ellenséges, szenvtelen' mondja az író.)

11. *lefolyik* 'eltűnik': "... merev arcáról *lefolyt* minden élet" (185).

Néhány esetben átvitt értelemben használ egy-egy szót a szerző:

12. *visszatalál* 'felismer, megismer': "... elég volt Zsófi egy szava s a keze érintése, hogy *visszataláljon* az ismerős szobába." (86) A következő ÉrtSz.-beli jelentést használja itt átvitt értelemben: *visszatalál* 1. Előző tartózkodási helyére ismeretlen terepen a visszavezető utat keresve megtalálva ismét eljut, visszajut. A regényben azonban a felriadt és a sötétségtől megijedő gyerek talál vissza szobájába ('ismeri fel').

13. *kiegyenesedik* 'előbukkan': "... a barátságos Kiszelánéből, mint hamuból a láng, egyszerre *kiegyenesedett* a magáratartó Kiszeláné:

az arca gögös lett és kemény..." A szó jelentése ('előbukkan') felkelti az ÉrtSz.-ban megtalálható *kiegyenesedik* címszó 1. jelentésének képzetét is: egyenesre húzza ki magát; noha ez a szövegből egyébként nem derül ki. A szó használatát a hasonlat ("mint hamuból a láng") indokolja, ennek a képzetéhez társul.

14. *megbök* 'serkent': "egy fél szóval *megbökte* az öregasszony mesélő kedvét" (250). Ezt az igét is átvitt értelemben használja az író, hiszen az ÉrtSz. a következőket adja meg a jelentéseiként: 1. Személy kezével hirtelen megbök, megfeszít, ill. lökve megnyom vkit; 2. ~ *vmít*: vmely testrészt valaki rendszerint akaratlanul, véletlenül, hirtelen megszúr vmivel.

4. *S z i t u á c i ó j e l l e m z é s é r e , s z e m l é l t e t é s é r e* használt jelentésváltozások:

A jelentés megváltozását okozhatja az, hogy egy olyan igét, melyet személyre vagy tárgyra szoktunk vonatkoztatni, az író más környezetbe helyez:

15. *pottyán* 'hallatszik': "Ahogy tehette, kikanyarodott a külső utcákra, ahol már gyérebben *pottyant* a *köszönés*." A kifejezés szemléletessé vált az ige szokatlan környezete miatt, s ezt csak fokozta hangutánzó volta.

Van olyan eset ebben a funkcionális csoportban is, amikor emberi (vagy állati) tulajdonsággal vagy cselekvéssel ruház fel nem emberi jegyű dolgot az író. (Hasonló volt a 7. és a 8. példa):

16. *felriadt* 'kinyitott': "... nyugtalanul keresi *felriadt szemgolyóival* a lábára nehezedő fekete tömeget." (170) (A *felriadt* melléknévi igenév használata elősegíti, hogy a szereplő ijedtségét érzékeltetni tudja az író.)

17. *maradoz* 'le-lecsukódik, laposakat pislog': "... *maradozni* kezdett a *szempillája*..." (110)

Ugyancsak a szokatlan környezet okozza a következő jelentésváltozásokat:

18. *megátalkodik* 'megáll és nem mozdul': "... makacsul *megátalkodtak* a koporsó közelében" (212) Az ÉrtSz. szerint megátalkodni csak hibás vagy vétkes magatartásban, szándékban lehet. Az író tehát kibővítette a szó használati körét.

19. "érdeklődés *derült* az arcára". Az ÉrtSz. szerint a *derül* igét csak akkor használjuk, ha jókedv vagy öröm mutatkozik valakin (*derül* 4.).

20. "... kicsi kezeit, lábait *elmeresztve* sivalkodott." Az ÉrtSz. mindössze egyetlen állandó szókapcsolatban említi a *mereszt* igét: *szemét mereszti*. Az író megintcsak a szó használati körét bővítette ki.

Egy-egy szituációnak sajátos hangulatot kölcsönző jelentésváltozások: Itt is találhatunk az új jelentésű szavak között egy olyan csoportot, melyben az új jelentés kialakulását az okozza, hogy emberi (vagy állati) cselekvést jelentő igét nem emberre vonatkoztat az író:

21. "Az *dőlőtükör* is *hessegetni* kezdte maga elől a sötétséget" (86).

22. "... szégyenkezve *kotródtak* el a napsugarak" (166).

23. "kilesett az *utcdra*, mely lassan *pólyázta ki* a tavaszi *akácokat*, s a posta előtti telegráfdúcon a fehér *porcelánt*." (87)

Előfordulnak olyan szavak, melyeknek jelentése [-ember] jeggyel adható meg az ÉrtSz. alapján, a regényben azonban embereket jelöl:

24. *fűzér* 'embercsoport': "Ahogy a piac felé közeledett, egyre sűrűsödtek a párok, a szembejövő *fűzerek* kacagva lódultak egymásnak..."

Találhatunk olyan esetet, amikor az író anyagra vonatkozó tulajdonságot elvont főnévre használ, s így jön létre új jelentése a szónak:

25. *megcsomósodik* 'lassan telik';

26. *felhígulva* 'gyorsan': "Az idő hol *megcsomósodott*, hol csodálatosan *főlhígulva* folyt tova." (207)

Előfordul, hogy csak a birtokos jelzőt teszi ki a mondatban, s a jelöltet elhagyja, ezáltal lesz hangulatos, szemléletes a kép:

27. "Zsófi hallja, hogy Kiszelné széke megreccsen mögötte, s szemközt a falon egy *derék* szalad a plafonra, majd egy hegyes, elnyúlt konty árnya az elferdült fejen, aztán Kiszelné sovány *ujjai* futnak szét a sarok felé..." (172).

Ebben a csoportban a jelentésváltozásokat jórészt az okozta, hogy az illető szó rá nem jellemző környezetbe került, s ez a környezet így új mellékértelemmel ruházta fel (15-23, 25., 26.). Mind szemléletesek, s nagy részük hangulatfestő is.

5. Következnek azok a jelentésváltozások, melyek csak egy-egy fogalmat, tárgyat tesznek érzékletessé. Jellemző rájuk, hogy mind

jelzői szerepben állnak a mondatban.

Van rá eset, hogy az új jelentés kialakulásának az a forrása, hogy tapintásérzetet kifejező szó mellé elvont fogalom került:

28. *puha* 'könnyű': "vissza kellett temetkezni *puhább* asszonyi munkába" (61).

29. *merev* 'állandó, tartós': "Aztán ez a vigyorgás is kilobbant, s csak az öreges, *merev gond* maradt rajta." (160)

Más esetben színérzékelésünkre ható szó kerül elvont fogalom mellé:

30. *sötét* 'rossz': "... valami *sötét dermettségbe* fagyasztotta az ő maradék életerejét" (102).

Megintcsak előfordul, hogy anyagra jellemző tulajdonságot kifejező szó elvont fogalom mellé került (lásd még: 25., 26. példa):

31. *nyúlós* 'hosszú': "Kitépte magát az ángyi *nyúlós vigasztalásdéból*" (60). A jelentés módosulása ebben az esetben pejoratív jelentésűvé is tette a szót.

Van olyan eset, amikor hangutánzó szót használ az író új jelentésben:

32. *felcsukló* 'felsíró': "... egy *felcsukló* asszony nyakában ő is elpityeredett." A hangutánzó szó szemléletessé teszi a kifejezést. Azt a képzetet kelti az olvasóban, hogy valaki annyira sír, hogy már csak kapkodva tudja venni a levegőt.

Az elemzett jelentésváltozások azt mutatják, hogy egy új jelentés keletkezésének gyakran az az oka, hogy egy szó szokatlan környezetbe kerül. Erre minden funkcionális csoportban találtam példát. Az itt felsorolt példák közül a következők tartoznak ide:

1—11., 15—23., 25., 26., 28—31. Leggyakrabban a szokatlan környezetet az adta, hogy emberi cselekvést vagy tulajdonságot jelölő szó olyan szó mellé került, mely nem embert jelöl (3., 7., 8., 16., 17., 21., 22., 23.). Több esetben tárgy tulajdonságát jelölő szó gondolati dologra vagy fogalomra vonatkozott, s így jött létre a szokatlan használata, s ezzel együtt új jelentése (4., 5., 9., 10., 11.). Máskor anyagra vonatkozó tulajdonságot jelölő szó került elvont fogalom, vagy embert jelölő szó mellé (25., 26., 31.). Előfordult, hogy elvont fogalmat jelentő szóhoz cselekvést jelentő ige kapcsolódott (1., 2.), vagy valamely érzetjelölő szavunk (28., 29., 30.).

Másik lehetséges — és igen gyakori — forrása az új jelentés

kialakulásának az, ha egy szót átvitt értelemben használ az író. Az itt bemutatott példák közül a 12., 13., 14. sorolható ide.

Ezek a jelentésváltozás kialakulásának leggyakoribb okai. Mind az átvitt értelemben történő felhasználása egy szónak, mind pedig szokatlan környezetben való használata azt jelenti, hogy a kibővül a szó jelentésköre. Néhány esetben ez a szó hangulatát is befolyásolta, pejoratív irányba.

S t a t i s z t i k a i v i z s g á l a t o k

Összesen 83 jelentésváltozást találtam a műben. Ezek megoszlását különböző szempontok szerint vizsgáltam.

1. Funkcionális megoszlás szerint 15 db tartozik az első csoportba, 21 a második csoportba, 38 a harmadikba, 9 a negyedikbe. (A funkcionális csoportokat lásd az 1. részben.) A legtöbbször tehát szituáció jellemzésére használta fel az író ezt a nyelvi eszközt.

2. Szófaji megoszlás szerint a jelentésváltozások közül 45 volt igei, ez az összesnek 54,2 %-a, tíz volt melléknévi igenév, ez 12 %-ot jelent, főnévi igenévre 4 példát találtam, ez az összes jelentésváltozás 4,8 %-a, a határozói igenév jelentését 3 esetben változtatta meg az író, ami 3,6 %-ot jelent. Az összes jelentésváltozások 74,7 %-át adják azok, melyek az ige szófajába tartoznak, vagy igei származékok. Főnévi jelentésváltozásra 11 példát találtam, ez 13,3 %-ot tesz ki, melléknévi jelentésváltozás 10 volt az általam gyűjtöttek között, ez 10 %-nak felel meg.

Ezekből az adatokból látható, hogy Németh László írói nyelvére elsősorban az igei jelentésváltozások jellemzőek. Az ige hangsúlyozott szerepe az író nyelvében nemcsak a jelentésváltozásokban jut kifejezésre, hanem az író által alkotott új alakváltozatokban is, hiszen ezek nagy része is ige (18-ból 14 volt ige, 2 melléknévi igenév, 2 főnév). Az első két szempont szerinti csoportosítást a következő táblázat mutatja:

3. Mivel a Gyász lélektani regény, ezért megvizsgáltam azt, hogy a jelentésváltozások mekkora hányada utal lelkiállapotra, s ezen belül is a főhős lelkiállapotára. Összesen 29 lelkiállapotra vonatkozó jelentésváltozást találtam, ez az összes jelentésváltozások több mint 1/3-a (34,9 %-a). Ennek csaknem fele (44,8 %-a) a főhős lelkiállapotát jellemzi.

Funkc. csoportok Szófajok	1.	2.	3.	4.	Össze- sen
ige	13	13	19	-	45
főnévi igenév	1	1	2	-	4
melléknévi igenév	-	1	7	2	10
határozói igenév	-	1	2	-	3
főnév	1	2	8	-	11
melléknév	-	3	-	7	10
Összesen:	15	21	38	9	83

4. KÁROLY SÁNDOR — a már említett művében — felsorolja és ismerteti a poliszémiaosztályokat (167-172), majd az általános történeti jelentéstan fejezetén belül foglalkozik ezen osztályok kialakulásának kérdéseivel is (232-244). Megpróbáltam az általam talált jelentésváltozásokat e kategóriáknak is megfeleltetni, s megfigyelni, vajon lehet-e a szinkrón jelentésváltozásokat hasonló osztályokba sorolni, mint a történeti jelentésváltozásokat. KÁROLY SÁNDOR tizenhét poliszémiaosztályt ismertet. Az összegyűjtött példáimat ezek közül öt osztályba tudtam besorolni. Tekintettel arra, hogy csak egyszavas példáim voltak, az analitikus csoportok (összesen öt) kiestek a vizsgálat köréből. Nem találtam példát továbbá a tautologikus szűküléses synecdoche, a szűküléses synecdoche, a pars pro toto metonímia, a totum pro parte metonímia, a partes pro toto metonímia, a species pro specie metafora és a pars pro parte (metonímia-metafora) eseteire. A vizsgált példák nagy hányada a metaforák osztályába sorolható be (összesen negyvenkettő). Metonímiát (szűküléses) négyet találtam, kifejtéses metonímiát hármat, tágulós metaforát kettőt és tágulós synecdochét mindössze egyet. Ebbe a vizsgálatba nem vontam be az író által alkotott új szóalakokat.

5. Megvizsgáltam a jelentésváltozások regénybeli eloszlását, gyakoriságát is. A jelentésváltozások fejezetenkénti megoszlását a következő táblázat adja meg: (Egy fejezetnek vettem a csillagtól csillagig terjedő részeket.)

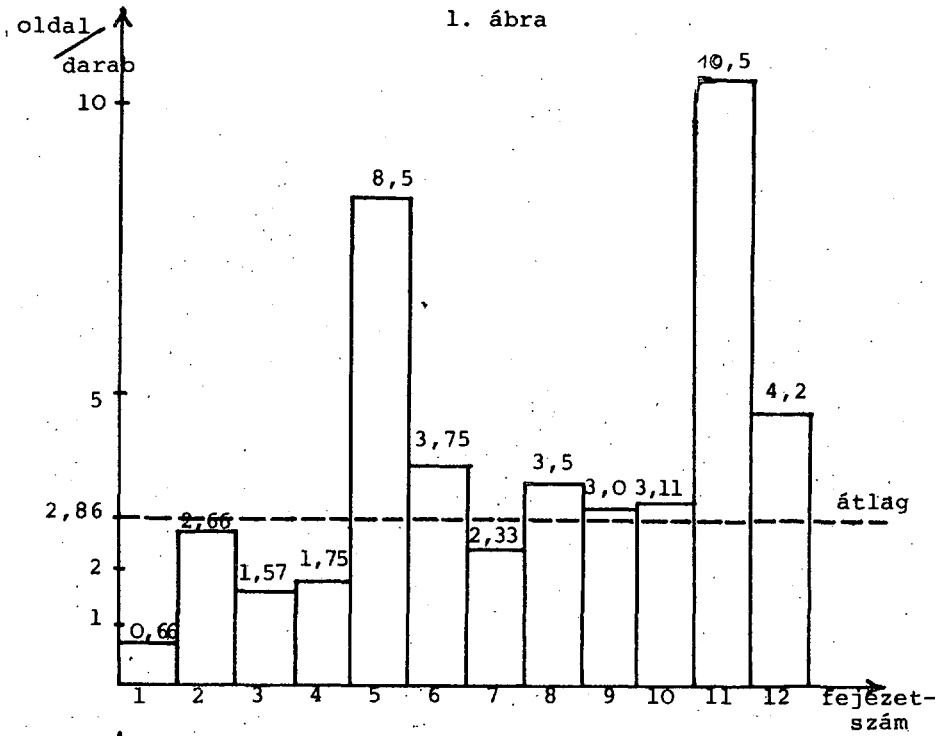
Fejezet-szám	Fejezet terjedelme	Jelentésváltozások száma	Jelentésváltozások százalékban
1.	6 oldal	9	10,8
2.	8 "	3	3,6
3.	22 "	14	16,8
4.	21 "	12	14,5
5.	17 "	2	2,4
6.	15 "	4	4,8
7.	28 "	12	14,5
8.	14 "	4	4,8
9.	15 "	5	6,0
10.	28 "	9	10,8
11.	42 "	4	4,8
12.	21 "	5	6,0
Összesen:		83	100,0

Ez a százalékos megoszlás azonban a fejezetek különböző hosszúsága miatt csak hozzávetőleges tájékoztatást ad a jelentésváltozások gyakoriságáról. Ezért a jelentésváltozások számát az oldalak arányában is fel kell tüntetni fejezetenként. A szemléletesség kedvéért ezt két oszlopdiagramban ábrázoltam.

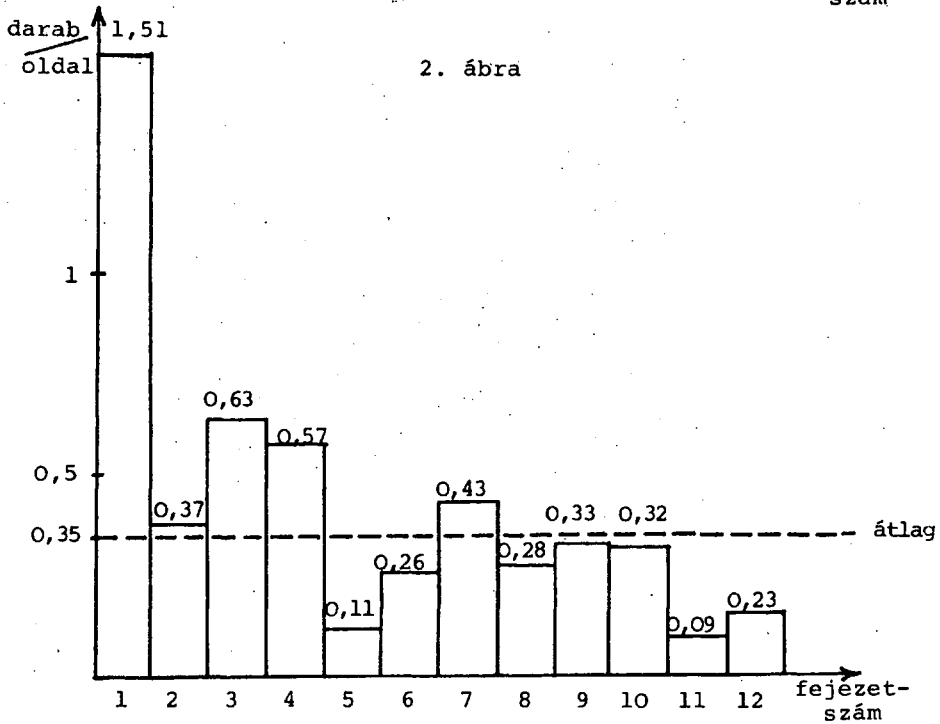
Az első diagramon az látható, hogy hány oldalra esik egy jelentésváltozás fejezetenként. Az egész regény terjedelmét tekintve ez átlagosan 2,86 oldalt jelent. A másik diagramon ezen értékek reciprokait ábrázoltam, ami azt mutatja, hogy mely fejezetekben fordul elő a legsűrűbben a jelentésváltozás (ez átlagosan 0,35).

Az ábrából leolvasható, hogy a jelentésváltozások az első négy fejezetben a legsűrűbbek, és hasonló sűrűség a 7. fejezetben található még. A legsűrűbb mégis az 1. fejezetben, ennek az oka talán az, hogy a regény indításakor ezzel is feszültséget teremt az író. A 7. fejezetben pedig a téma okozhatja ezt a nagy sűrűséget, hiszen ez a rész tartalmazza azokat a jeleneteket, melyek a kisgyerek betegségének súlyosra fordulását mutatják be. A legritkábban az utolsó előtti fejezetben szerepelnek, ez az a fejezet, mely Zsófinak a kisgyerek halála utáni állapotát írja le. Ez egyben az a fejezet is, ahol még a Zsófit az élethez kötő utolsó szál is el-

1. ábra

2. ábra

szakad. Valószínűleg a fejezetben elénktároló élettelenséget, sivárságot, a gyászba merevedést a jelentésváltozások ritkasága is alátámasztja. A harmadik fejezetben a sűrűségi szám viszonylag nagy, s ezen belül is 3 oldalra 10 jelentésváltozás esik, ennek oka az lehet, hogy ez a rész érzelmileg rendkívül telített, hisz a vívódó, megsértett Zsófi ekkor dönti el, hogy magához vesz egy öregasszonyt csősznek. Hasonlóképpen a 10. fejezeten belül van 7 oldal, ahol igen nagy a jelentésváltozások száma; ez az a rész, ahol Sanyika meghal. A második legritkább gyakorisági számot az 5. fejezetben találjuk, ez a fejezet teljesen érzelemmentes, Zsófi hétköznapijait mutatja be, beszélgetéseit Kiszelnével. Ez lehet az oka a jelentésváltozások csekély számának.

Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy Németh László a témának megfelelően használja a jelentések megváltoztatását.

BEDEUTUNGSÄNDERUNGEN IN EINEM WERK DER UNGARISCHEN
LITERATUR VON HEUTE

Andrea Kocsondi

In der Studie wird die Frage der Veränderung der Bedeutung in synchronischer Sicht behandelt: die vom Schriftsteller László Németh im Roman "Gyász" [Trauer] geschaffenen individuellen Bedeutungsänderungen werden in die Untersuchung einbezogen. Bei der Ermittlung der Veränderungen der Bedeutung ist das Erläuternde Wörterbuch der Ungarischen Sprache als Ausgangspunkt (als Vergleichsgrundlage) benutzt worden. Der erste Teil der Studie enthält die Klassifizierung der Veränderungen der Bedeutung nach dem Aspekt, welche Funktionen diese im Roman einkleiden. Im zweiten Teil werden die zur Veränderung der Bedeutung führenden Ursachen unter gleichzeitiger Beibehaltung des Rahmens der Funktionsklassen erörtert. Der letzte Teil enthält eine statistische Analyse über die Verteilung der Bedeutungsänderungen auf Grund der Wortklassen, über ihre Häufigkeit im Roman sowie darüber, in welche Klassen der Polysemie sie sich eingliedern lassen.

TUDÓSÍTÁS HUNFALVY PÁL KÉZIRATI HAGYATÉKÁRÓL

Kozmács István

HUNFALVY PÁL, a múlt jeles tudósa s tevékenysége iránt soha nem szűnt meg az érdeklődés. Mutatja ezt, hogy a közelmúltban két kötet is foglalkozott személyével, munkásságával.¹ Ezek kapcsán hasznos lehet újfent felvetni Hunfalvy kézirati hagyatékának kérdését. Fontos lehet azért is, mert a hagyaték történetének bemutatásával a magyar tudományszervezés egy jelentős vállalkozása ismerhető meg, s egyúttal helyesbíthető a hagyaték lelőhelyét illetően napjainkig fennmaradt makacs tévedés.

HUNFALVY PÁL akadémikus 1891-ben halt meg. Halála után az MTA Kézirattára csak akadémiai levelezésben fennmaradt írásait, leveleit, a Reguly-hagyatékhoz kapcsolódó kéziratokat és néhány egyéb levelet őrzött meg, őriz.² A jelentős — mind mennyiségileg, mind tartalmilag — hagyaték hollétéről nem volt tudomása az Akadémiának. Erre mutat, hogy SZILY KÁLMÁNNak a Magyar Nyelv 1910-es évfolyamában megjelent, Hunfalvyról szóló írását olvasva jelentkezett dr. DAITS EDE úr, a Tátra Múzeum-Egylet alelnöke és múzeumőre, s mint SZILY írja: "... értesít bennünket — *miről előbb nem volt tudomásunk* [kiemelés tőlem, K.I.] —, hogy Hunfalvy Pál kézirati hagyatéka az ottani Tátra Múzeumban van elhelyezve, s hogy a következő csoportosítás szerint már nagyjából rendezve is van, ú.m. 1. belföldi levelek, 2. külföldi levelek, 3. naplók, 4. utazási leírások, 5. ethnográfiai, 6. nyelvészeti, 7. politikai és államtudományi, 8. egyházi és iskola kéziratok és tanulmányok, s ezen kívül 9. hírlapi cikkei."³

Semmi sem indokolta, hogy a kéziratokat elhozzák a Tátra Múzeumból. Az első világháborút követően is eredeti lelőhelyükön maradtak, s hasonlóképpen a felszabadulás után is. LOVÁNYI GYULA vetette föl aztán 1957-ben a Magyar Nyelvészetről, Hunfalvy lap-

¹ DOMOKOS PÉTER—PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Hunfalvy Pál. A múlt magyar tudósai. Bp. 1986; ill. HUNFALVY PÁL: Napló 1848-49. Budapest, 1986.

² Vö. az MTA katalógusának tanúsága.

³ SZILY KÁLMÁN Hunfalvy hagyatékáról: MNy 6. (1910): 232.

járól írott cikkében⁴, hogy SZILY tudósítása nyomán elindulva a magyar tudomány hasznára szolgálna a tudós hagyatékának Magyarországra hozatala. LOVÁNYI egy feljegyzésében így foglalta össze a felvetését követő eseményeket: "A kéziratok egy részéről a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének megkeresésére az Akadémia Történettudományi Intézete és a Népművelődésügyi Minisztérium jóváhagyásával, valamint az illetékes csehszlovák hatóságok engedélyével mikrofilmeket készíttetett.

A kéziratokról a bratislavai kutatócsoport 1958. december 15-én tett jelentést a Történettudományi Intézetnek, s a jelentésben többi között azt mondja: »... az adottságokkal számot vetve egyelőre csak részlegesen igényeltük a hagyaték fényképezését, azoknak a kötegeket [sic], amelyeknek sem a teljessége, sem a szövegbeli összefüggése nem vitás, és történeti kútfőértékük behatóbb tanulmány nélkül is meg volt állapítható.«

Ezeknek a történeti kútfőértékűnek minősített kéziratoknak mikrofilmjei elkészültek, és az Országos Levéltár tulajdona [sic].

A további feldolgozás céljaira mostmár arra van szükség, hogy a mikrofilmekről az eredeti kéziratokkal azonos méretű fényképek készüljenek. Mintegy 460 kéziratnak kb. 1500 mikrofilmjéről van szó.

A fényképek az Akadémia tulajdonában maradnának, s én csak feldolgozásra kapnám őket.

Budapest, 1960. január 8."⁵

A fényképezés — a mikrofilmrevétel — két évet vett igénybe. A filmezést (hivatalból) LŐRINCZE LAJOS kérte. PAULINYI OSZKÁR, a szlovákiai kutatócsoport vezetője 1958. március 27-én kapja meg az intézet levelét. Majdnem egy évre rá, 1959. február 21-én kapja csak meg LŐRINCZE a kutatócsoport vezetőjének tájékoztatóját: utasítást adott a "filmezés lehetőleg azonnali lebonyolítására"⁶. Ezután kissé gyorsabban történnek a dolgok: április 17-én Loványi már értesítést kap Paulinyitól, hogy a felvételek elkészültek, s körülbelül egy hónap múltán Pesten lesznek, s erről a Történettudományi Intézet fogja értesíteni.⁷ De LOVÁNYI hiába vár, s való-

⁴ LOVÁNYI GYULA: A Magyar Nyelvészet. NyK 59 (1957):1-34.

⁵ MTAK Ms 5292/59

⁶ MTAK Ms 5292/77

⁷ MTAK Ms 5292/66

színdűleg miután újból érdeklődött, azt a választ kapja PAULINYI-től, hogy a felvételeknek már az Országos Levéltárban kell lenniük, keresse BORSA IVÁNT.⁸ LOVÁNYI 21-én telefonál a levéltárba, s ekkor közlik vele, hogy 10-14 nap múlva írásos kérésre kiadják az anyagot a Nyelvtudományi Intézetnek. A mikrofilmek valóban megérkeztek, összesen 3577 fölvétel.⁹

Loványi, mint fentebb feljegyzésében is olvashattuk, foglalkozott a hagyaték sajtó alá rendezésével, bár az óhajtott nagytípusok a mikrofilmekről nem készültek el. Munkája során elsősorban Hunfalvy levelezését dolgozta fel. Jól használható kartonjai az Akadémia Kézirattárában lelhetők fel. A sajtó alá rendezés előrehaladottságát az a feljegyzés is igazolja, mely szerint "a miniszter elismeri a munka fontosságát, de nincs rá fedezet — Telegdi u. A jövő héten beszél Garamvölgyivel. A Tudománytörténeti Intézet fontosnak tartja a megjelentetését [valószínűleg a levelezés kiadásáról van szó; K.I.], de fedezet csak 1961-ben lesz."¹⁰ Úgy látszik mégsem lett, mert Hunfalvy levelezéséből a mikrofilmmezés óta csak azok a levelek jelentek meg, amelyek a tudós most napvilágot látott naplója függelékében olvashatók.

A SZILY tudósításából ismert, LOVÁNYI által fotóztatott hagyaték a PAULINYI vezette kutatócsoport által készített jelentés szerint az alábbi kötegeket tartalmazza (rövidítve):

1. Napló 1836. V. 11-IX. 28. Bécs + Füllhorn 1. és 2.
2. Vogul szótár (1: füzetek, tisztázat; 2: füzetek, piszkózat; vogul-osztják jegyzetek)
3. Vegyes tudományos jegyzetek (főleg magyarországi románok története)
4. Politikai iratok 1848 és azt követő évekből
5. Nyelvészeti jegyzetek
6. Arisztotelész elmélete az ember életéről és az erényről — kézirat
7. Vegyes tudományos jegyzetek, főképp oláh vonatkozások
8. Historische Tagebuch 1834 — napló
9. Nyelvészeti jegyzetek

⁸ MTAK Ms 5292/64

⁹ MTAK Ms 5292/76

¹⁰ MTAK Ms 5292/76 (A 6-10. jegyzetekben szereplő iratok különböző méretű papírokra kézzel vagy géppel írt feljegyzések.)

10. Vogul föld és népe — jegyzetek, fordítások finnből — az egész jegyzetek és kézirat
11. Politikai dolgozatok — 5 boríték
12. Napló 1848-49-ből
13. Napló 1861
14. A Balt-tenger vidékein 1869-ben tett utazásom emlékei napló, jegyzetek
15. Ethnografiai jegyzetek a vogulokhoz — 1 köteg
16. Napló 1833-36-ból
17. Szótár (vogul) — 1 köteg
18. Levelezése: Magyarországi levelek
19. Levelezése: családi levelek, ausztriai levelek
20. Levelezése: külföld
21. Szótár (vogul)
22. Rumun nyelv és történelem — a nyomtatott példányhoz kötött kiegészítő jegyzetek
23. Román történettel kapcsolatos jegyzetek
24. A vogul föld és nép egy töredékes nyomtatott példánya, jegyzetekkel, lapp mesék fordítása, stb.
25. Teológiai tanjegyzetek 1836-ból
26. Előadások és jegyzeteik, pl. Római viszonyok stb.
27. Egyházpolitikai iratok
28. Kéziratok: Igaz arany bulla
29. Vegyes jegyzetek és kézirat töredékek. Témák: Hegel, országlát, protestáns házassági jog stb.
30. Országászat (teljes kézirat, 29 ív, és jegyzetek)
31. Ius Ecclesiasticum — latin nyelvű alapszöveg lapszéli jegyzetekkel
32. Magyar álladalmi jog — latin alapszöveg H.P. jegyzeteivel
33. Valláspolitikai cikkek és beadványok — közöttük kicenzúrázott cikkek
34. Magyarország ethnografiája — szerkezeti felépítésre vonatkozó jegyzetek
35. Az erdélyi társadalom — jegyzetek
36. A magyar ige szenvedő alakjai — szótárjegyzetekkel
37. A románság történetével kapcsolatos jegyzetek

38. Vegyes jegyzetek — nyelvészet és egyéb¹¹

Ezek közül a jegyzék 1., 8., 12., 13., 16., 18., 19. és 20. számú tételei találhatók meg az Országos Levéltárban mikrofilmre rögzítve. Megállapítható, hogy a Nyelvtudományi Intézet által kezdeményezett munkából éppen a nyelvészeti jellegű anyagok maradtak ki — elsősorban máig is tartó rendezetlenségük okán.

1986 végén a magyar és szlovák illetékes szervek, s nem kis részben a lőcsei kerületi levéltár segítségével lehetőségem adódott a hagyatékot megtekinteni. Az ugyanis már Lőcsén található. Bár igaz, hogy "po smrt Hunfalvyho se jeho pozostalost" dostalo do Velickeho múzea vo Vel'kej. Po jeho zániku ju prevzalo múzeum v Poprade, odhiaľ bola v r. 1960 delimitovaná do Okresného archivu v Poprade, ktorý ju v r. 1963 odovzdal Štatnemu archivu v Levoči".¹²

A kézirati hagyaték tehát nem sokkal a filmrevétel után elkerült a múzeumból — jóllehet a hazai hivatkozások ma is arra vonatkoznak.

A kéziratanyag most is abban a rendben van, amelyben Paulinyi Oszkárék találták 1959-ben. Azaz a még a múzeumban a századelőn rendezett iratok kivételével feltáratlanul. Nem volna haszontalan az anyag rendezéséhez magyar részről a segítséget felajánlani,

¹¹ MTAK Ms 5292/76. PAULINYI jelentésének gépelt másolati példánya

¹² Štatny Archiv v Košiciach, SAS Bratislava 1965. 75. A kötet a kéziratot az alábbi tételekbe sorolja; I. Denníky a poznámky z ciest v Pobaltí a Nórska 2 r. 1832-36, 1869, 1873 (1 kartón); II. Korespondencia rodinná, s ucencami doma/usporiadaná abecedne podľa odosiedateľov i v zahraničí — Fínsko, Anglicko, Francúzsko, Dánsko, Taliansko, Rumunsko, Litva, Švédsko, Nórsko a Holansko — a osobné záležitosti 2 r. 1830-91 (2 kartón); III. Jazykoveda: slovník mansijský, turecko-fínský a fínský, štúdie 2 poromávecej jazykovedy, Markaste Szátoj Evangelja, rumunský jazyk a i. (2 kartón); IV. Etnografia: e. Uhorska, Mansov a iných národov, báje, rozprávky a pod. (2 kartón); V. Polotoka: denníky zo zasadnutí uhorského snemu 2 r. 1844, 1848/9 a 1861 prejany a poznámky k otázke baníctva, cirkevnej politiky, medzinárodných vzťahov, rôzne listy a pod. 2 r. (2 kartón); 1844-1872; VI. Rozne recepty, poznámky a rukopisy z jazykovedy, etnografie a politiky (3 kartón); VII. Klasika, filozofia, teológia, právo: o Aristotelovi, maďarskom práve, cirkevnom práve, morálke (1 kartón). — Megjegyzendő, hogy a PAULINYIÉK adta számozás szerint is azonosítható az anyag, mert a kötegeken megtalálhatók a számok. A fenti tételek közül csak a I. és II. kutatható — ezek vannak rendezve és így fotomásolatban a OL-ben.

mert az természeténél fogva ott, Lőcsén szinte rendezhetetlen, s így jogos a feltételezés, hogy rendezetlensége okán még sokáig kutathatatlan is marad.

A rendelkezésemre álló idő nem tette lehetővé, hogy az anyagot tételenként leltárba vegyem, de felületes átvizsgálása is rámutat a hagyatékek értékeire.

A PAULINYI-jelentés 10. tétele, mely HUNFALVY által finnből fordított tanulmányokat¹³ és meséket is magába foglal, tartalmaz egy feltehetőleg közlésre szánt, finnből magyarra fordított közmondásgyűjteményt (585 db). Ebben a kötegben találtam rá REGULY sajátkezű fogalmazványára, amely 1844-45-ös útjáról készült (javításokkal)¹⁴. A kötegben van egy finn nyelvű feljegyzés a pääjärvi lakodalmi szokásokról is.¹⁵

A 38. köteg (Vegyes jegyzetek), mint a Paulinyi-jelentés írja, "valamelyik finn népeposz" fordítását is tartalmazza. Nos, a kézirat, melyet több kéz — mint a Hunfalvy-levelezésből kiderül: leírók keze — írt, nem más, mint a FÁBIÁN ISTVÁN fordította Kalevala példánya.¹⁶ HUNFALVY és FÁBIÁN levelezéséből tudjuk, hogy akkor került a másolat HUNFALVYhoz, amikor a tudós a Finn olvasókönyv második kötetének összeállítását tervezte, végezte. A hagyatékban fennmaradt Kalevala-fordítás az 1-11. runók teljes, a 14. runó részleges, a 15. teljes, a 45. runó részleges és a 46. runó teljes fordítását tartalmazza. De a kézirat mégis teljes Kalevalát ad, ugyanis a lefordítatlan runók prózában megfogalmazótt kivonatát megtaláljuk a maguk helyén. Tudvalevő, hogy FÁBIÁN megjelentette nyomtatásban az 1. és 2. runót¹⁷, a 31-36. runókat

¹³ Többek között a Kanteletar előszava is megtalálható itt. A fordítás a Szépirodalmi Figyelőben jelent meg, 1862-ben. Megjegyzendő, hogy DOMOKOS PÉTER: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon, Bp. 1972. c. könyvében a 16. oldali szöveg és a kötetvégi bibliográfia 186. tétele azt sugallja, mintha a Szépirodalmi Figyelőben megjelent Finn Népköltészet c. írás HUNFALVY önálló műve lenne, holott a Kanteletar előszavának fordítása.

¹⁴ Fordításban megjelent. Reg. Alb. LXXXVIII-XCVI és A vogul föld és népe I. kötetben az 59-62. oldalakon.

¹⁵ Pozost. P. Hunfalvyho, ŠOBA, Levoča

¹⁶ Pozost. P. Hunfalvyho, ŠOBA, Levoča

¹⁷ Magyar Nyelvészet VI, 1861.

(Kullervo-epizód)¹⁸ és az 50. runót.¹⁹ Megemlítenéd, hogy az 1-2. és 31-36. runók közlésében HUNFALVY segédkezett: az előbbieket saját lapjában, az utóbbiakat ARANY JÁNOS lapjában helyezte el. SZINNYEI tudomása szerint kéziratban található a 3-12. és a 37. runó.²⁰ Amennyiben ez a kézirat-variáns is megkerül, a Kalevala 24 runóját olvashatnánk FABIÁN fordításában, a hiányzókat pedig ő általa összefoglaltan: egy újabb Kalevala-fordítással gazdagodhatnánk.

A 19. köteg, amely a családi levelezést tartalmazza, mint PAULINYI is leírja, magában foglal 4 db 17. századi eredeti iratot és egy másolatot. Én három eredeti iratot és a másolatot találtam a kötegben. Az egyik eredeti irat az 1607-es kassai részgyűlés határozatainak egy korabeli másolata,²¹ kettő pedig különböző magánszemélyek kérvénye megnevezetlen uraságokhoz illetve a tekintetes tanácshoz. A másolat pedig egy levél, melyet a nagyszombati levéltár őrzött eredetileg, s melyet 1619-ben kelteztek Konstantinápolyban. A magánlevél szép magyar nyelven számol be egy 14 éve törökök közt rabságban élő magyar férfi életéről. A másolatot mutatványként küldték HUNFALVYnak, hogy azt és ahhoz hasonlókat a Magyar Nyelvészetben közölne.

Arra nem vállalkozhatom, hogy a vogul tárgyú jegyzetek, feljegyzések, fordítások értékéről véleményt mondjak. Mindenesetre felületes áttekintésük és az anyag nagysága azt sugallja, hogy hozzáértő számára tartalmaz felhasználható anyagot.

A kézirati hagyaték tartalmának vázlatos áttekintése is igazolja, hogy az 1958-ban megkezdett, tudománytörténetileg is jelentős munka, HUNFALVY hagyatékának megismertetése, feltárása megérné a fáradságot. HUNFALVY Pálnak a magyar tudományban betöltött szerepe is indokolja: ne csak azt tudjuk immár pontosan, hogy hol található hagyatéka, hanem azt is, hogy az mit tartalmaz. S nem kevésbé fontos, hogy az érdeklődő kutatók számára hozzáférhető legyen.

¹⁸ Szépirodalmi Figyelő, 1862. II.

¹⁹ Idők Tanúja, 1867. jan.

²⁰ SZINNYEI: Magyar írók III, 23.

²¹ Az irat szövege megjelenés előtt BENDA KÁLMÁN (szerk.): Az 1607-8 évi országgyűlések iratai. (kézirat) A határozat szövege egyébként kilenc másolatban ismert. Ezek egyike található a hagyatékban.

EIN BERICHT ÜBER DEN HANDSCHRIFTLICHEN NACHLAß VON PÁL HUNFALVY

von

István Kozmács

Der bedeutende Wissenschaftler des XIX. Jahrhunderts Pál Hunfalvy verstarb im Jahre 1891. Sein handschriftlicher Nachlaß wurde im Tatra-Museum untergebracht. Ende der 50er Jahre wurde ein Teil des Nachlasses auf Mikrofilm aufgenommen, das Material wird im Staatsarchiv aufbewahrt.

Auf einer Studienreise (im Jahre 1986) hat der Verf. erfahren, daß der Nachlaß nach Lőcse verlagert wurde. Er hatte Gelegenheit, die Schriften zu studieren. Im Aufsatz beschreibt er den Inhalt der Manuskripte, die noch nicht auf Mikrofilm aufgenommen worden sind.

A GYANÚ SZÓ ETIMOLÓGIÁJÁHOZ

Flora Manzonetto

A *gyanú* szóról a TESz. a következőket írja (I, 1120):

"GYANÚ 1372 u./1448 k.: "[...] *gyanakoduan* [...]" (JókK. 159); 1401: *Gyanos* sz. szn. (MNY. 10: 80); 1584: [...] *gyanót* [...]; 1585: *Gianusag* sz. (Cal. 1037); [...] Ismeretlen eredetű. A *gyanúsít* talán Geleji Katona Istvántól származik, a *gyanútlan* nyelvújítási alkotás. — Az 1213/1550: *Gyonon* szn. (VárReg. 150) idetartozása kevéssé valószínű. Az 1401: *Gyanus* szn. (MNY. 25: 310) valószínűleg íráshibás alak, és azonos a fent idézett 1401-i adattal."

A cikk végén felsorolt bibliográfiai adatok ellenőrzésekor megállapíthatjuk, hogy etimológiai javaslatok csak VÁMBÉRTŐL és MUNKÁCSITÓL származnak. Az előbbi különös képzelőerőről tanúskodó Magyar és török-tatár szöveggyezések (NyK. VIII, 146) c. munkájában a következő összevetést javasolja: "*Gyanú*, *gyanítani*: osz. *añmak* 'gyanítani'; andīrmak 'gyaníttatni, eszébe juttatni'." Túl az el nem hanyagolható jelentésbeli különbségen — ti. az *añmak* minden török nyelvben, ahol azt lejegyezték, csak azt jelenti, hogy 'to remember, call to mind' (Clauson 168) és nem 'gyanítani', mint ahogyan azt VÁMBÉRY szeretné —, meglepő az a tény is, hogy lehetségesnek tartja a magyarban oszmán-török szó átvételét az 1372. évet, vagyis a *gyanú* első felbukkanásának dátumát megelőzően. Nyilvánvaló történelmi okok és hangtani bizonytalanságok miatt általában a Mohács előtt a magyarba került török jövevényszavak sem vezethetők vissza teljes bizonyossággal az oszmánlira.¹

BUDENZ is ellenzi Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szöveggyezéseiről c. cikkében (NyK. X, 100) a szó török eredeztetését és pontosít: "... osz. *añ*- egyszerűen 'sich erinnern'". Mindemellett

¹ L. KAKUK, S.: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Budapest 1973. 543-545; LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban. Budapest 1986. 544.

BUDENZ nem veszi be a szót a finnugor eredetű magyar szavak listájába sem a folyóirat ugyanezen számában, a 130-131. oldalon

MUNKÁCSI a finnugor nyelvek árja és kaukázusi elemeiről szóló művében (AKE, 309) az árja eredetű magyar kifejezések körébe sorolja a *gyanú*-t és származékait a *gyanít* tő következő magyarázatával: "...skr. *ĵan-*, *ĵna-* (praes. 3. *ĵānati*) 'kennen wissen; erkennen; wahrnehmen, erfahren, merken annerkennen' // av. *zan* (praes. 3. *zānāiti*) 'wissen, kennen' (*ava-*, *zan-* 'bemerken, wahrnehmen', *paiti-*, *zan-* 'annehmen, hinnehmen') = osset. *zōn-* 'wissen, kennen, erfahren' kurd. *zān-*, baluci *zān-* 'wissen, versehen, einsehen, denken' = ant. pers. *dān-* (*adānā* 'erwusste') pahl., neopers. *dān-* (praes. *dānam*) 'wissen'".

MUNKÁCSI javaslata, amely már jelentéstani okok miatt is vitatható, hangtani szempontból elfogadhatatlan, mivel tudomásunk szerint ez lenne az egyetlen *gy-* kezdetű árja eredetű szó a magyar nyelvben, de nem ismertek a magyar *gy-* szókezdet olyan esetei sem, amelyek előzményei között zöngés vagy zöngétlen réshang szerepelne.

A bibliográfia által idézett többi szerző inkább a szó hangtani vonatkozásival törődik. BALASSA A magyar magánhangzó története c. cikkében (NyK. XXIV, 285) az *-ú* véghangzó jellegét illetően tesz megjegyzéseket, és megállapítja, hogy "Nomen verbale képző a következő szavak *ú*, *ú*-je: [...] *gyanú* és *gyanó*."

MOÓR A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai c. cikkében (NyK. LXXIII, 20) a *gy-* kezdetű magyar szavak kérdését vizsgálva megállapítja, hogy kevés köztük a finnugor eredetű (*gy-* < *j-*); a számban legnagyobb csoport származása török, itt a *gy-*-nek a törökben *j-*, *đž-* vagy *dž-* szókezdő felel meg. Jelzi még olyan *gy-* kezdetű szavak létezését, amelyek nem származnak egyik említett csoportból sem. Itt kell megjegyeznünk, hogy MOÓR nem foglalkozik azzal a néhány *ge-*, *gi-* kezdetű latin szóval, amely a magyarban *gy-* kezdettel található, mint pl. *gyehenna* + *gehenna*, *gyemma* + *gemma*, *gyömbér* + *gingiber*, *György* + egyh. lat. *Georgius*, stb.²

Nem kapunk világosabb magyarázatokat akkor sem, ha fellapozzuk a magyar nyelvi szótárakat. Mi több, a *gyanú* olyan értelme-

² L. FLUDOROVITS J. szójelöltárját. Latin jövevényszavaink. Budapest 1930. 30.

zését, amelyet CZUCZOR és FOGARASI ad szótárában, az etimológizálás elrettentő példájaként idézhetjük, mely önmagáért beszél:

"GYAN, elvont gyök, melyből *gyandnt* határázó, és *gyanu* (származékaival együtt) erednek. A *gyandnt* szó értelme után indulva jelent milyenséget vagy valamihez hasonlóságot, olyanságot. V.ö. GYANANT. Különösen a *gy* betűben rejlik ezen a fogalom, mely kitetszik a *hogy* (mikép) és *így* (ilyképen), *úgy* (olyképen) kötszók-ból, melyek a milyenség, hasonlóság fogalmát fejezik ki, minél fogva úgy véljük, hogy *gyan* eredetileg semmi más, mint: *úgyan* v. *ugyan*, azaz oly módon, oly formán, hasonlóan. Rokon a német *ahnden*, *ahnen* szókkal [1], melyeknek közös gyöke *ahn*, szinte megvan az *ähnlich* (am. hasonló) melléknévben, és izland *andi*, *önd*. Más származtatásaal lehet *gyan*, am. *gon* (gondolat). Midőn idetartozóknak tekinthetők a dán *and*, svéd *ande*, melyek elmét, lelket jelentenek. Ezek szerint *gyanítni* annyit tenne: lélekben, gondolatban látni, sejdíteni. Megemlítésre méltó, hogy sínai nyelven *khung*, am. fájni, kétkedni." (II, 1160.)

A szerzők a szótár 1162. hasábján újra idézik a szóalakokat: "GYANÓ (1) régies, *gyand* helyett; (2) falu Vas megyében." Ez a kettős alak megtalálható SZARVAS és SIMONYI Magyar nyelvtörténei szótárában is, s az első kötet 1148. hasábján ezt írják (előre helyezve a régiesebb alakot): "GYANÓ, GYANÚ: *suspicio*"; és olyan mondatokat idéznek, amelyekben a két alak pontosan fele-fele arányban jelentkeznek. A szóból képzett melléknév esetében is létezik ez a két variáns, vagyis: "GYANÓS, GYANÚS 1) *suspiciax*, 2) *suspiciosus*". Ami viszont a GYANÚSÁG '*suspectio*, *suspicio*' alakot illeti, a GYANÓSSÁG forma zárójelben szerepel.

BALASSA magyar nyelvi szótárában (MNYSZ. 268) így jegyzi fel: "*Gyanú* (a régi nyelvben *gyanó* is)." Úgy tűnik tehát, hogy a régiesebb forma a *gyanó* volt, de legalább is a két variáns mindig egymás mellett létezett.

Ha a szókezdő *gy*-t a latin prepalatális *g* (+*e*, *i*)-ből magyarázzuk (lásd a fenti példákat), jogosabbnak tűnik arra gondolni, hogy a magyar *gyanú* egy későlatin **gianus*³, vagy egy vulgáris *giano* alakra megy vissza. Ez utóbbi megtalálható ALESSIO-BATTISTI etimológiai szótárában is (DEI), ahol a következő olvasható:

³ Ezt az adatot a vulgáris latin szótárakban nem találtam meg.

"Giano, ant. XIV sec. persona finta, falsa v. dotta lat. Janus antica divinità raffigurata bifronte, cfr. francese 'mot janus'." (Giano, 60l. XIV. sz. irod. 'színtelő, hamis', lat. Janus-ból, kétarcúnak ábrázolt latin istenség, vö. francia 'mot janus'.) Az a tény egyrészt, hogy a lat. *ia*, *ja*-ból *gia* hangtani változás köztudottan korai⁴, másrészt pedig az, hogy a magyar szót nem származtathatjuk közvetlenül a latin Janus-ból⁵ azt sugallja, hogy a magyar szókészletbe vagy egy későlatin **gianus* (amely az egész újlatin területen ismert volt, amint azt a francia alak is mutatja), vagy pedig az olasz *giano*⁶ került.

Az általunk vizsgált szó legrégebbi lejegyzett alakja egy igei forma (*gyanakoduan*, JókK. 1372). Ez a tény arra mutat, hogy a kölcsönzés ennél lényegesen korábban kellett, hogy megtörténjen. Akár késő latin, akár olasz eredetű a jövevényszó a magyarban, mindenképpen meglehetősen hosszú ideig kellett névszóként használatban lennie ahhoz, hogy aztán ígét képezzenek belőle. A magyar nyelvi beszélő itáliai egyházi személyekkel és kereskedőkkel már a 14. századot megelőző századokban kapcsolatba került, amint a fentebb idézett és e két lexikai szférába tartozó latin eredetű szavakban is tükröződik, s a *g* (+*e*, *i*) szókezdőknek a magyarban *gy*-vé válása ekkorra már megtörtént. A kölcsönzés korszaka (késő-középkor, korareneszánsz) arra enged következtetni, hogy a forrás latin vagy olasz volta közömbös.

⁴ VÄÄNÄNEN, V.: *Introduzione al latino volgare*. Bologna 1971. 116. ezt a változást a III. és az V. század közötti időszakra vezeti vissza. L. még AVALLE D' ARCO, S., *Bassa latinità*, Torino 1971.

⁵ FLUDOROVITS J.: *A magyar nyelv latin jövevényszavai*. Budapest 1937. 22: "Magyar hangtörténeti szempontból tehát kétségtelen, hogy a jövevényszavainkban mutatkozó *gy* (*e*, *i*) magyarázatában lat. *j* (*e*, *i*)-ből kiindulni nem lehet..." És még a 23. oldalon: "... a *j* hangot nálunk sohasem jelölték *g*-vel."

⁶ BATTAGLIA a *Grande Dizionario della Lingua Italiana*. Firenze 1961. VI. kötetének 767. oldalán ezt írja: "Giano, sm. Ant. Persona falsa, ipocrita. *Frezzì*, II 16-36 *Quanti giani stan qui e questi Judì*! = Voce dotta, lat. Jānus, ant. divinità latina rappresentata con due facce." (Giano, e.sz. hn. ant. Hamis, Álszent személy. *Frezzì*, II. 16-36: Menynyi Álszent (giano) van itt és mennyi Júdás! = művelt kifejezés, lat. Jānus, két arccal ábrázolt latin istenség.)

Ha nem is tudunk a kutatások jelenlegi szintjén pontos kronológiát megállapítani, gondolnunk kell arra az areális hatásra, amely észak-itáliai központokból kiindulva a magyar kancelláriák (kúriák) nyelvében jelentkezik, és amely már többször volt kutatások tárgya.⁷ De az is lehet — és elég valószínű —, hogy egy népi, de mégis művelt kölcsönzésről van szó, ami minden további nélkül elképzelhető, mert a kifejezés az újlatin területen is antonomáziából (tulajdonnévvel helyettesített fogalom) származik, és könnyen feltehetjük, hogy a szó a vulgáris latin -s véghangzós formájában került át, pontosan úgy, mint a *Jézus*, *magnus* vagy sok más egyházi-kancelláriai eredetű késő-latinizmus. Ebben az esetben, amikor a *Janus*, vagyis *Giano* vagy *kétely* antonomáziaként közös főnévvé, majd ezek után *kétes*, *kétséges*, *kétértelmű* melléknévvé változik, könnyen feltehetjük, hogy a beszélő ésszerűsíti a használatát és az -s végződésű szóalakot (*gyanús*) besorolja az azonos végű magyar melléknevek kiterjedt csoportjába, és népetimológiával megalkotja az -s melléknévképző egyszerű elvonásával a *gyapjú*, *gyalu*, stb. szavak analógiájára a *gyanú* főnevet.

Ez az etimológia mindenekelőtt a szemantikai problémát oldja meg. Nincs szükség többé arra, hogy a *wissen*-t erőltessük, vagy az *ahn* tövet, amint azt MUNKÁCSI, ill. CZUCZOR és FOGARASI tették, mert a kifejezés ALESSIO-BATTISTI magyarázata szerint önmagában hordja a kétértelmű, ambivalens, tehát *gyanús*, *kétséges* dolog jelentését. Az olasz nyelvben a kettős arcú isten, *Giano* nevéből⁸ származik a mondás: "E' un uomo a due facce!" (Kétarcú ember!), amit megbízhatatlan, kétszínű egyénekre mondanak.

⁷ Italia ed Ungheria. Szerk. HORÁNYI M., KLANICZAY T. Budapest 1967; Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Szerk. BRANCA, V. Firenze 1973; Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del rinascimento. Szerk. KLANICZAY T. Budapest 1975; BALÁZS J.: La latinità in Ungheria come fenomeno areale. In: La lingua e la cultura ungherese come fenomeno areale. Szerk. CSILLAGHY, A. Venezia 1981.

⁸ A latin *Janus*-t a MEILLET-ERNOUT szótár így határozza meg: "ianus (iānus)-i ... Personnifié et divinisé Ianus symbolise le passage par ses deux visages opposés l'un à l'autre, l'un devant, l'autre derrière la tête (Ianus anceps) et par la forme de son temple qui comporte également deux portes opposées."

A magyar nyelv, mint minden más nyelv, jól ismeri az ilyen típusú nyelvi változást, vagyis amikor egy tulajdonnévből közös főnév lesz, amely az eredeti névhez kapcsolódó tulajdonságot jelöli. Olyan nyilvánvaló analógiákra szeretnénk itt emlékeztetni, mint az *aggastyán* (+ *Agoston*), *fukar* (+ *Fugger*), *kaján* (+ *Káin*), vagy mint a *sváda* ~ jó *sváddájú* 'jó beszédű, könnyen beszélő', amely kifejezést Fábián a *Suadea*, a beszélőképesség és a könnyed stílus latin istennőjének a nevéből származtat (MNY. LIII, 423).

A *gyanú* szó esetében a szemantikai változás már a kölcsönzött szót átadó nyelvben is megérett, és így került a magyar nyelvbe, ahol a *gyanús* melléknévi formában (lásd pl. *gyanús alak*) őrizte meg az eredetibb jelentést, míg a *gyanú* szóban az a fogalom nyert főnévi alakot, amelynek pontosan 'gyanakvás, kétely, kételkedés, kétség' lett a jelentése. A negatív jelentéstartalom, ill. a *gyanús* melléknévhez kapcsolódó moralisztikus színezet ugyanakkor bizonyosan később alakult ki. Egészen biztos, hogy a *Ianus* vagy *Giano* jelentése eredetileg 'kettős, ambivalens', azaz 'kettős természetű' és nem 'kétértelmű' volt minden olyan szövegösszefüggésben, ahol egyszerű volt a visszautalás az eredeti kiindulásra, vagyis a kettős arcú latin istenre.

Így szeretnénk az első nagy magyar lírikus, Janus Pannonius (1434-1472) költői nevét is értelmezni, hiszen irodalmi neveltetése folytán itáliaiinak és latinnak érezte magát, ugyanakkor magyar származását is büszkeséggel említi: valószínű tehát, hogy ezt a kettősséget akarta választott humanista nevében is kifejezni.

A RITKÁBB, RÖVIDÍTÉSSEL JELZETT MŰVEK LISTÁJA

ÁKE = MUNKÁCSI B.: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Budapest 1901.

CLAUSON = CLAUSON, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford 1972.

CZUCZOR-FOGARASI: A magyar nyelv szótára. I-VI. Pest 1862-1874.

DEI = ALEXSIO-BATTISTI: Dizionario etimologico italiano. I-V. Firenze 1950-1957.

MEILLET-ERNOUT; Dictionnaire de la langue latine. Paris 1951.

MNySz. = BALASSA J.: A magyar nyelv szótára. I-III, Budapest 1940.

TO THE ETYMOLOGY OF THE WORD *GYANŰ* 'SUSPECT'

Flora Manzonetto

After a presentation of the etymological proposals to date the author derives a new idea: according to her the Hungarian *gyanŰ* goes back to a late Latin **gianus* or to a vulgar *giano*. The latter can be found in the etymological dictionary of Alessio-Battisti with the meaning 'false person'. The word derives from the name of the Latin god *Janus* who was represented as two-faced. This etymological proposal in contradiction of earlier ones facilitates the explanation of the meaning of the word and is a new addition to the Hungarian — North-Italian relationships of the late medieval ages. The etymology of the word belongs to a serie of semantical changes where we have other examples of proper name → common noun changes (*aggastyán*, *fukar*, *kaján*, *sváda*).

ÚJABB ERZA-MORDVIN DEVERBÁLIS IGEKÉPZŐK

Mészáros Edit

A mordvin szóképzés kutatása mind a nyelvi rendszer leírása, mind az uráli nyelvek összehasonlító történeti vizsgálata szempontjából fontos, mégis teljes feltárása mind ez ideig nem történt meg. A mordvin nyelvtani irodalomban megtalálható a téma vázlatos áttekintése a leggyakoribb és legproduktívabb képzők felsorolásával és néhány gyakoribb példa említésével (BUDENZ 1877, BUBRIH 1947, 1953, MNSVMJ, OMD 1-5, KOLJADENKOV—ZAVODOVA 1962, JEVSEV'JEV 1963, ERDŐDI 1968, FEOKTISTOV 1975, CYGANKIN 1980). Néhány mű az elemi mordvin képzőket tárgyalja történeti szempontból (HALLAP 1958, SEREBRENNIKOV 1967). Az uráli szóképzést összefoglaló művekből (GYÖRKE 1934, LEHTISALO 1936, OFUJ 1: 330-382) a mordvin képzőrendszer (jellegükből adódóan) szintén nem olvasható ki, ezek az egyes uráli nyelveknek csak az ősi, uráli vagy finnugor alapnyelvi eredetű, egyelemű képzőit említik egy-egy példával. A mordvin szóképzés témaköréből több rövidebb, részkérdésekkel foglalkozó publikáció is született. A mordvin névszóképzést valamivel részletesebben D. V. CYGANKIN tárgyalja (CYGANKIN 1981). A mordvin igeképzésről azonban összefoglaló jellegű, leíró szemléletű, nagy nyelvi anyag feldolgozásán alapuló mű eddig nem látott napvilágot.

Az erza-mordvin deverbális igeképzőknek az eddigieknél teljesebb rendszerét tartalmazza szövegek feldolgozásával gyűjtött nagy nyelvi anyag alapján készített dolgozatom (MÉSZÁROS 1986a). Mivel ez a dolgozat 1983-ban készült, még nem tartalmazhatott minden általam kimutatott deverbális igeképzőt. Az erza-mordvin deverbális és denominális igeképzőknek az eddigieknél teljesebb rendszerét vázoltam fel szintén nagyszámú szöveg feldolgozásával gyűjtött anyag alapján "Az erza-mordvin igeképzők" című kandidátusi értekezésemben (MÉSZÁROS 1986b).

A mordvin nyelvészeti irodalomban eddig nem volt példa arra, hogy egy konkrét és meglehetősen nagy szöveganyag összes előforduló igéjét szóképzéstanilag elemezzék. A szakirodalomban az egyes képzők tárgyalásakor példákat keresnek az illető képzőre, és

nem az adott példákön állapítják meg a képzőt. Még az sem fordult elő, hogy akár egyetlen oldal szöveget is feldolgozzanak szóképzéstaní szempontból, és megállapítsák minden ígéről, hogy képzett vagy képzetlen, ha képzett, milyen képző(k) található(k) rajta. Ezzel szemben a kandidátusi értekezésémhez gyűjtött anyagban minden ígét (képzettet és képzetlent), ígei származékot és az ígeképzés alapjául szolgáló lexémát megvizsgáltam, és megkísértem minden ígét és ígei származékot szóképzéstanilag elemezni. A feldolgozásnak ez a módszere több új, a szakirodalomban eddig nem említett ígeképző kimutatását tette lehetővé.

A fent említett publikációhoz (MÉSZÁROS 1986a) kapcsolódóan e dolgozatban néhány újabb, többnyire általam kimutatott deverbális ígeképzőt mutatok be.

A gyűjtött anyag viszonylagos homogenitása érdekében kizárólag népköltészeti szövegeket dolgoztam fel. A feldolgozás korpuszát a két népköltési sorozat, az Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda (UP 1-13) és a Mordwinische Volksdichtung (MV 1-8) köteteinek erza-mordvin nyelvű szövegei alkották. A Morōwinische Volksdichtung nyolc kötetéből egy, az Ustvno-poetičeskoje tvorčestvo (számomra hozzáférhető) tizenhárom kötetéből pedig három kötet moksa-mordvin szövegeket, egy pedig csasztuskákat tartalmaz. Ezért ténylegesen tizenhat kötet anyagát dolgoztam fel. Ezek közül néhányban (UP 1, 2, 5, 6, 11, 12, MV 8) erza- és moksa-mordvin szövegek egyaránt szerepelnek, de az erza-mordvin nyelvek aránya a huszonegy kötetre vonatkoztatva egyértelműen nagyobb, körülbelül 75 %-os. A tizenhat kötet erza-mordvin anyagából általában nem vizsgáltam a műköltészeti (UP 2: 19-46) és a vitathatóan népköltészeti jellegű műveket (UP 9: 314-357), valamint a politikai jelmondatokat (UP 6. kötetben).

Összesen körülbelül 3800 oldal erza-mordvin nyelvű szöveget dolgoztam fel (természetesen ez a szám a fordítások nélkül értendő), és körülbelül 990 000 szövegszót vizsgáltam meg. Ebből az erza-mordvin ígeképzők vizsgálatához a következők voltak lényegesek:

1. minden íge, képzett és képzetlen egyaránt,
2. minden igenév és ígéből képzett névszó,
3. olyan névszók, határozószók, névutók és indulatszók, amelyek a képzett ígek alapszavául szolgáltak.

Ennek megfelelően a vizsgált anyagba bekerült minden ige és igéből képzett származék többszöri előfordulásukkal együtt — mert így vált világossá mind a képzőnek, mind magának a szótári szónak a jelentése —, valamint a képzett igék alapszavául szolgáló és a szótárakban egyáltalán nem, vagy eltérő jelentéssel szereplő névszók, határozószók, névutók és indulatszók.

Az Ustno-poetičeskoje tvorčestvo és a Mordwinische Volksdichtung összesen tizenhat kötetének erza-mordvin szövegeiből előfordulásuk sorrendjében gyűjtöttem minden képzett és képzetlen igét, valamint igéből képzett származékot. Ezeket az összevethetőség és vizsgálhatóság érdekében nem a szövegben szereplő ragozott, hanem az infinitivusi alakjukkal vettem fel. Minden ilyen alakot azután megkerestem az erza-mordvin—orosz szótárban (ER) és PAASONEN mordvin kresztomátiájának (MC) szójegyzékében. Azokat az alakokat, amelyeket egyikben sem találtam meg, RAVILA szójegyzékében (EW) is megkerestem. Néhány esetben szükség volt az orosz—erza-mordvin szótárban (RE) visszakeresett adatok felvételére is. A gyűjtött anyagnak egy tekintélyes része, mintegy 40 %-a (1479 adat) azonban egyik említett forrásban sem szerepelt, csak az általam feldolgozott szövegekben fordult elő.

A képzetlen igék felvételére egyrészt azért volt szükség, mert a deverbális igeképzések alapszavaként ezek is a vizsgált anyagba tartoztak, másrészt azért, mert több, addig képzetlennek tartott ígéről menet közben kiderülhet, hogy voltaképpen képzett, ha a szövegből való gyűjtés során előkerül egy, a képzés alapjául szolgáló szó, vagy egy, az igével összevethető, azonos tövet, de más képzőt tartalmazó származék.

Az alapigékhez hasonlóan az igeképzés alapjául szolgáló névszói, határozószói, névutói és indulatszói alapszavak is bekerültek a vizsgált anyagba. Ezeket azonban az említett szótárakból és szójegyzékekből vettem, a szövegből csak akkor, ha a szótárakban és a szójegyzékekben egyáltalán nem szerepeltek, vagy a szóképzés szempontjából fontos jelentésük nem szerepelt.

Az említett kötetek feldolgozása során az előfordulás sorrendjében minden igét egyenként megvizsgáltam, és megállapítottam, hogy képzettek-e vagy képzetlenek, valamint azt, hogy a képzettek deverbális vagy denominális igeképzők szerepelnek-e. A 3800 oldal erza-mordvin szöveg összes igéje a szükséges névszói, ha-

tározószói stb. alapszavakkal együtt több százezer szóelőfordulást tett ki. A több százezer szóelőfordulásból az azonos alakok egyszeri felvételével összesen 3824 adat (ebből 3495 ige, valamint 2843 képzett ige) alkotta a szóképzéstani vizsgálat anyagát.

Az erza-mordvin igeképzők hangalakját a szakirodalomban általában szokásostól eltérően, pontosabban és következetesebben adom meg. A szakirodalomban ugyanis általában nem tüntetik fel a képzőhöz tartozó végmagánhangzót ott, ahol az valóban a képzőhöz tartozik, vagy abban az esetben is feltüntetik, ha a képzőt követő magánhangzó — a képző és a hozzá kapcsolódó toldalék között — kötőhangzóként szerepel. Én a mordvin ige-tövek típusainak figyelembevételével a képző hangalakját aszerint állapítom meg, hogy a képzős relatív ige-tő (valódi tövét tekintve) magánhangzós vagy mássalhangzós-e. (Az erza-mordvin ige-tőtípusokról bővebben l. MÉSZÁROS 1982, 1984a, 1984b, 1985.)

Az erza-mordvin deverbális igeképzők (kandidátusi értekezésemben felvázolt) eddig legteljesebb rendszere a következő:

1. -no-/-ne- (-ne-) , -na-/-ha- duratív-frekventatív igeképző
2. -the-/-the- duratív-frekventatív igeképző
3. -še- duratív-frekventatív igeképző
4. -še- duratív-frekventatív igeképző
5. -še- (-ša-) duratív-frekventatív igeképző
6. -le- duratív-frekventatív igeképző
7. -tle- duratív-frekventatív igeképző
8. -re- duratív-frekventatív igeképző
9. -kšno-/-kšhe- (-kšne-) frekventatív-iteratív igeképző
10. -kshe- duratív-frekventatív igeképző
11. -nd-/-nda- , -nda-/-nda- (-anda- , -nta-) duratív-frekventatív, momentán-inchoatív igeképző
12. -dna-/-dha- bizonytalan funkciójú igeképző
13. -ld-/-lda- , -lda-/-lda- bizonytalan funkciójú igeképző
14. -zd- , -zda- bizonytalan funkciójú igeképző
15. -šd-/-šda- bizonytalan funkciójú igeképző
16. -rd-/-rda- , -rda-/-rda- bizonytalan funkciójú igeképző
17. -je- (-aje- , -j-) , -ja- kontinuatív igeképző
18. -a- onomatopoetikus igeképző
19. -g- onomatopoetikus igeképző
20. -d-/-d- (-ad-/-ad-) , -de- , -da-/-da- momentán, tranzitív; duratív-frekventatív igeképző

21. *-t-/-t^h-*, *-ta-/-t^ha-* tranzitív-kauzatív, momentán; reflexív-passzív igeképző
22. *-st-/-s^ht^h-*, *-sta-/-s^ht^ha-* momentán és inchoatív igeképző
23. *-kst-/-k^hs^ht^h-*, *-ksta-/-k^hs^ht^ha-* momentán és inchoatív igeképző
24. *-šta-/-s^ht^ha-* (*-s^ht^h-*) momentán és tranzitív igeképző
25. *-šta-/-s^ht^ha-* momentán igeképző
26. *-kše-* bizonytalan funkciójú igeképző
27. *-m-* momentán, inchoatív és reflexív igeképző
28. *-kstom-* momentán és inchoatív igeképző
29. *-gad-/-kad-* (*-kad^h-*, *-akad^h-*) inchoatív igeképző
30. *-lgad-* inchoatív és reflexív igeképző
31. *-ged^h-/-ked^h-*, *-god^h-/-kod^h-* (*-kud^h-*) bizonytalan funkciójú igeképző
32. *-k-* inchoatív igeképző
33. *-kev-* inchoatív igeképző
34. *-kem-* inchoatív igeképző
35. *-v-* (*-av-*) reflexív-passzív és modális igeképző
36. *-vt-/-vt^h-* (*-avt-/-avt^h-*) kauzatív és tranzitív igeképző

Ezek közül 23 deverbális igeképzőt fent említett publikációmban már bemutattam. Bár közöttük is több új, általam kimutatott képző van, az alábbiakban csak az ehhez képest új deverbális igeképzőket tárgyalom. Az említett szövegek feldolgozása során ugyanis még 13 különböző deverbális igeképző került elő. Ezek a következők voltak:

1. *-t^hhe-/-t^hhe-*

A *-T^hNE-* (*-t^hhe-/-t^hhe-*) ritka, de bizonyos fonetikai feltételek mellett valamelyest produktív deverbális igeképző. A vizsgált anyagban 17 különböző lexémán (a képzett igék 0,6 %-án) fordult elő. Ezek kivétel nélkül másutt nem szótározott, az általam feldolgozott szövegekből való alakok. A szakirodalom sem említi ezt a képzőt.

A *-T^hNE-* általában azokhoz az ige-*tő*vekhez járult vagy járulhat, amelyekhez a *-NE-* (*-no-/-he-* (*-ng-*), *-na-/-ha-*) képző. A *-T^hNE* azonban — a *-NE-* vel ellentétben — kizárólag *tő*igékhez kapcsolódhat, képzett ige-*tő*vekhez nem. A *-T^hNE-* után viszont állhat más

igeképző.

A *-TNE-* mindig az igék mássalhangzós tövéhez járul, függetlenül az ige valódi tövétől. A *-TNE-* képzővel alkotott relatív igező pedig a valódi tövet tekintve — a *-NE-*-hez hasonlóan — mindig magánhangzós.

A *-TNE-* képzős igék tartós, huzamos, hosszantartó, valamint ismétlődő cselekvést jelölnek, tehát a *-TNE-* funkcióját tekintve — a *-NE-*-vel megegyezően — duratív-frekventatív igeképző. Onomatopoetikus igét is képezhet (1.13.). A *-TNE-* képző is alkalmas a befejezett aspektusú alapszó folyamatossá tételére.

A *-TNE-* képzőnek a *-he-*-vel való kapcsolata nyilvánvaló. A *-TNE-* a *-he-* képzőnek legtöbbször mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó igezőhöz való hozzájárulásával keletkezett. Az igező és a *-he-* képző között inetimologikus *t/t'* elem jelenhet meg attól függően, hogy az igező palatalizált vagy nem palatalizált mássalhangzót tartalmazott-e. Az inetimologikus *t/t'* elem leggyakrabban *d-* és *d'-* tövű igék esetében jelenhet meg az igező és a *-he-* képző között (7 ige). Gyakran jelenhet meg szibilánsok esetében is (4 ige), egy esetben pedig affrikáta után állt. A *-TNE-* képzős igék egy kivétellel (1.10.) *-he-* képzővel is előfordultak. A *d-*re és *d'-*re végződő igező ilyenkor a *-he-* előtt *t-*vé és *t'-*vé zöngétlenedett, esetleg a *d/d'* a *-he-* előtt kiesett. Ezzel szemben a *-TNE-* előtt az igező semmiféle változást nem szenved.

A vizsgált anyagban 12 *-TNE-* képzős (nem továbbképzett) igealak fordult elő, 5 *-TNE-* képzős lexéma esetében pedig a *-TNE-*-hez más igeképző kapcsolódott. A nem továbbképzett igék közül 9 példa volt a nem palatalizált igezőhöz járuló *-the-* és 3 példa a palatalizált igezőhöz járuló *-t'he-* képzővel alkotott igékre:

1.1. *acthems*, -eš 'kitéreget, széttereget, beboríthat'
(*acams*, -aš 'szétterít, leterít, beterít, beborít')

1.2. *ardthems*, -eš 'fut, futkos, szaladgál, rohangál, száguldozik, vágthat' (*ardoms*, -dš 'fut, szalad, rohan, száguld, vágthat')

1.3. *jarsthems*, -eš 'eszik, eszeget, (mindent) megeszik'
(*jarsams*, *jarcams*, -aš 'eszik')

1.4. *jukšthems*, -eš 'kioldoz, eloldoz, kibontogat, kibogozgat' (*jukšems*, *ukšems*, -eš 'kiold, elold, kibont, kibogoz')

1.5. *kanđthems*, -eš 'hord, visel' (*kandoms*, -dš 'hoz, visz, elhoz, elvisz')

1.6. *kiđđthems*, -eš 'tart, visszatart, kibír, elvisel (több ízben)' (*kiđđems*, -dš 'tart, visszatart, kibír, elvisel')

1.7. *nardthems* -eš 'töröl, törölget, letörölget, megtörölget' (*nardams*, -aš 'letöröl, megtöröl, leseper')

1.8. *noldthems*, -eš 'enged, ereszt, bocsát' (*noldams*, -aš 'enged, ereszt, elenged, elereszt, leenged, leereszt, kienged, kiereszt, kibocsát')

1.9. *oršthems*, -eš 'öltözik, öltözködik, felöltözködik, öltöztet, felöltöztet, (ruhát) felvesz (több ízben)' (*oršams*, *orčams*, -aš 'felöltözik, felöltöztet, (ruhát) felvesz')

1.10. *pandthems*, -eš 'fizet' (*pandoms*, -dš 'fizet, megfizet, kifizet')

1.11. *panžthems*, -eš 'nyit, nyitogat' (*panžoms*, *panžoms*, -žš, *pančoms*, -čš, *panžams*, -aš 'kinyit, felnyit')

1.12. *teđđthems*, -eš 'hív, hívogat' (*teđđems*, -dš, *tełgems*, -gš 'hív, elhív, kihív, meghív')

A -*TNE*- képzős igékhez a vizsgált anyagban ugyanazok az igeképzők (-*kšhe*-, -*v*-, -*vt*-, -*žev*-) kapcsolódtak, mint a -*he*- képzős igékhez. A továbbképzett -*TNE*- képzős igék közül 4-ben a fenti igékhez járult a -*kšhe*-, a -*v*- és a -*vt*- képző. Egy esetben viszont a -*žev*- járult olyan -*thē*- képzővel ellátott igeformához, amely -*žev*- nélküli -*thē*- képzős alakban a vizsgált anyagban nem fordult elő. Ennek az igeformának is van azonban (-*žev*- nélküli) -*he*- képzővel képzett alakja. Ez volt az egyetlen -*TNE*- képzős onomatopoetikus ige a vizsgált anyagban:

1.13. *gajthēževems*, -vš 'felhangzik, felzendül, zengeni kezd, visszhangzik, visszhangozni kezd' (vö. *gaj* 'csengő, hangos, csengés kifejezésére szolgáló onomatopoetikus szó', -*he*- képzős *gajhems*, -eš 'hangzik, zeng, visszhangzik, lángol (tűz)').

2. -*tve*-

A -*tve*- a -*TNE*--hez hasonlóan igen ritka, de bizonyos fonetikai feltételek mellett valamelyest produktív deverbális igeképző. A vizsgált anyagban előfordult 2 -*tve*- képzős lexéma az általam feldolgozott szövegekből való, másutt nem szerepelnek. A szakirodalomban ezt a képzőt szintén nem említik.

Ahogy a *-TNE-* inetimologikus *t/t'* elemből és a *-he-* képzőből tevődött össze, a *-tle-* is inetimologikus *t* elemből és a *-le-* képzőből áll. A *-tle-* is azokhoz az igetövekhez járul vagy járulhat, amelyekhez a *-le-*. A *-TNE-*-hez hasonlóan azonban a *-tle-* is csak töigékhez kapcsolódhat.

A *-tle-* — a *-le-*-hez és a *-TNE-*-hez hasonlóan — kizárólag az igék mássalhangzós tövéhez járulhat, függetlenül az ige valódi tövétől. A *-tle-*-vel alkotott tö pedig (a valódi tö szempontjából) kizárólag magánhangzós lehet.

A *-tle-* funkcióját tekintve szintén duratív-frekventatív ige-képző. A vizsgált anyagban előfordult *-tle-* képzős igék *-le-*, *-the-* és *-he-* képzővel egyaránt előfordultak.

2.1. *kandtlems*, -es 'hord, visel' (*kandoms*, -ds 'hoz, visz, elhoz, elvisz')

2.2. *panstlems*, -es 'nyit, nyitogat' (*panšoms*, *pandšoms*, -šš, *pančoms*, -čš, *panžams*, -aš 'kinyit, felnyit').

3. *-kshe-*

A *-kshe-* igen ritka és improduktív ige-képző. A vizsgált anyagban csak hangutánzó igéken fordult elő. Onomatopoetikus névszóhoz is kapcsolódhat, tehát denominális ige-képző is lehet. A *-kshe-* képzős igék szintén magánhangzós tövűek. A deverbális *-kshe-* funkcióját tekintve — a *-NE-*-hez hasonlóan — duratív-frekventatív ige-képző.

3.1. *mjavksheims*, *mavksheims*, -es 'nyávog' (vö. *-ksta-* képzős *mavkstams*, -as 'elnyávogja magát, nyávog egyet').

A *-kshe-* képzőt a szakirodalom nem említi. Véleményem szerint a *-kshe-* összetett képző, s a *-KŠNE-*-hez (*-kšno-*/*-kšhe-* (*-kšng-*)) hasonlóan a *-he-* duratív-frekventatív ige-képzőt tartalmazza. A *ks* elem a *kš*-hez hasonlóan valószínűleg szintén képző lehetett. Ugyanez a közmordvin **ks* képző található véleményem szerint a *-KST-* (*-kst-*/*-kšt-*, *-ksta-*/*-kštla-*) deverbális ige-képzőben is.

4. *-dna/-dha-*

A *-bNA-* (*-dna/-dha-*) valószínűleg a *-bNA-* (*-nd-*/*-nda-*, *-nda-*/*-nda-* (*-ahda-*, *-hta-*)) képző hangátvetéssel keletkezett változata. Deverbális és denominális ige-képzőként egyaránt elő-

fordul, és ugyanazokhoz az ige-, illetve névszótövekhez járul, mint az *-hđ-*. Igen ritka és improduktív képző, a szakirodalom nem említi. A vele képzett igék is az általam feldolgozott szövegekből való, másutt nem szótározott alakok.

4.1. *rapuđhams*, *-as* 'szaporodik, megszaporodik, gyarapodik, sokasodik'.

Ez az ige a vizsgált anyagban *-kšno-* képzővel továbbképezve is előfordult:

4.2. *rapuđhakšnoms*, *-os* 'szaporodik, megszaporodik, gyarapodik, sokasodik (több ízben)' (4.1.).

5. *-žd-/-žđ-*

A *-žd-* (*-žd-/-žđ-*) a szakirodalomban sehol sem említett, deverbálisiként és denominálisiként egyaránt előforduló ritka és nem produktív igeképző. Mint deverbális igeképző csak képzetlen igékhez, az igék magánhangzós tövéhez járulhat. A vele alkotott igék mássalhangzós tövűek. A képző előtt az alapige többeli *a* magánhangzója — a *-nda-* és a *-zda-* képzőkhöz hasonlóan — *o*-vá változhat (5.2.). Hangutánzó igén is megjelenhet (5.3.). Bizonytalan (talán duratív-frekventatív) funkciójú és eredetű. A többi hasonló szerkezetű igeképzővel egybevetve feltehető, hogy ugyancsak egy duratív-frekventatív igeképző és a *-d-* momentán képző kapcsolata.

A vizsgált anyagban deverbális igeképzőként 4 esetben fordult elő:

5.1. *jauždoms*, *-dš* 'kitágul, szétválík' (*javoms*, *-vš* 'oszt, eloszt, szétoszt, feloszt, megoszt, elkülönít, elválaszt, szétválaszt, elválík')

5.2. *kirvoždoms*, *-dš*, *kirvažđems*, *-dš* 'lángol, ragyog' (*kirvams*, *kurvams*, *gurvams*, *-as* 'lángol')

5.3. *hřežđems*, *-dš* 'szípig, hüppög, sírdogál, kesereg'.

6. *-a-*

Onomatopoetikus igék képzésére szolgál a deverbális igeképzőként igen ritka, denominálisiként viszont gyakori *-a-* képző. Mint deverbális igeképző mássalhangzóra végződő onomatopoetikus szavakból képez igét. Az *-a-* képzővel ellátott igék valódi tövűkre nézve mindig *a-* tövűek:

6.1. *čurams*, -aš 'megvéd, megóv, védelmez, oltalmaz' (vö. *čur* 'állj!')

6.2. *stukams*, -aš 'kopog' (vö. *stuk* 'kopogás hangja')

A vizsgált anyagban előfordult néhány olyan onomatopoetikus ige is, amelyet a hangutánzó alapszó vagy más bizonyító erejű lexéma hiányában képzetlennek tekintettem, de lehetséges, hogy -a- deverbális igeképzővel vannak ellátva. A képzetlennek látszó hangutánzó igék esetében gyakran előfordul, hogy az igék a- tövűek, és ezt az a-t egy jellegzetes onomatopoetikus szerkezettől (t/t'-re végződő) szótól képzőként le lehetne választani (például *hrištams*, -aš 'suhint, suhinta üt', *loštams*, -aš 'megüt, ráüt, rácsap, összeprésel' stb.).

Az -a- képzős onomatopoetikus igékhez más igeképző is kapcsolódhat. A deverbális -a- képzővel ellátott ige-övekhez a vizsgált anyagban a -aš-, a -je- és a -v- képző járult:

6.3. *stukašems*, -aš 'kopogtat, megkopogtat' (6.2.)

6.4. *stukajems*, -eš 'kopog' (6.2.)

6.5. *čuravoms*, -vš 'megvédi, megóvják' (6.1.)

7. -g-

A -g- a vizsgált anyagban egyetlen ige-ön előfordult onomatopoetikus deverbális igeképző. A vele képzett ige mássalhangzós tövű:

7.1. *gajgems*, -gš 'hangzik, zeng, cseng, lángol (tűz)' (vö. *gaj* 'csengő, hangos, csengés kifejezésére szolgáló onomatopoetikus szó'; -he- képzős *gajhems*, -eš 'hangzik, zeng, visszhangzik, lángol (tűz)')

A -g- képzőhöz a vizsgált anyagban a -aš- deverbális igeképző kapcsolódott:

7.2. *gajgašems*, -aš 'cseng' (7.1.)

A -g- képző feltehetően finn-volgai alapnyelvi *ka, *kä deverbális igeképzőből származik (HALLAP 1958: 181).

8. -šta-/-šta- (-št-)

A -šTA- (-šta-/-šta- (-št-)) ritka és improduktív deverbális igeképző. A szakirodalom nem említi. A vele képzett igék nagy része is az általam feldolgozott szövegekből való, másutt nem szó-tározott alakok. Csak képzetlen igékhez, az igék mássalhangzós tö-

véhez járul. A vele alkotott igető (a valódi tövet tekintve) magánhangzós, *a*-ra végződik.

A *-šTA-* képző 16 esetben fordult elő. Ebből 12 esetben a *-šTA-* képzőhöz még más igeképző is járult. Egy *-d-* képzővel továbbképzett igében (8.9.) az *-št-* képzővariáns jelent meg, az összes többi esetben pedig a *-šta/-šta-* képzővariáns szerepelt.

A *-šTA-* funkciójára nézve momentán és tranzitív igeképző.

A vizsgált anyagban a következő nem továbbképzett *-šta/-šta-* képzős igék fordultak elő:

8.1. *kapštams*, *-aš* 'megragad, elkap, lekap, levesz' (vö. *-d-* képzős *kapodems*, *-dš* 'megragad, elkap')

8.2. *lukštams*, *-aš* 'ringat, lenget, himbál' (*likams*, *lukams*, *-aš* 'ring, leng, inog')

8.3. *lepštams*, *-aš* 'nyom, szorít, összenyom, összeszorít, elnyom, agyonnyom, megfojt' (vö. *-ja-* képzős *lepijams*, *lepejams*, *-aš* 'fuldoklik, fulladozik, megfullad')

8.4. *nolštams*, *-as* 'megnyal (egyszer), nyalint, megnyalint' (*nolams*, *-aš* 'megnyal, lenyal, felnyal, kinyal')

Ezek közül az igék közül a 3. példához a *-ne-* (8.6.), a 4.-hez a *-kšno-* (8.7.), a 2.-hoz a *-d-* (8.9.) és a *-je-* (8.10.), az 1.-höz és a 3.-hoz pedig a *-v-* képző (8.11.-12.) járult a vizsgált anyagban. Két igében a *-šta/-šta-* csak valamilyen más igeképzővel együtt fordult elő. A *-šta-* képzőhöz *-ne-* járult a *koňštšems* (8.5.), a *-šta-*-hoz pedig *-d-* a *lekštadems* (8.8.) igékben. A *-šTA-* képzős tövekhez járuló igeképzők közül a *-ne-* mássalhangzós, a *-kšno-*, a *-d-*, a *-je-* és a *-v-* pedig magánhangzós tőhöz kapcsolódik. A *-ne-* előtt a képző *t* eleme ki is eshet.

8.5. *koňštšems*, *-eš* 'pislantgat; hunyorintgat' (*koňams*, *guňams*, *-aš* 'behuny, hunyorít')

8.6. *lepštšems*, *lepššems*, *-eš* 'nyom, szorít (sokáig), nyomogat, nyomkod, szorongat' (8.3.)

8.7. *nolštakšnoms*, *-oš* 'megnyalint (több ízben)' (8.4.)

8.8. *lekštadems*, *-dš* 'meglélegeztet, meglevegőztet' (*lekams* *-aš* 'elfúl, kifulladás, liheg, zihál')

8.9. *lukštadems*, *lukštadems*, *lukštadems*, *lukštadems*, *-dš* 'megringat, meglendít, lendít (egyet), legyint' (8.2.)

8.10. *lukštajems*, *-eš* 'lenget' (8.2.)

8.11. *kapštavoms*, *-vš* 'elnevődik, megfogódik, meg van fogva' (8.1.)

8.12. *lepőstavoms*, -*vs* 'összenyomódik, beszorul, becsúszódik' (8.3.)

A -*ŝTA*- összetett képző. A többi hasonló felépítésűvel összevetve feltehetően itt szintén a -*kŝNE*-ben is megtalálható **kŝ* képző és a -*T*- (-*t*-/-*tʰ*-, -*ta*-/-*ta*-) momentán és tranzitív ige-képző kaocsolatáról van szó. Mint a *ks* hangkapcsolat *s*-szé, a *kŝ* ŝ-sé egyszerűsödhetett ebben a képzőben.

9. -*ŝta*-/-*ŝta*-

A -*ŝTA*- (-*ŝta*-/-*ŝta*-) igen ritka és improduktív deverbális ige-képző. A szakirodalom szintén nem említi. Csak képzetlen és a töben *h* mássalhangzót tartalmazó ige-tőhöz járulhat. Az ige mássalhangzós, azaz *h*-re végződő tövéhez kapcsolódik. A vele alkotott ige-tő pedig (a valódi tövet tekintve) magánhangzós, *a*-tővű. A -*ŝTA*- képző az előfordult példában momentán funkciójú:

9.1. *koňŝtams*, *koňŝtams*, -*aŝ* 'pislant, hunyorint' (*koňams*, *guňams*, -*aŝ* 'behuny, hunyorít [szem]'); ez az ige -*ŝta*- képzős, -*ne*- képzővel továbbképzett alakban szintén előfordult (8.5.).

A vizsgált anyagban a fenti ige -*kŝno*- képzővel továbbképezve is előfordult:

9.2. *koňŝta^hkŝnoms*, -*oŝ* 'pislantgat, hunyorintgat' (9.1.)

A -*ŝTA*- képző a -*ŝe*--hez hasonlóan csak *h* után jelenhet meg. Ahogy a -*ŝe*- és a -*ŝe*- képző kapcsolata feltételezhető, úgy a -*ŝTA*- is kapcsolatban állhat az előbb tárgyalt -*ŝTA*- képzővel, esetleg annak *h* után fellépő variánsa. Bár a -*ŝTA*- is előfordult *h* után az előbb említett példában (8.5.).

10. -*kŝe*-

A -*kŝe*- a vizsgált anyagban egyetlen ige-n előfordult, a szakirodalomban sehol sem említett deverbális ige-képző. Képző voltát több más, vele szembeállítható, képzővel ellátott ige bizonyítja. A vele képzett ige magánhangzós tövű. A képző funkciója és eredete bizonytalan. Második eleme esetleg a -*ŝe*- duratív-frekventatív ige-képző.

10.1. *pikŝems*, -*eŝ* 'forr, felindul, szenved' (vö. -*de*- képzős *pidems*, -*eŝ* 'főz, megfőz')

11. -*kstom*-

A -*kstom*- valószínűleg a korábban tárgyalt momentán és inchoatív -*kst*- és -*m*- képzők kapcsolata. Deverbális igeképzőként egyetlen képzett, -*a*- denominális igeképzővel ellátott tőhöz kapcsolódott. Denominális igeképzőként valamivel gyakrabban, 7 esetben szerepelt. A -*kstom*- képzővel ellátott igék mássalhangzós tövűek. A deverbális -*kstom*- képzővel továbbképzett ige forrásaimban nem szótározott, az általam feldolgozott szövegekből vett alak:

11.1. *čarakstomoms*, -*mš* 'megfordul, elfordul' (*čarams*, -*aš* 'forog, sűrög-forog, kering, pörög, táncol, körtáncot jár, sündörög, nyüzög, hancúrozik, húzódozik, kertel'; *čar* 'körtánc')

12. -*lgad*-

A -*lgad*- a -*kstom*- képzőhöz hasonlóan deverbális igeképzőként csak képzett igetövekhez kapcsolódott. Az előfordult 4 deverbális -*lgad*- képzős lexéma közül kettőben denominális, egyben deverbális igeképzők után, egyben pedig egy négy képzőből álló kombináció részeként szerepelt. Ezzel szemben denominális igeképzőként gyakori, 50 esetben fordult elő. A -*lgad*- mindig magánhangzós tőhöz kapcsolódik, a vele alkotott igék pedig mássalhangzós tövűek.

A deverbális -*lgad*- képző a vele összefüggő -*GAD*--hoz (-*gad*-/-*kad*- (-*kađ*-, -*akađ*-)) hasonlóan inchoatív, reflexív funkciójú.

A deverbális -*lgad*- képző denominális -*đ*-, -*ta*- és deverbális -*đ*- képzős igékhez járult:

12.1. *pejđēlgadoms*, -*đš* 'elmosolyodik, mosolyra fakad' (*pejđems*, *pejēđems*, -*đš* 'nevet'; *pej* 'fog')

12.2. *suvtaľlgadoms*, -*đš* 'megfüstölődik, befüstölődik' (*suvtams*, -*aš* 'megfüstöl, befüstöl'; *suv* 'kőd')

12.3. *višđēlgadoms*, -*đš* 'elszégyelli magát' (*višđems*, -*đš*, *višđems*, -*tš* 'szégyenkezik, szégyelli magát'; vö. -*ks* képzős *višks* *višks* 'szégyen')

13. -*geđ*-/-*keđ*-, -*gođ*-/-*kođ* (-*kuđ*-)

A -*GEĐ*- (-*geđ*-/-*keđ*-, -*gođ*-/-*kođ* (-*kuđ*-)) ritka és improduk-

tív deverbális igeképző. Csak képzetlen igékhez, az igék mássalhangzós tövéhez járul. A vele alkotott igék mássalhangzós tövűek. Nem továbbképzett alakban mindegyik képzővariáns egy-egy igén fordult elő. Ezeknek az igéknek több, más igeképzővel továbbképzett alakja is előfordult.

A *-GEB-* képzőnek feltehetően köze van a *-GAD-* inchoatív igeképzőhöz. Bizonyos különbségek azonban fellelhetők e két képző kapcsolódásában, funkciójában stb. A *-GEB-* képzős igék ugyanis — ellentétben a *-GAD-* képzősekkel — általában *-ta-* (*-t-*) képzős igékkel állnak szemben. A *-GEB-* képző funkciója sem mindig inchoatív, egyes esetekben bizonytalan. Míg a *-GAD-*-hoz a gyakori képzők közül csak a *-le-* kapcsolódott, a *-GEB-* igen gyakran a *-KŠNE-* képzővel együtt is előfordult.

A nem továbbképzett *-GEB-* képzős igék a következők voltak:

13.1. *šerǵedems*, *-dš* 'felkiált, összehív' (vö. *-je-* képzős *šerejems*, *-eš* 'kiált, felkiált, hív, összehív'; ? *-ta-* képzős *šertams*, *-aš* 'kigúnyol, kicsúfol')

13.2. *peškedems*, *-dš* 'megtelik, jóllakik' (vö. *-ta-*, *-t-* képzős *peštams*, *-aš*, *peštams*, *-tš* 'megtölt')

13.3. *šangodems*, *-dš* 'segít' (vö. *-ta-* képzős *šantams*, *-aš* 'megáld')

13.4. *šarkodems*, *šarkudems*, *-dš* 'megért, felfog, kitalál, megsejt, rájön' (vö. *-ta-* képzős *šartams*, *-aš* 'értésít, tudomására hoz, hírvöl ad')

Ezekhez az igékhez a *-le-*, a *-kšne-*/*-kšng-* és a *-v-* deverbális igeképző kapcsolódott.

IRODALOM

BUBRIH 1947: D. V. BUBRIH: Erza-mordovskij grammatika-minimum. Saransk 1947.

BUBRIH 1953: D. V. BUBRIH: Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka. Saransk 1953.

BUDENZ 1877: BUDENZ JÓZSEF: Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. NyK 13 (1877): 1-134.

CYGANKIN 1980: D. V. CYGANKIN (szerk.): Grammatika mordovskih jazykov. Fonetika, grafika, orfografiya, morfoloģija. Saransk 1980.

- CYGANKIN 1981: D. V. CYGANKIN: Slovoobrazovanie v mordovskih jazykah. Saransk 1981.
- ER: M. N. KOLJADENKOV — N. F. CYGANOV: Erzjansko-russkij slovar'. Moskva 1949.
- ERDÖDI 1968: ERDÖDI JÓZSEF: Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). Budapest 1968.
- EW: PAAVO RAVILA: Ersä-mordvinisches Wörterverzeichnis aus Malyj Tol'kaj. JSFOu 61/3. Helsinki 1959.
- FEOKTISTOV 1975: A. P. FEOKTISTOV: Mordovskie jazyki. OFUJ 2 (1975): 248-345.
- GYÖRKE 1934: GYÖRKE JÓZSEF: Die Wortbildungslehre des Uralischen. Tartu 1934.
- HALLAP 1958: V. P. HALLAP: Materialy po istorii glagoloobrazovatel'nyh suffiksov v mordovskih jazykah. KKIU 2 (1958): 175-256.
- JEVSEVJEV 1963: M. J. JEVSEVJEV: Osnovy mordovskoj grammatiki. Izbrannye trudy 4. Saransk 1963.
- KOLJADENKOV — ZAVODOVA 1962: M. N. KOLJADENKOV — R. A. ZAVODOVA: Grammatika mordovskih jazykov 1. Fonetika i morfologija. Saransk 1962.
- LEHTISALO 1936: TOIVO LEHTISALO: Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72. Helsinki 1936.
- MC: HEIKKI PAASONEN: Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki 1953.
- MÉSZÁROS 1982: MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin igetővek rendszere. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged 1982.
- MÉSZÁROS 1984a: EDIT MÉSZÁROS: Sistema glagol'nyh osnov erzja-mordovskogo jazyka. NyK 86 (1984): 392-397.
- MÉSZÁROS 1984b: MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin igetőtípusok. NNY 28 (1984): 59-70.
- MÉSZÁROS 1985: MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin igetővek rendszere (The Erza-Mordvin verbal stem system) 1983. József Attila Tudományegyetem. Dissertation Abstracts International-C 46/3 (1985): 587-588.
- MÉSZÁROS 1986a: MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin deverbális igeképzők. NyK 88 (1986): 89-117.
- MÉSZÁROS 1986b: MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin igeképzők. Kandidátusi értekezés. Szeged 1986.
- MNSVMJ: Materialy nauchnoj sessii po voprosam mordovskogo jazykoznanija 2. Normy mordovskih (mokša i erzja) literaturnyh jazykov. Saransk 1955.
- MV 1-8: Mordwinische Volksdictung 1-8. Helsinki 1938, 1939, 1941, 1947, 1977, 1977, 1980, 1981.
- MV 1-4: HEIKKI PAASONEN: Mordwinische Volksdictung 1-4. Herausgegeben und übersetzt von P. RAVILA. MSFOu 76, 81, 84, 91. Helsinki 1938, 1939, 1941, 1947.

- MV 5-6: IGNATIJ ZORIN: Mordwinische Volksdictung 5-6. MSFOu 161, 162. Helsinki 1977.
- MV 7: MAKARIJ EVSEVĚV — IVAN ŠKOĽNIKOV — ANDREJ ŠUVALOV — MIHAIL TARAJKIN: Mordwinische Volksdichtung 7. MSFOu 176. Helsinki 1980.
- MV 8: ROMAN UČAEV — SERGEJ ČIGIN — VLADIMIR SAVKIN: Mordwinische Volksdichtung 8. MSFOu 178. Helsinki 1981.
- OFUJ 1: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Voprosy proishozhdenija i razvitija finno-ugorskih jazykov. Moskva 1974.
- OFUJ 2: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Pribaltijsko-finskiye, saamskij i mordovskije jazyki. Moskva 1975.
- OMD 1-5: Očerki mordovskih dialektov 1-5. Saransk 1961, 1963, 1963, 1966, 1968.
- RE: M. N. KOLJADENKOV — N. F. CYGANOV: Russko-erzjanskij slovar'. Moskva 1948.
- SEREBRENNIKOV 1967: B. A. SEREBRENNIKOV: Istoričeskaja morfoložija mordovskih jazykov. Moskva 1967.
- UP 1-13: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda. Saransk 1963, 1965, 1966, 1967, 1967, 1968, 1969, 1972, 1972, 1975, 1977, 1978, 1979.
- UP 1: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 1. Epičeskiye i liro-epičeskiye pesni. Saransk 1963.
- UP 2: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 2. Liričeskiye pesni. Saransk 1965.
- UP 3: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 3.1. Mokšanskije skazki. Saransk 1966.
- UP 4: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 3.2. Erzjanskije skazki. Saransk 1967.
- UP 5: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 4.1. Poslovicy, prisloviya i pogovorki. Saransk 1967.
- UP 6: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 4.2. Mordovskije zagadki. Saransk 1968.
- UP 7: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 5. Častuški. Saransk 1969.
- UP 8: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 6.1. Erzjanskaja svadebnaja poezija. Saransk 1972.
- UP 9: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 7.1. Erzjanskije pričitaniya — plači. Saransk 1972.
- UP 10: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 6.2. Mokšanskaja svadebnaja poezija. Saransk 1975.
- UP 11: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 1.2. Istoričeskiye pesni XVI-XVIII. vekov. Saransk 1977.
- UP 12: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 8. Detskij folklor. Saransk 1978.
- UP 13: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 7.2. Mokšanskije pričitaniya. Saransk 1979.

SOME NEW ERZA-MORDVINIAN DEVERBAL VERBAL SUFFIXES

Edit Mészáros

The author in this paper (related to one of her earlier papers, concerning the Erza-Mordvinian deverbil suffixes: MÉSZÁROS 1986a) discusses some Erza-Mordvinian deverbil verbal suffixes, for the most part newly found by her. The finding of these suffixes were possible by scrutinizing a great number of Erza-Mordvinian texts, consisting of about 990 000 running words.

The suffixes discussed in this paper are as follows:

1. -*the*-/-*the*-
2. -*tle*-
3. -*kshe*-
4. -*dna*-/-*dna*-
5. -*žd*-/-*žd*-
6. -*a*-
7. -*g*-
8. -*šta*-/-*šta*- (-*št*-)
9. -*čta*-/-*čta*-
10. -*kse*-
11. -*kstom*-
12. -*lgad*-
13. -*ged*-/-*ked*- -*god*-/-*kod*- (-*kud*-)

HOMONÍMIA ÉS GYAKORISÁG

Mokány Katalin—Mokány Sándor

Rövidesen kezünkben tarthatjuk nyelvtudományunk újabb jelentős közösségi vállalkozásának, a Mai magyar nyelv gyakorisági szótárának (GySz.) első kötetét. Benne öltött testet a négy kötetre tervezett teljes korpusz egy negyede, mégpedig a négy fő műfaji-stilisztikai kategória (elbeszélő széppróza; dráma; tudománynépszerűsítés, ismeretterjesztés; időszaki sajtó, rádió, televízió) közül az első típusra eső — 500 000 szövegszónyi — részkorpusza.

A GySz. jelöli — többek között — a KELEMEN JÓZSEFTŐL gondosan összeállított homonimajegyzék (KHj.) alapján különböző nyelvi folyamatok eredményeként keletkezett azonos hangsorú szópárokat ($H^1 \leftrightarrow H^2$), illetve szócsoportokat ($H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow H^3 \dots \leftrightarrow H^n$). Tanulmányunkban elsősorban azokkal a homonimákkal és gyakoriságukkal foglalkozunk, amelyeknek mindegyik tagja jelen van ebben a részkorpuszban. Ezeket teljes homonimáknak (TH) nevezzük. Megismerkedünk azokkal a homonimacsoportokkal is, amelyeknek a KHj.-ben kettőnél több tagjuk van ugyan, ám ebben a részkorpuszban hiányosak; kettőnél azonban semmi esetre sem lehet kevesebb a számuk. Ezek a köztes homonimák (KH). A részkorpusz felől nézve tudniillik a KH-ák teljeseseknek (is) tekinthetők, mivel hiányosságuk, köztességük csak újabb dimenziók (műfaji-stilisztikai kategóriák) vetületében aktualizálódnak. Itt tehát nem csupán számbeli növekedésről, illetőleg kiegészülésről (pl. $H^1 \leftrightarrow H^2 \rightarrow H^1 \leftrightarrow H^n$) van szó, hanem — és szerintünk ez a lényegesebb — a műfaji-stilisztikai kategóriák között főnnálló és a gyakorisági tényező figyelembevételével bizonyára majd jól kitapintható, körvonalazható szűkebb-tágabb belső homonimakapcsolat(ok)ról is. Részkorpuszunk sajnos nem alkalmas ilyen jellegű vizsgálat, felmérés elvégzésére: ezzel bizony várnunk kell — erős hittel és nagy-nagy türelemmel felvértezve — a következő részkorpusz(ok) megjelenéséig.

Dolgozatunkban nem vizsgáljuk a KHj.-ből ismert, ám részkorpuszunkban csak egyetlenegy tagjukkal képviselt, "társtalan"

homonimákat, egyik-másik tagjuk tudnillik recesszív [= rejtett, csak a további részkorpuszok valamelyikében létezik]. Ezeket rejtett vagy recesszív homonimáknak (RH) nevezzük.

A GySz. első kötetének anyagából hiányzó homonimák ismertetéséről is le kell, sajnos, mondanunk, mivel ezeknek minden egyes tagja a feldolgozásra váró korpusz(ok)ban alussza — egyelőre — Csipkerózsika álmát.

Szót kell ejtenünk még a KHj.-ről. Nem lehet feladatunk, hogy rekonstruáljuk mindazokat az elvi-szerkesztési szempontokat, amelyeknek érvényesítésével összeállt a KHj.; néhány apróbb-nagyobb részletkérdésre talán a legszorgosabb kutatás sem deríthetne fényt: felejtethetetlen alkotójával együtt a "mend ozchuz iarov vogmuc" időtlenségébe távozott. Itt és most föltétlenül tudnunk kell azonban azt, hogy a KHj. gerincét az irtSz.-ben, illetve az ÉKsz.-ben levő homonim szavak és szócsoporthoz összesége alkotja; ezt a nomenklatúrát valamelyest bővítették azok az új homonimák, amelyeket a GySz. anyagán végzett munkálatok hoztak felszínre. Ezeket az új homonim szavakat mutatjuk be csökkenő gyakoriságuk szerint:

1. ${}^1_{2}\text{MONDAT}_{62}$ fn
${}^2_{1H_1}$ (~ta vele)	6. ${}^1_{13}\text{PIPA}_{13}$ fn
${}^2_{1H_1}$ (argó) 'mérgező'
2. ${}^1_{54}\text{PONT}_{54}$ fn
${}^2_{4H_4}$ hsz	7. ${}^1_7\text{TÖK}_7$ 'növény; here stb.'
${}^2_{1H_1}$ (argó) 'tökéletesen: ~ mindegy'
3. ${}^1_{2}\text{CSAPAT}_{50}$ fn
${}^2_{1H_2}$ i	8. ${}^1_5\text{ÁRADAT}_5$ fn
${}^2_{1H_1}$ 'árak adata'
4. ${}^1_{28}\text{DÉLI}_{28}$ '12 órai'
${}^2_{7H_7}$ 'dél (égtáj) felőli'	9. ${}^1_4\text{UJJÚ}_4$ ruha
${}^2_{1H_3}$ ember, állat
5. ${}^1_{22}\text{KÉPTELEN}_{22}$ 'képesség-gel nem bíró'
${}^2_{1H_1}$ 'képeket nem tartalmazó'	10. ${}^1_1\text{ALMÁS}_1$ 'gyümölcsös'
${}^2_{1H_1}$ (argó) 'tárgytalan'

Megjegyzés: 1. A homonimatagok jobb alsó sarka mellé irt indexszám a gyakoriságot mutatja. — 2. Ebben a dolgo-

zatunkban a homonimapárok (-csoportok) hagyományos belső sorrendje gyakoriságuktól függően alakul. Ilyen változ(tat)ás esetén (1. az 1., 3., 5. és 9. homonimapárt) a ${}_2H^1 \leftrightarrow {}_1H^2$ b a l alsó sarkába írt indexszám az eredeti (hagyományos) sorrendre utal.

A fenti lista egymaga nem sok lehetőséget ad bármilyen finomabb — hitelt érdemlő — belső csoportosítás elvégzésére. Javíthat azonban ezen a bizonytalan állapoton a TH-ák és az RH-ák azonos anyagának befogása, elemzése. Emeljük ki e listából például a ${}_2MONDAT_{62}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{11}^2$ i (1) és ${}_2CSAPAT_{50}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{22}^2$ i (2). TH-ákat, majd vetítsük melléjük a következő — azonos típusú — lexikai-szerkezeti¹ homonimákat:

3. ${}_2VONAT_{88}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	10. ${}_2SZÖVET_4^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i
4. ${}_2FELADAT_{82}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	11. ${}_2KENET_2^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i
5. ${}_2TUDAT_{54}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	12. ${}_2VÁJAT_2^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i
6. ${}_2BEJÁRAT_{43}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	13. ${}_2JÁRAT_9^1$ i \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ fn
7. ${}_2FALAT_{18}^1$ fn, mn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	14. ${}_2FOGAT_4^1$ i \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ fn
8. ${}_2MÉRET_{12}^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	15. ${}_2VARRAT_3^1$ i \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ fn
9. ${}_2VÁGAT_6^1$ fn \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ i	16. ${}_2FONAT_1^1$ i \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ fn
17. ${}_2TÖRET_1^1$ i \leftrightarrow ${}_1H_{\emptyset}^2$ fn	

M e g j e g y z é s : 1. Az 1., 2., 4., 7. és 10. homonimapár csak a KHj.-ben szerepel. — 2. A homonimapár hiányzó — receszív, rejtett — elemére zéró (\emptyset) gyakorisági indexszel utalunk.

Listánkából megállapítható, hogy jóval nagyobb a műfajhoz — szépprózához — való kötöttségük a deverbális -at, -et névszóképzővel alakult főneveknek, mint a -at, -et verbunképzős igéknek. Az sem érdekes, hogy az általunk kiemelt TH-ák típusukra való tekintettel nem is oly egyedüliek a KHj.-ben; a tizenhárom RH-val együtt értékes információt tartalmaznak. Az is érdekes tanulságot ígér, ha az evolúciós nyelvészet (evolutionary linguistics) szemszögéből megvizsgáljuk: miként is keletkeztek ezek a homonimapárok. Noha azonos igei tömorfémából meg azonos eredetű és alakú dever-

¹ A termuniussal kapcsolatban lásd KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentés. Budapest 1970. 162.

bális — egyrészt elavulóban lévő névszói, másrészt ma is eleven igei — képzőmorfémákból állnak, névszói részük keletkezésének története mindamellet kétarcú. Ez a kettősség abból adódik, hogy e homonimák egyik csoportja nyelvünk belső törvényei szerint, spontánul keletkezett (a), a másik viszont nem: a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint névszói részük ugyanis nyelvújítási — elvétele külső (idegen) mintát követő — származékszó (b). Lássunk néhány példát a mondottak illusztrálására!

- a) csoport: JÁRAT¹ fn [1527: *yaratban*] ↔ JÁRAT² i [1554: *iarata*]; KENET¹ fn [1372 u.: 'kenőcs, balzsam'] ↔ KENET² i [1416 u.: *megkenetiuala*] (TESz.)

M e g j e g y z é s : Azonos vagy hasonló módon jött létre még a 4., 6–9., 16. és 17. sorszámú homonimapár.

- b) csoport: FOGAT¹ i [1636: *el-fogatá*] ↔ FOGAT² fn [1815: 'lovaskocsi']; TUDAT¹ i [1527: *meg tudataa*] ↔ TUDAT² fn [1792: *tudatnak*] (NyÚSz.; TESz.)

M e g j e g y z é s : Ide vonható az 1., 3., 10. és valószínűleg a 12., ill. 15. homonimapár főnévi tagja.

Fontosnak véljük felhívni a figyelmet a következő elvi tényre: az ÉrtSz. a homonimák kijelölésében etimológiai-szótörténeti elvet követ. Ennek értelmében különbséget tesz úgynevezett *igazi homonimák* és *álhomonimák* között, az elsők közé sorolva azokat, "1. amelyek az etimológiai kutatások mai eredményei szerint teljesen különböző eredetűek ...", illetőleg "2. amelyek — jövevényszóként — nyelvünkbe más-más közvetítéssel, egymástól függetlenül kerültek, még akkor is, ha végső soron azonos eredetűek" (ÉrtSz. I, XVII–XVIII. o.). Azok az egyező alakú szavak pedig, (1.) "amelyek bizonyos jelentésükben eltérő ejtésűek", (2.) "amelyeknél a jelentésbeli szétválás alaki elkülönüléssel jár együtt", (3.) "amelyeknek szócsaládja világosan szétválik", és végül az igenévszókat is, "mivel szócsaládjuk élesen elkülönül" (uo. XVIII. o.) *álhomonimák* nak minősülnek. A tőlünk kiemelt lexikai-szerkezeti homonimák, már amelyek megvannak az ÉrtSz.-ben, *igazi homonimák* nak vannak minősítve. Megfontolandó szerintünk, hogy minden adott esetben elvszerűnek tekinthető-e ez a besorolás: míg a b) csoportban lévőknek tényleg a valódi homonimák között van a helyük, az a) csoport többsége voltaképpen *álhomonima*. A nyelv-

történet tehát ellentmond annak, hogy mindeme szópárokat igazi homonimáknak tekintsük. Ha viszont a beszélők nyelvi tudatát vesszük — a szinkrónia szempontjából indokoltan — mértékadónak, akkor természetesen gyakran szembe kerül(het)ünk a nyelvtörténeti tények vallomásával. Több tőlünk megkérdezett egyetemi hallgató tudniillik az a) csoportba tartozó szópárokat éppen úgy (s olyan) homonimáknak érzi, mint a b)-be soroltakat. Látjuk tehát, hogy a valódi homonimák és az álhomonimák megítélésében is vannak finomabb (diszparát) ingadozások, amelyek azonban az evolúciós nyelvészet módszerével többnyire kitapinthatók. Ezek a bizonytalanságok természetesek és helyénvalóak: a szinkroniában és a diakroniában — hiszen mindkettő szorosan összefügg, alátámasztja és kiegészíti egymást — egyaránt hatnak, érvényesülnek a dialektika törvényei, amelyek többek között magukban foglalják az ellentétek egységének és harcának elvét.

A homonimia osztályok korrelációjának fontosabb számadatai

A KHj. megközelítőleg 870 homonimáját részkorpuszunk három osztályra hasítja. Az elsőbe kerül mind a 168 (+ 19,30 %) TH, mind — a főt kifejtett indokok alapján — az 52 (+ 5,90 %) KH. Együttes számuk, százaléuk: 220 (+ 25,20 %).

A második osztályba a kettősen — a H_n^1 tagjukkal a TH-ákhoz, H_\emptyset^n részükkel viszont a hiányzókhöz (l. alább) — kötődő 176 (+ 20,23 %) RH homonima kerül.

A harmadik osztályt a részkorpuszunkhoz teljesen indifferens, azaz a GySz. első kötetének anyagából hiányzó 474 (+ 54,57 %) homonima alkotja.

Az első osztály homonimacsoportjainak gyakorisági listái

A. Teljes homonimák

$$1.1.1. H^1 fn \leftrightarrow H^2 fn$$

1. SZÓ₆₈₀¹ = beszédbeli
H₃² = zenében

3. KAR₂₅₁¹ = testrész
H₃² = kórus

2. VEG₃₄₆¹ = határ, befejezés
H₃² = textiláru mértéke

4. BARÁT₁₉₄¹ = jóbarát
H₇² = szerzetes

5. FA¹₁₉₀ = növény
H²₄ = zenei hang
6. UJJ¹₁₄₉ = kézen, lábon
H²₉ = ruháé
7. ²LEVÉL¹₁₁₉ = növényi
H²₂₉ = írott
8. ²SZÉL¹₁₁₀ = tárgyé
H²₁₀₀ = a levegő áramlása
9. HEGY¹₇₃ = kiemelkedés
H²₂₈ = csúcs; ~a valaminek
10. ²VILLA¹₅₇ = nyaraló
H²₁₇ = többágú eszköz
11. DÉL¹₅₃ = idő
H²₁₂ = égtáj
12. ²NYELV¹₄₀ = beszélt nyelv
H²₃₆ = testrész
13. FOGOLY¹₃₇ = személy
H²₁ = madár
14. ²HOLD¹₂₃ = területmérték
H²₂₂ = égitest
15. ²CSÍK¹₂₁ = sáv
H²₁ = állat
16. ²PARADICSOM¹₁₉ = növény
H²₁₀ = édenkert
17. HALÓ¹₁₇ = halászé
H²₆ = -szoba
18. ²MENTE¹₁₂ = menése
H²₂ = kabátféle
19. ²DUMA¹₁₂ = beszéd (argó)
H²₁ = orosz tanácskozó testület
20. JÁRÁS¹₁₀ = mozgás faja
H²₅ = megye része
21. ADÓ¹₈ = kivetett pénzösszeg
H²₄ = személy; rádió-, tv-
22. ²AKNA¹₈ = robbanólövedék
H²₁ = üreg
23. BÚCSÚ²₆ = elköszönés
H²₅ = emlékűnnep
24. ÁRADAT¹₅ = vminek nagy tömege; árvíz
H²₁ = árák adata
25. ²HUZAT¹₅ = légáram
H²₁ = ágyneműre
26. TÖKE¹₄ = fáé
H²₁ = pénzügyi
27. MÉH¹₃ = állat
H²₃ = testrész
28. TÖR¹₃ = szűrőeszköz
H²₂ = hurok

29. KARTON ₂ ¹ = papírlap	34. KARAJ ₁ ¹ = húsfajta
H ₂ ² = ruhaanyag	H ₁ ² = karéj
30. RÁNTÁS ₂ ¹ = kötél stb.	35. LÍRA ₁ ¹ = hangszer; köl-
H ₂ ² = étel	H ₁ ² = pénz
31. GULYÁS ₂ ¹ = személy	36. RÁK ₁ ¹ = állat
H ₁ ² = étel	H ₁ ² = betegség
32. ₂ SZAK ₂ ¹ = szakma, tudomány	37. SZAKI ₁ ¹ = szaktárs
₁ H ₁ ² = idő-, vers-, sza-	H ₁ ² = szakaszvezető
33. DIÉTA ₁ ¹ = étrend	
H ₁ ² = országgyűlés	

Listánkból jól kivethető az a gyakorisági — többnyire jelentős — diszproporció, belső feszültség, amely h u s z o n k é t h o m o n i m a p á r H¹-e és H²-je között fönnáll. — A gyakorisági tényező t i z e n k é t h o m o n i m a p á r b a n m e g v á l t o z t a t t a a b e l s ő — h a g y o m á n y o s — s o r r e n d e t.

1.1.2. H¹ i ↔ H² i

1. VESZ ₄₈₉ ¹ = vásárol; meg-	6. ₂ ELLÁT ₃₃ ¹ = vmivel
H ₁₂ ² = (el)vész, el-	₁ H ₁₀ ² = vmeddig
2. MER ₁₁₇ ¹ = merészel	7. ₂ LEHAJT ₃₃ ¹ = fejet; italt
H ₂ ² = merít	₁ H ₃ ² = állatot; jár-
	művel; megőröl
3. ELVESZ ₈₈ ¹ = elemel vmit	8. ÁRT ₂₆ ¹ = kárt okoz
H ₃₆ ² = elpusztul	H ₂ ² = vmibe ~ja magát
4. KIVESZ ₆₇ ¹ = kiemelve ke-	9. MEGVESZ ₂₆ ¹ = megvásárol
H ₄ ² = kipusztul	H ₂ ² = veszettség tör-
	ki rajta
5. VALL ₄₅ ¹ = erősen hisz;	10. ₂ FELHAJT ₁₆ ¹ = ruhát; italt
H ₂ ² = kárt, ku-	₁ H ₂ ² = állatot
darcot	

11. MEGÉR ¹ ₁₅ = időt, kort, eseményt	17. BEHAJT ¹ ₅ = állatot; követelést; járművet
H ² ₁₅ = értékben megfelel	H ² ₂ = hajlít
12. MEGÜL ¹ ₉ = lovat	18. KIRÁNT ¹ ₃ = gyorsan kihúz
H ² ₂ = ünnepet	H ² ₂ = húst
13. ² MEGHAJT ¹ ₇ = testrészt, tárgyat meghajlít	19. HAJTAT ¹ ₂ = állatot; járművet
¹ H ² ₁ = állatot, gépet	H ² ₁ = növényt
14. ² ÖSSZEVEZ ¹ ₇ = veszekedik	20. BETŰZ ¹ ₁ = betűnként olvas
¹ H ² ₁ = összevásárol	H ² ₁ = betűz vmit vhova
15. ² LEVELEZ ¹ ₆ = levelet írogat	21. ŐRLET ¹ ₁ = örölet
¹ H ² ₃ = növényt	H ² ₁ = örlemény
16. ² ODAVESZ ¹ ₆ = magához vesz	22. OLT ¹ ₁ = tüzet, szomjat, meszet
¹ H ² ₁ = ott pusztul	H ² ₁ = embert, állatot, fát

A 11., illetőleg a 20., 21. és 22. homonimapárnak mindkét tagja azonos gyakoriságú. — A H²-ők gyakorisági indexe — az 1., 3., 6. és 11. kivételével — nem haladja meg a 4-es számot, ami ezeknek a homonimatagoknak csekély megterheltségére (műfaji kötöttségére) utal.

1.1.3. H¹ i ↔ H² fn

1. ALL ¹ ₈₅₆ ↔ H ² ₃₈	9. SEJT ¹ ₆₄ ↔ H ² ₁₃
2. VÁR ² ₄₈₅ ↔ H ² ₃₁	10. CSAP ¹ ₄₉ ↔ H ² ₁₅
3. ÉL ² ₄₃₇ ↔ H ² ₃₅	11. DOB ¹ ₄₆ ↔ H ² ₉
4. HALL ¹ ₄₁₂ ↔ H ² ₂₃	12. ZÁR ¹ ₃₈ ↔ H ² ₁₉
5. ÉR ¹ ₂₇₀ ↔ H ² ₂₂	13. SZÁN ¹ ₃₃ ↔ H ² ₃
6. SÍR ¹ ₁₂₄ ↔ H ² ₅₉	14. FŰZ ² ₁₇ ↔ H ² ₃
7. KÖVET ¹ ₁₀₉ ↔ H ² ₃₁	15. CSAVAR ¹ ₁₅ ↔ H ² ₃
8. NYIT ¹ ₁₀₅ ↔ H ² ₁	16. SODOR ¹ ₁₃ ↔ H ² ₄

$$17. \text{TÁR}_{13}^2 \leftrightarrow \text{H}_4^2$$

$$20. \text{FOGAT}_4^1 \leftrightarrow \text{H}_2^2$$

$$18. \text{MENETEL}_7^1 \leftrightarrow \text{H}_1^2$$

$$21. \text{VARRAT}_3^1 \leftrightarrow \text{H}_1^2$$

$$19. \text{TEGEZ}_6^1 \leftrightarrow \text{H}_1^2$$

$$22. \text{ZÚZ}_1^1 \leftrightarrow \text{H}_1^2$$

Ebből a csoportból kiváltak az alább következő homonimák. Megokolás: a gyakorisági tényező megváltoztatta e homonimapárok hagyományos belső sorrendjét.

$$1.1.4. \text{H}_1^1 \text{ fn} \leftrightarrow \text{H}_1^2 \text{ 1}$$

$$1. \text{FEJ}_{701}^1 \leftrightarrow \text{H}_2^2$$

$$8. \text{TŰZ}_{79}^1 \leftrightarrow \text{H}_{23}^2$$

$$2. \text{FAL}_{247}^1 \leftrightarrow \text{H}_{20}^2$$

$$9. \text{ZAVAR}_{63}^1 \leftrightarrow \text{H}_{35}^2$$

$$3. \text{SZÍV}_{195}^1 \leftrightarrow \text{H}_{35}^2$$

$$10. \text{MONDAT}_{62}^2 \leftrightarrow \text{H}_1^2$$

$$4. \text{NYOM}_{120}^1 \leftrightarrow \text{H}_{54}^2$$

$$11. \text{CSAPAT}_{50}^1 \leftrightarrow \text{H}_2^2$$

$$5. \text{EG}_{116}^1 \leftrightarrow \text{H}_{76}^2$$

$$12. \text{HAL}_{36}^1 \leftrightarrow \text{H}_7^2$$

$$6. \text{TEREM}_{90}^1 \leftrightarrow \text{H}_{30}^2$$

$$13. \text{FAGY}_8^1 \leftrightarrow \text{H}_5^2$$

$$7. \text{ING}_{84}^1 \leftrightarrow \text{H}_2^1$$

A belső helycsere 36,66 %-kal csökkentette az előző csoport homonimáinak számát.

$$1.1.5. \text{H}_1^1 \text{ mn} \leftrightarrow \text{H}_2^2 \text{ mn}$$

$$1. \text{KÉPES}_{52}^1 = \text{képességgel bírő}$$

$$\text{H}_6^2 = \text{képeket tartalmazó}$$

$$5. \text{SEBES}_{12}^1 = \text{gyors}$$

$$\text{H}_2^2 = \text{sebekkel borított}$$

$$2. \text{DÉLI}_{28}^1 = 12 \text{ órai}$$

$$\text{H}_7^2 = \text{dél (égtáj) felőli}$$

$$6. \text{HOMOKOS}_5^1 = \text{homokkal borított}$$

$$\text{H}_1^2 = \text{homoszexuális}$$

$$3. \text{KÉPTELEN}_{22}^1 = \text{képességgel nem bíró}$$

$$\text{H}_1^2 = \text{kép nélküli}$$

$$7. \text{UJJÚ}_4^1 = \text{ruha}$$

$$\text{H}_3^2 = \text{ember, állat}$$

$$4. \text{HEGYES}_{18}^1 = \text{csúcsos (tárgy, szerszám)}$$

$$\text{H}_2^2 = \text{hegyekkel borított}$$

$$8. \text{ALMÁS}_1^1 = \text{gyümölcsös}$$

$$\text{H}_1^2 = \text{tárgytalan (argó)}$$

1.1.6. $H^1 \text{ fn} \leftrightarrow H^2 \text{ mn}$

1. DERÉK ₇₀ ¹ = testrészt	5. 2PARTI ₉ ¹ = házasulandó személy
H ₃₈ ² = megbecsülést érdeklő	1H ₈ ² = parton, part mellett levő
2. ŐSZ ₄₃ ¹ = évszak	6. KAPÁS ₂ ¹ = kézhez ~
H ₂₇ ² = szín	H ₁ ² = aki kapál
3. 2INAS ₁₃ ¹ = tanonc	7. 2GENERÁLIS ₂ ¹
1H ₅ ² = amiben ín van	1H ₁ ²
4. PIPA ₁₃ ¹	
H ₁ ² = mérges (argó)	

1.1.7. $H^1 \text{ nm} \leftrightarrow H^2 \text{ nm}$

1. TE₆₅₈¹ = 1. sz. 2. szem.
H₁₁² = tbsz. 2. szem.

1.1.8. $H^1 \text{ fn} \leftrightarrow H^2 \text{ hsz}$

1. PONT ₅₄ ¹	2. TÖK ₇ ¹ = növény; here stb.
H ₁₄ ²	H ₁ ² = tökéletesen: ~mind-egy (argó)

1.1.9. $H^1 \text{ mn} \leftrightarrow H^2 \text{ fn}$

1. RAVASZ ₂₂ ¹ = furfangos	2. TENGERT ₆ ¹
H ₃ ² = puskán, pisztolyon	H ₃ ² = kukorica

1.1.10. $H^1 \text{ isz} \leftrightarrow H^2 \text{ msz}$

1. AHA₇¹ = hirtelen észbe-kapás
H₂² = igenlés

1.1.11. $H^1 \text{ msz} \leftrightarrow H^2 \text{ msz}$

1. HE₁¹ = megszólítás, kérdés után; nyomósítás
H₁² = fölény, gúny

1.1.12. $2H^1 \text{ ksz} \leftrightarrow 1H^2 \text{ fn}$

1. 2S₃₀₃₉¹ ↔ 1H₄²

1.1.13. $H^1 \text{ i} \leftrightarrow H^2 \text{ szn}$

1. HAT₉₃₂¹ ↔ H₉₉²

1.1.14. H^1 ksz \leftrightarrow H^2 ik

1. MEG₉₆₂¹ \leftrightarrow H₅₄² = szómondatként: nincs meg

1.1.15. $2H^1$ fn \leftrightarrow $1H^2$ szn

1. 2HÉT₂₂₉¹ \leftrightarrow $1H^2$ ₇₃

1.1.16. H^1 hsz \leftrightarrow H^2 fn

1. OTTHON₁₁₄¹ \leftrightarrow H₄₈²

1.1.17. $2H^1$ szn \leftrightarrow $1H^2$ i

1. 2HAT₉₉¹ \leftrightarrow $1H^2$ ₃₆

1.1.18. $2H^1$ hsz \leftrightarrow $1H^2$ i

1. 2ELÜL₄₇¹ \leftrightarrow $1H^2$ ₅

1.1.19. H^1 i \leftrightarrow H^2 hsz

1. KIVÁLT₁₅¹ \leftrightarrow H₃²

1.1.20. H^1 mn \leftrightarrow H^2 isz

1. HŰ₁₅¹ = hűséges
H₅²

Ide soroljuk azt a huszonhárom homonimapárt, amelyeknek bármely tagja, vagy akár mind a két egyede — a KHj. alapján is — több szófajú. Egyik-másik szófaj valamelyik homonimátagban (részkorpuszunkban) \emptyset gyakoriságú, azaz rejtett. Ezeket a homonimapárokat is itt mutatjuk be: hiszen több szófajúság fennálltával valamelyik szófaj récesszív volta véleményünk szerint az adott homonimátag belügye.

1.2.1. H^1 szfⁿ \leftrightarrow H^2 szf¹

1. MAGA₂₀₃₆¹:vhn \leftrightarrow H₇₀₀²:szemnm = magázásban
4:hsz
1:fn

2. 2HAT₇₄₅¹:hsz \leftrightarrow $1H^2$ ₁₇₂:fn
94:ks
28:msz

3. MAJD₇₂₃¹:módsz = időről \leftrightarrow H₃₁²:módsz = majdnem, csaknem
19:ksz-szerűen = aztán

4. 2IGEN₄₂₈¹:msz \leftrightarrow $1H^2$ ₁₀₃:hsz = nagyon
11:fn
10:módsz

5. 2ELÉG₁₆₃¹:mn \leftrightarrow $1H^2$ ₄:i
110:hsz
29:fn

6. $2\text{BÁR}^1_{182:\text{ksz}} \leftrightarrow 1\text{H}^2_{12:\text{fn}}$
16:hsz
7. $\text{BIZTOS}^1_{155:\text{mn} = \text{kétségtelen}} \leftrightarrow \text{H}^2_{5:\text{fn} = \text{rendőr}}$
20:hsz
3:msz
2:fn
8. $\text{JOBB}^1_{75:\text{mn} = \text{a bal ellentéte}} \leftrightarrow \text{H}^2_{5:\text{hsz}}$
53:fn
9. $2\text{KÖZ}^1_{49:\text{fn} = \sim\text{ség}, \sim\text{e van vmihez}} \leftrightarrow 1\text{H}^2_{5:\text{fn} = \text{tér}, \text{idő}}$
 $\emptyset:\text{mn} = \text{közös}$
10. $\text{RENGETEG}^1_{45:\text{szn} = \text{sok}} \leftrightarrow \text{H}^2_{8:\text{fn} = \text{öserdő, vadon}}$
11:mn = roppant nagy
11. $\text{FELETTE}^1_{31:\text{hsz}} \leftrightarrow \text{H}^2_{2:\text{hsz} = \text{nagyon}}$
 $\emptyset:\text{nu}$
12. $\text{FEL}^1_{28:\text{hsz}} \leftrightarrow \text{H}^2_{2:\text{ik}}$
1:msz
 $\emptyset:\text{fn}$
13. $\text{BE}^1_{7:\text{hsz} = \text{befelé}} \leftrightarrow \text{H}^2_{3:\text{hsz} = \text{be jó}}$
7:ik = gyere be

1.2.2. $\text{H}^1 \text{ szf}^1 \leftrightarrow \text{H}^2 \text{ szf}^n$

1. $\text{HÍV}^1_{159:\text{i}} \leftrightarrow \text{H}^2_{24:\text{fn} = \text{hívek, híve}}$
5:mn = hív
2. $\text{FORMA}^1_{45:\text{fn} = \text{alak}} \leftrightarrow \text{H}^2_{7:\text{fn} = \text{vmi cipő formát visel}}$
2:mn = tízéves forma gyerek
3. $2\text{TIZEDES}^1_{25:\text{fn} = \sim \text{rendfokozatú}} \leftrightarrow 1\text{H}^2_{11:\text{fn}}$
személy; inas $\emptyset:\text{mn} = \sim \text{tört, mérleg}$
4. $\text{MERŐ}^1_{8:\text{mn} = \text{csupa, valóságos}} \leftrightarrow \text{H}^2_{7:\text{mn} = \text{merek}}$
2:hsz = csupán, pusztán
5. $\text{TULAJDON}^1_{9:\text{fn} = \text{vagyon, érték}} \leftrightarrow \text{H}^2_{6:\text{nm} = \text{saját}}$
 $\emptyset:\text{hsz} = \sim \text{az}$
 $\emptyset:\text{mn} = \text{sajátos}$

1.2.3. $\text{H}^1 \text{ szf}^n \leftrightarrow \text{H}^2 \text{ szf}^n$

1. $\text{TÚL}^1_{73:\text{nu}} \leftrightarrow \text{H}^2_{67:\text{hsz} = \text{túlságosan sok}}$
8:hsz = a szemközti $\emptyset:\text{ik} = \text{túltáplál}$
oldalon
 $\emptyset:\text{ik} = \text{túlmege, túlél}$
2. $\text{NEGYED}^1_{17:\text{trszn}} \leftrightarrow \text{H}^2_{5:\text{srszn}}$
3:fn = városrész $\emptyset:\text{fn} = \text{zene}$
3. $2\text{HARMAD}^1_{16:\text{srszn}} \leftrightarrow 1\text{H}^2_{11:\text{trszn}}$
 $\emptyset:\text{fn} = \text{terc a zenében}$ $\emptyset:\text{fn}$

4. HETES¹
 6:fn = kártya ↔ H²_{1:mn} = 7 napos
 3:mn = 7 egységet tartalmazó Ø:fn = ügyeletes
5. 2^{HOLDAS}¹
 5:mn = ... hold nagyságú, ↔ 1^H_{1:mn} = holdvilágos,
 birtokú holddal díszített
 Ø:fn = (tízezer) holdasok Ø:fn = holdkóros személy

A gyakorisági tényező nyolc szfⁿ homonimatagban változtatta meg a hagyományos sorrendet. Ezek eredeti "helyezése": IGEN¹: msz, fn, módszer; BIZTOS¹: mn, fn, hsz (msz nincs a KHj.-ben); RENGETEG¹: mn, szn; HÍV²: mn, fn; FORMA²: mn, fn; 1TIZEDES²: mn, fn; TÚL¹: hsz, nu, ik és HETES¹: mn, fn.

Az alábbiakban a H¹ ↔ Hⁿ képletű homonimákat mutatjuk be.

1.3.1. H¹ ↔ H² ↔ H³

- 2^{FOG}¹_{369:si} = írni fog ↔ 1^H_{178:i} = kést fog ↔ H³_{61:fn}
- SZÍN¹_{83:fn} = színesség ↔ H²_{18:fn} = épület ↔ H³_{1:fn} = színpad
- HAZA¹_{27:fn} ↔ H²_{22:hsz} ↔ H³_{5:ik} = feleletként, nyomósításként
- 2^A¹_{26:isz} = elutasít- ↔ 3^H_{5:isz} = csodál- ↔ 1^H_{2:fn} = beszéd-
 tás kozás hang, betű
- 2^{PER}¹_{17:prep} ↔ 1^H_{15:fn} ↔ H³_{12:nem} feloldható rövidítés
- JA¹_{16:msz} = már ér- ↔ H²_{1:isz} = fölényes ↔ H³_{1:msz} = idegen be-
 tem ellenvetés szédhen
- KIHAJT¹_{8:i} = állatot ↔ H²_{4:i} = gallért ↔ H³_{1:i} = rügy
- 2^{HAJTOGAT}¹_{4:i} = ruhát ↔ 1^H_{3:i} = libát ↔ H³_{3:i} = mondogat

1.3.2. H¹ szfⁿ ↔ H² szf¹ ↔ H³ szf¹

- 2^{NEM}¹_{8624:msz} ↔ 3^H_{382:isz} ↔ 1^H_{8:fn} = különböző nemű
 226:ksz
 12:fn
- 2^Ö¹_{1784:szemnm} ↔ 3^H_{21:birtnm} ↔ 1^H_{1:fn} = hang, betű
 5:fn
- 3^{FÉL}¹_{234:szn} ↔ 1^H_{199:i} ↔ 2^H_{5:fn} = ügyfél
 41:fn
 10:mn
- 3^{FÖ}¹_{58:mn} = jelentős dolog ↔ H²_{16:fn} = fej ↔ 1^H_{8:i}
 2:fn

Két szfⁿ homonimatagban történt változás. Ezek hagyományos sorrendje: 3^{FÉL}¹: fn, mn, szn és 3^{FÖ}¹: fn, mn.

- 1.3.3. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow H^3 \leftrightarrow H^4$
 1. $2^{EGY^1}_{3527:ne} \leftrightarrow 1^{H^2}_{1471:szn} \leftrightarrow 4^{H^3}_{15:nm} \leftrightarrow 3^{H^4}_{1:hsz} = \text{"egy har-
 minc"} = kb. 30$

B. Köztes homonimák

- 2.1.1. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow [H^3]$
 1. $VAN^1_{8224:i} \leftrightarrow H^2_{1:fn} = \text{vagyon} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:fn} = \text{névben}$
 2. $2^{DE^1}_{3892:ksz} \leftrightarrow 1^{H^2}_{50:hsz} = \text{de szép!} \leftrightarrow H^3_{\emptyset} = \text{idegen névben}$
 4:msz
 3. $HA^1_{2290:ksz} \leftrightarrow H^2_{4:isz} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:msz}$
 1:hsz
 $\emptyset:fn$
 4. $NE^1_{779:msz} \leftrightarrow H^2_{8:isz} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:msz} = \text{Ne te ne!}$
 2:ksz
 5. $ÍR^1_{179:i} \leftrightarrow H^2_{1:fn} = \text{kenőcs} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:fn} = \text{nép}$
 6. $3^{TÉR^1}_{74:fn} \leftrightarrow 1^{H^2}_{29:i} = \sim \text{vhová} \leftrightarrow 2^{H^3}_{\emptyset:i} = \text{fér}$
 7. $2^{VOLT^1}_{45:mn} = \text{volt} \leftrightarrow 1^{H^2}_{6:si} = \text{írtam} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:fn} = \text{villamos}$
 elnök
 volt
 feszültség
 2:fn. = *voltra*
 nem adnak
 8. $FELÜL^1_{37:i} \leftrightarrow H^2_{29:hsz} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:ik} = \text{szómondatként}$
 $\emptyset:mn$
 9. $ÍZ^1_{28:fn} = \text{lekvár} \leftrightarrow H^2_{15:fn} = \text{emberi vég-} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:fn} = \text{betegség}$
 tagon
 10. $LES^1_{28:i} \leftrightarrow H^2_{4:fn} \leftrightarrow H^3_{\emptyset} = \text{idegen névelő}$
 11. $LE^1_{25:hsz} \leftrightarrow H^2_{7:ik} \leftrightarrow H^3_{\emptyset} = \text{idegen névelő}$
 12. $VAJ^1_{12:fn} \leftrightarrow H^2_{1:msz} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:isz} = \text{fájdalom}$
 $\emptyset:hsz$
 13. $2^{SZEG^1}_{9:fn} \leftrightarrow 1^{H^2}_{4:i} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:fn} = \text{szeglet}$
 14. $RING^1_{7:i} \leftrightarrow H^2_{3:fn} = \text{szorító} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:fn} = \text{tökések alkalmi társulása}$
 15. $KÖLT^1_{5:i} = \text{madár} \leftrightarrow H^2_{1:i} = \text{pénzt} \leftrightarrow H^3_{\emptyset:i} = \text{verset}$
 16. $KELET^1_{3:fn} = \text{égtáj} \leftrightarrow 3^{H^2}_{1:fn} = \text{kelendőség} \leftrightarrow 2^{H^3}_{\emptyset:fn} = \text{dátum}$
 17. $2^{HAJTÁS^1}_{1:fn} = \text{ruhán} \leftrightarrow 3^{H^2}_{1:fn} = \text{sarjé} \leftrightarrow 1^{H^3}_{\emptyset:fn} = \text{állaté}$

2.1.2. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow [H^3 \leftrightarrow H^4]$

1. $TI_{65}^1: szemnm \leftrightarrow 4H_{1:msz}^2 = morze- \leftrightarrow 2H_{\emptyset:fn}^3 = zene \leftrightarrow 3H_{\emptyset:msz}^4$
jel
2. $HO_{57}^1: fn \leftrightarrow 4H_{1:msz}^2 = te- \leftrightarrow 2H_{\emptyset:fn}^3 = hónap \leftrightarrow 3H_{\emptyset:isz}^4 = öröm$
relő
3. $AR_{51}^1: fn = pénz- \leftrightarrow H_{10:fn}^2 = víz- \leftrightarrow H_{\emptyset:fn}^3 = cipész- \leftrightarrow H_{\emptyset:fn}^4 = te-$
érték ár szerszám rületmér-
ték

2.1.3. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow [H^3 \leftrightarrow H^4 \leftrightarrow H^5]$

1. $HAJ_{189}^1: fn \leftrightarrow 3H_{1:isz}^2 = bá- \leftrightarrow 2H_{\emptyset:fn}^3 = pad- \leftrightarrow H_{\emptyset:msz}^4 = állat- \leftrightarrow$
nat lás terelő
 $\leftrightarrow H_{\emptyset:msz}^5 = figyelemkeltő$

2.1.4. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow H^3 \leftrightarrow [H^4]$

1. $HAJT_{37}^1: i = űz \leftrightarrow H_{12:i}^2 = haj- \leftrightarrow H_{3:i}^3 = sar- \leftrightarrow H_{\emptyset:i}^4 = mondogat$
lít jat

2.1.5. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow H^3 \leftrightarrow [H^4 \leftrightarrow H^5]$

1. $3E_{170}^1: nm \leftrightarrow 4H_{6:msz}^2 = Ehol \leftrightarrow 1H_{1:fn}^3 = betű \leftrightarrow 2H_{\emptyset:fn}^4 = zenei \leftrightarrow$
van e! hang
 $\leftrightarrow H_{\emptyset:isz}^5 = eh!$
2. $3SZAZAD_{36}^1: fn \leftrightarrow 4H_{15:fn}^2 = kato- \leftrightarrow 2H_{1:srszn}^3 \leftrightarrow 1H_{\emptyset:trszn}^4 \leftrightarrow$
nai $\emptyset:fn = század-$
rész
 $\leftrightarrow H_{\emptyset:hatlszn}^5$

2.1.6. $H^1 \leftrightarrow H^2 \leftrightarrow H^3 \leftrightarrow H^4 \leftrightarrow [H^5 \leftrightarrow H^6 \leftrightarrow H^7 \leftrightarrow H^8]$

1. $A_{11:fn}^1 = betű \leftrightarrow H_{1:fn}^2 = zenei \leftrightarrow H_{1:néve-}^3 \leftrightarrow H_{1:msz}^4 = nyomó- \leftrightarrow$
hang lő sító
 $\leftrightarrow H_{\emptyset:msz}^5 = A, hallod? \leftrightarrow H_{\emptyset:isz}^6 = bosszú- \leftrightarrow H_{\emptyset:fn}^7 = rövidf- \leftrightarrow$
ság tés
 $\leftrightarrow H_{\emptyset:idegen}^8$ szó

A H^3 -at, vagyis az a határozott névelőt a KHj. *tudomásul veszi*, de nem jelöli; a GySz.-ben ezért nincs róla számadat.

Itt hívjuk föl a figyelmet arra, hogy a KHj. a névmási, illetőleg határozószói szófajon belül a kérdő névmást és határozószót, a vonatkozó névmást és határozószót, a határozatlan névmást és határozószót, az általános névmást és határozószót meg a kérdő-felkiáltó névmást és határozószót szintén homonimának tekinti, s ebből adódóan a GySz. is akként kezeli (kódolja) őket. Ezeknek a

sajátszerű homonimáknak a tárgyalásától — a homonimapárok, illetve -csoportok csekély és hézagos volta miatt — itt el kell tekintenünk. Ezért ebből az anyagból csak néhány példát mutatunk be:

1. ${}^1_{2}\text{HOGY}_{7222:\text{ksz}} \leftrightarrow {}^2_{1}\text{H}_{\text{hsz}} \begin{cases} \text{khsz}_{200} \\ \text{kfhsz}_{28} \\ \text{vhsz}_{23} \end{cases}$
2. ${}^1_{2}\text{MINT}_{1607:\text{ksz}} \leftrightarrow {}^2_{3}\text{H}_{128:\text{ksz}} = \text{-ként (mint} \leftrightarrow {}^3_{1}\text{H}_{\text{hsz}} \begin{cases} \text{vhsz}_{37} \\ \text{khsz}_{18} \\ \text{kfhsz}_9 \end{cases}$
bíró = bíró-
ként)
3. $\text{VALAMENNYI}_{\text{nm}} \begin{cases} \text{ánm}_{75} \\ \text{hatlnm}_6 \end{cases}$
4. $\text{HÁNYSZOR}_{\text{hsz}} \begin{cases} \text{kfhsz}_{14} \\ \text{khsz}_{13} \\ \text{vhsz}_3 \end{cases}$

Ezeknek a homonimáknak a gyakorisági adatait az alábbi táblázat tartalmazza:

1. knm	2583	1. khsz	1399
2. vnm	2446	2. hatlhsz	327
3. hatlnm	1518	3. vhsz	101
4. ánm	324	4. áhsz	49
5. kfnm	314	5. kfhsz	47

A tanulmányunkban bemutatott homonimaanyag alapján — összefoglalóan — a következőket állapíthatjuk meg: A gyakorisági tényező helycserét idézett elő hetvenhárom homonimapárban, illetőleg -csoportban. Ez a tény felhívja a figyelmünket arra, hogy bizonyos — gyakorlati, nyelvtanulási stb. — esetekben a gyakorisági tényezővel is számolnunk kell a homonimák belső sorrendjének megállapításakor. — Az anyag azt tanúsítja, hogy a TH-ák és KH-ák együttes százalékában (25,20 %) úgy tükröződik a GySz. első kötetének a teljes korpuszhoz viszonyított részaránya, mint csöppben a tenger.

Rövidítések jegyzéke

á	= általános	msz	= mondat szó
birtnm	= birtokos névmás	ne	= névelő
fn	= főnév	nm	= névmás
hatl	= határozatlan	nu	= névutó
hsz	= határozószó	prep	= prepozíció
i	= ige	srszn	= sorszámnév
ik	= igekötő	szemnm	= személyes névmás
isz	= indulat szó	szf	= szó faj
kfhsz	= kérdő-felkiáltó határozó szó	si	= ségedige
kfnm	= kérdő-felkiáltó névmás	szn	= számnév
khsz	= kérdő határozó szó	tbsz	= többes szám
knm	= kérdő névmás	trszn	= törtszámnév
ksz	= kötő szó	vhn	= visszaható névmás
mn	= melléknév	vhsz	= vonatkozó határozó szó
módsz	= módosító szó	vnm	= vonatkozó névmás

ОМОНИМИЯ И ЧАСТОТНОСТЬ

Каталин Мокань, Шандор Мокань

Для готовящегося "Частотного словаря современного венгерского языка" были определены четыре функционально-речевые сферы: художественная проза, драматургия, научные и публицистические тексты, газетные и журнальные тексты. Каждой группе отведена одна четверть выборки, около 500 тысяч словоупотреблений. Первый том данного словаря подготовлен к печати. Он составлен по текстам художественной прозы.

В статье рассматриваются омонимы (их всего почти 400) встречающихся в первом томе "Частотного словаря современного венгерского языка". Причем прежде всего и больше всего омонимы интересуют авторов с точки зрения жанровой принадлежности в свете статистических данных. Как внешняя, так и внутренняя последовательность разных типов омонимов регулируются в статье не традицией, а статистическими данными. Авторы заключают: в дальнейшем изучение характера статистических распределений омонимов даст интересные сведения об их расслоении в разных функционально-речевых сферах.

1. Bevezetés

1.1. Dolgozatom a szóbeli diszkurzusok megnyilatkozásokra történő tagolásának elvi és gyakorlati problémáival foglalkozik, a kötőszók szerepére koncentrálna.¹ A vizsgálati korpusz hetven percnyi beszélt nyelvi anyag, amely hét adatközlőtől származó tíz-tíz percnyi riportrészletből tevődik össze. A riportalanyok iskolai végzettségüket, foglalkozásukat, nemüket tekintve különböznek. Az adatközlők a beszélgetések során nagyjából ugyanazokat a kérdéseket kapták, a kérdéseket a riportkészítéskor hallották először. A konkrét vizsgálat megkezdése előtt a riportokat központosítás nélkül legépeltem, igyekeztem mindent leírni, amit csak a riportalanyok kimondtak. Az írott változat szolgált a vizsgálat keretével, ebben tudtam elhelyezni a szegmentálásra vonatkozó jelöléseimet. A riportter és a riportalanyok beszédének elkülönítése után kiszűrtem a vizsgált korpuszból a beszéd folyamatot megszakító hezitációkat. Ezután következhetett annak vizsgálata, hogy a kötőszók szerepének tisztázása mennyiben segít a diszkurzusok megnyilatkozásokra tagolásában.

1.2. A diszkurzusok építőelemei a megnyilatkozások, amelyek a szituáció szempontjából konkrét, kimondott (leírt) mondatok (KÁROLY, 1981. 49). Egy diszkurzus állhat egyetlen megnyilatkozásból, de állhat koherens megnyilatkozássorozattól is. A megnyilatkozások mindig rendelkeznek valamilyen illokúciós értékkel, a diszkurzus tehát nemcsak megnyilatkozások, hanem beszéd-

¹ A megnyilatkozashatárok megállapításához nem elég csak a kötőszók szerepét tisztázni. Egy másik dolgozatomban (A hezitációk kiszűrése és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozashatár-vizsgálatnál. Acta Iuvenum, Szeged, 1987. 24-36) a beszédfonetikai elemek közül az intonáció és a nyelvi tagoló szünet határjelző funkcióját vizsgáltam meg. A kétes esetek azt mutatják, hogy az elemzésbe a fentiekén kívül újabb szempontokat is be kell vonni: tisztázni kell a többi beszédfonetikai elem szerepét, szemantikai szintaktikai szinten a pronominalizáció, topic-comment tagolás szerepét, pragmatikai szinten azt, hogy hogyan befolyásolja a beszédhelyzet a diszkurzusok tagolódását stb. (vö. KÁROLY, 1970. 152; KABAN, 1983. 99; BALÁZS, 1985. 157-165).

tettek² sorozata is (DIJK, 1982. 83). Milyen megfelelések vannak a beszédettettek és a megnyilatkozások között? A megnyilatkozások és a beszédettettek között általában egy az egyhez a megfelelési arány, de mint ahogy erre LYONS (1977. 2: 635) is rámutat — más terminológiát használva — vannak ettől eltérések. LYONS példája nagyon szemléletes:

(1) János, aki tegnap itt volt, mondott valamit róla?

Az (1)-ben egyetlen megnyilatkozás két beszédettettet tartalmaz: egy kérdést és egy abba beágyazott állítást. Elméletileg fennáll annak a lehetősége, hogy egy beszédettett több megnyilatkozásban testesül meg. LYONS erre nem hoz példát. Vizsgáljuk meg a következő diszkurzusrészletben a dőlt betűvel leírt megnyilatkozásokat:

(2) Mindenki a maga posztján a maximumot nyújtja ez úgy érzem, hogy szépen telenség nélkül mondhatom hogy ez a család minden tagjára úgy van talán még túlzottan is. De valószínű hogy ez annak tudható be hogy a nehéz évek amelyek próbára tették bennünket azok kialakították kialakítottak bennünk egy olyan stílust, amit amit úgy megszoktunk és belénk rögződött hogy ebből nem tudunk már leadni és sajnos másiktól másoktól is ezt követelnénk. Mindnyájan vezető állásban vagyunk. Hát ez nem mindig sikerül ez nagyon sok nehézséget okoz az életben. És nagyon sok idegességet ami hát az egészségi állapotán az embernek meg is látszik.³ (F adat-közlő)

Az ez nagyon sok nehézséget okoz az életben és a nagyon sok idegességet egyetlen állítás, amely két megnyilatkozásban fejeződik ki. Azt, hogy két megnyilatkozásról van szó igazolják az adott diszkurzusrészlet beszédfonetikai jellemzői: az intonációs séma jellege, a szünet hosszúsága mutatja, hogy megnyilatkozássorozattal és nem egyetlen megnyilatkozással van dolgunk. Ugyanezt támasztja alá a második megnyilatkozás élén álló és kötőszó pragmatikai funkciója is, amely jelzi a kiragadott állításrész kapcsolódását az előző megnyilatkozásban levő állításhoz jelölve a beszélő folytatási, fokozási szándékát. A beszédben gyakoriak — főként erős érzelmenyilvánulás esetén — az ilyen megnyilatkozások:

² A beszédettett terminus technicust a beszédaktus műszó helyett használnom KAROLY (1979. 24) nyomán.

³ A riportrészletekből származó példákban csak a megnyilatkozáshatárt jelző írásjelet teszem ki, egyéb központoszási jelet nem használok.

⁴ A kötőszók pragmatikai funkcióját a következő részben tárgyalom.

(3) Be akarsz csapni? Engem?

Két megnyilatkozás hordoz egyetlen beszédítettet, egy kérdést, amelynek az *engem* részét külön megnyilatkozásba helyeztük, fokozva ezzel meglepődésünket, indulatunkat.

2. A megnyilatkozáshatár-probléma

vizsgálatának történeti áttekintése

Amióta megélenkült az érdeklődés a beszéd, a szóbeli diszkurzusok iránt, nagy nehézséget okoz a megnyilatkozáshatárok megállapítása a diszkurzusok tagolása során. A határproblémát a különböző mondatmeghatározások (l. BERRÁR, 1963)⁵ már érintették belefoglalva a definícióba a mondat intonációs, grammatikai stb. lezárt-ságát. A megnyilatkozásokra tagolás kérdéseivel LYONS (1977. 2: 626-629) is foglalkozik, de inkább csak problémafelvetésre, mint megoldásra vállalkozik. A beszéd megnyilatkozásokra tagolása során a prozódiai jegyek (ritmus, hanglejtés, hangsúly) és a grammatikai struktúra figyelembevételét ajánlja. Tekintsük a következő példákat:

(4) János későn kelt és lekéste a vonatot.

(5) János későn kelt. és lekéste a vonatot.

A (4)-ben egy megnyilatkozásról, az (5)-ben kettőről van szó. A *János későn kelt* és a *lekéste a vonatot* között mindkét esetben ok-okozati viszony áll fenn. Míg a (4) esetében az ok-okozati viszonyt egy következtető mellérendelés fejezi ki egyetlen megnyilatkozáson belül, addig az (5)-ben két megnyilatkozás, amelyek közül a második kötőszóval kezdődik. Az *és* kötőszó az ok-okozati viszony jelentését nem hordozza, csupán összekapcsoló funkciója van. Kitehetjük mellé az ok-okozati viszonyt jelölő *ezért, tehát, ugyanis* kötőszók valamelyikét. Ha megcseréljük az ok és okozat sorrendjét, a következtető oksági viszonyból magyarázó oksági viszonyt kapunk.

(6) János lekéste a vonatot: későn kelt.

(7) János lekéste a vonatot. Későn kelt.

A (6) és (7) esetében a magyarázó viszonyt jelölő *mert, ugyanis*

⁵ Az említett mondatmeghatározások nem különböztették meg a mondatot a megnyilatkozástól, a mondat terminus technicus mondatot és megnyilatkozást egyaránt jelölt.

kötőszókat lehet kitenni. Példáink esetében ha ok és okozat vagy okozat és ok közé pontot teszünk, akkor két megnyilatkozást kapunk, ha vesszőt vagy kettőspontot, akkor egyet. Mi jelzi azt, hogy vesszőt/kettőspontot vagy pedig pontot kell tennünk hasonló szóbeli megnyilatkozások lejegyzésekor? LYONS válasza: az intonáció. Szerinte (1977. 2: 628) az intonáció lezártága hozzátartozik a megnyilatkozáshoz és ez az egyetlen döntő kritérium a megnyilatkozások határainak megállapítására.

LYONS ezen állítását cáfolni látszik VIDRA (1976) tanulmánya, amely egy magnetofonra felvett riportsorozat lejegyzésének és központosításának tapasztalatairól számol be. A szerző a szegmentációhoz szerkezeti és funkcionális szempontú elemzést végzett. Először a riportokat mondategységekre bontotta, majd a kapott mondategységek egymáshoz való viszonyát tárta fel oly módon, hogy megállapította a mondategységek végén jelentkező hanglejtés, szünet, kötőszó szerepét. Gyakorisági vizsgálat alapján arra a következtetésre jutott, hogy a sokak által döntőnek tartott intonáció eldöntheti ugyan a mondategészhatárt⁶, de nem mindig. Az intonációt egyénileg eltérőnek ítélte meg. Az intonáció konvencionálisított, mindenkre nézve kötelező jegyeit figyelmen kívül hagyta.⁷ Az intonációhoz hasonló módon nem találta egységesnek a szünet, beszédtempó szerepét sem. A határproblémák megoldásához a fonetikai tényezőkön kívül a konstrukcionális és tartalmi-logikai viszonyok figyelembevételét ajánlja. Legfontosobbnak a kötőszók és a kötőszói funkcióban levő eszközök szerepének tisztázását tartja, de ezt nem fejti ki. KESZLER (1983) és SZABÓ (1980) hasonló szempontok felhasználását javasolja a beszéd szegmentálása során. A három utóbbi próbálkozás elméleti és módszertani hibája egyaránt az, hogy a mondategységből indul ki, amelyet a nyelvtani szabályok szerinti megszerkesztettség, a prédikatív szerkezet alapján azonosít, mondategésznek pedig a mondategységek egész számú többszöröseit tekinti. A mondategységek és a mondategészek per definitionem a beszéd síkján helyezkednek el, szó sincs a nyelv szintjéről. A grammatikai jólformáltság, a nyelvtani szabá-

⁶ A mondategység, mondategész terminus technicusok definíciójára l. DEME, 1971. 45-72.

⁷ Ezekre az intonációs jegyekre l. BARTÓK, 1974.

- (10) A kicsi volt velem a nagyobbik a szüleimmel [ti. gyerek].
És jaj a kávé kávéfőzés hát legalább családdias és tudom
hogy hogy 44 júniusában volt esedékes hogy jönnek le.
 [ti. a beszélőhöz a szülei és a nagyobbik gyerek] (B a-
 datközlő)

A (8) a cím és a kezdő megnyilatkozás nem folytatásosságára példa, a (9)-ben a riporter második kérdése új témát indító megnyilatkozásként nem folytatásos, (10)-ben pedig a *jaj a kávé kávéfőzés hát legalább családdias* megnyilatkozás nem folytatásos, a diszkurzusból kifelé szól, érdekessége, hogy egy folytatásos megnyilatkozásba van beékelve. A nem folytatásos megnyilatkozások köztöszótlanak. (Minthogy szemantikailag nem kapcsolódnak az előttük levő megnyilatkozáshoz, a köztöszókra, mint a szemantikai viszonyok szintaktikai jelölőire nincsen szükség.) A folytatásos megnyilatkozások kapcsolódnak az előttük levő megnyilatkozáshoz vagy megnyilatkozásokhoz. Ezt a kapcsolódást köztöszók is kifejezik. A megnyilatkozások egymáshoz való kapcsolódását és a köztöszóknak ebben való részvételét (alak és funkció szempontjából) az 1. sz. táblázat mutatja:

Megnyilatkozások	K ö t ö s z ó k		A kapcsolás módja
	alak	nyelvi funkció	
Folytatásos megnyilatkozások	+	+	Testes köztöszóval kapcsoltak
Folytatásos megnyilatkozások	-	+	Zéró köztöszóval kapcsoltak
Nem folytatásos megnyilatkozások	-	-	Köztöszótlanak (nem kapcsolódnak az előttük levő megnyilatkozásokhoz)
—	+	-	Hezitációk

Tekintsük a következő példákat!

- (11) Édesapám keresete túl kevés volt ahhoz hogy a nagy családot el tudja tartani. Ennélfogva vágyaink sokszor nem teljesültek. *És talán egy olyan maradandó élményt tudnék elmondani a gyerekkoromból amikor lehettem olyan 8-10 éves vagy még annyi se.* (F adatközlő)

- (12) Én ebben a helyzetben nem voltam és tulajdonképpen hát az iskola különösebben hát segítséget nem nyújtott. *Tehát* gyakorlati útmutatást nem adott ilyen munkakörökre vonatkozóan. (G adatközlő)

A (11)-ben a második és harmadik megnyilatkozás kapcsolódását testes kötőszó jelzi (*és*), a (12)-ben a két megnyilatkozás kapcsolódását szintén testes kötőszó (*tehát*) jelzi.

- (13) Talán két vagy három hónapot dolgoztam fonógépen és mindjárt kiemelték előmunkásnőnek. Húsz gép tartozott hozzám és az azon dolgozók és a leszedő lányok akik ugye a telt csévéket leszedték. Ezt nekem be kellett osztanom. Ø Három műszakban dolgoztunk. (F adatközlő)

- (14) — 8 órás munkaidőd van?
— 8 órás munkaidő. Váltva megyünk naponta vagyis igen másnaponként cserélünk. Ø Egyik nap reggel hattól délután kettőre másik meg tíztől este hatig. (A adatközlő)

A (13)-ban az *Ezt nekem be kellett osztani* és a *Három műszakban dolgoztunk* megnyilatkozások között magyarázó oksági viszony van, amit egy testes *mert*, *ugyanis* kötőszónak megfelelő zéró kötőszó fejez ki. A (14)-ben az adatközlő válaszában második és harmadik megnyilatkozása közötti viszonyt egy zéró *tehát* kötőszó jelöli, mégpedig a *tehát* kötőszó következő jelentésében: "Ahogy az előbb mondottakból ésszerűen következik; következésképpen; ezért (III.); ennél fogva." (ÉrtSz. 6: 555. I/1.)

A folytatásos megnyilatkozások egymáshoz való kapcsolódását kifejező kötőszók állhatnak a megnyilatkozások elején vagy végén, ill. azok belsejében. Dolgozatomban csak a megnyilatkozásokat indító kötőszókkal foglalkozom. (További vizsgálat feladata kideríteni, hogy a megnyilatkozásokat záró és a megnyilatkozások belsejében álló kötőszókat hogyan lehet felhasználni a megnyilatkozások határok megállapításakor.)

Az MMNyR. (1961. 1: 289) osztályozza a kötőszókat az összekötött alakulatok jellege alapján^a : 1. a mondatrészek és mondatok között egyaránt használatosak és 2. a csak mondatok között használatosak. Az első csoportba sorolja az *és*, *is*, *meg*, *vagy*, *se (sem)*, *mint*, *mind-mind*, kötőszókat, a második csoportba pedig a *hogy*, *ha*, *mert*, *bár*, *jóllehet*, *aki*, *ami*, *ahogyan*, *ahol*, *hiszen*, *akkor*, *ugyis* stb. tartoznak. Az MMNyR. osztályozása nem tesz különbséget között, hogy a kötőszók önálló megnyilatkozásokat kötnek-e vagy megnyilatkozáson belüli megnyilatkozástagokat. (Megnyilatkozástag alatt egy tagmondat diszkurzusbeli megvalósulását értem.) Az MMNy.

^a Az MMNyR. nem tesz különbséget mondat és megnyilatkozás között.

(1982. 78-81) követve az MMNyR.-t se teszi meg a fenti megkülönböztetést. Itt kell megjegyezni: bár SIMONYI (1881-83. 1: 1-3) kötőszókról szóló monográfiájában definíciószerűen nem használja ezt a distinkciót, az egyes kötőszók tárgyalásánál azonban utal arra, ha a kötőszó különálló megnyilatkozásokat is kapcsolhat. Elsőként rendszeresen a készülő magyar történeti grammatika különírti el így a kötőszókat (KÁROLY, 1986).

Kiindulásként, hogy mely kötőszók állhatnak megnyilatkozások élén, megvizsgáltam Móricz Zsigmond: A boldog ember (Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1985)⁹ c. regényét ezen szempontból. A regényben a következő kötőszók kezdtek megnyilatkozásokat: *amellett, azután, aztán, bár, bárha, csakhogy, de, és, ha, hanem, hát, háttha, hiszen, hogy, így, meg, mert, mikor, pedig, s, tehát, úgy, úgyis, vagy, vagyis*. A következő lépésben összegyűjtöttem az általam vizsgált riportrészletekben előforduló kötőszókat és megnéztem, hogy általában milyen jelentéseket és szintaktikai környezeteket lehet hozzájuk rendelni. (Ehhez felhasználtam: ÉrtSz.; SIMONYI, 1881-83; BÁNRÉTI, 1983, 1985; MOLNÁR, 1977) Mint a Bevezetésben már említettem, a megnyilatkozásokban egy vagy több beszédített is testet ölt, a diszkurzus nemcsak megnyilatkozások, hanem beszédített rendezett sorozata is. Egy diszkurzus akkor elfogadható, ha eleget tesz mind a szemantikai, mind a pragmatikai koherencia követelményének. A diszkurzus pragmatikai koherenciájának egyik aspektusa az, hogy a beszédített kapcsolódjon egymáshoz. A beszédített egymáshoz való viszonyát a pragmatikai kötőszók is kifejezik. Mivel a beszédített elválaszthatatlanok a megnyilatkozásoktól, a kötőszókban sem lehet élesen elkülöníteni a szemantikai jelentést és a pragmatikai funkciót, bár DIJK (1982. 85) szerint a pragmatikai funkcióban fellépő kötőszók szintaktikai disztribúciója, illetve intonációs környezete eltér a szemantikai jelentésben használatos kötőszókéétől: a pragmatikai kötőszók ugyanis általában megnyilatkozások élén állnak, szünet követi őket és hozzájuk sajátos intonációs vagy hangsúlyozási kontúr társul. DIJK (1982. 86-90) az angol kötőszókész-

⁹ Móricz stílusa közel áll a beszélt nyelvhez, A boldog ember c. regény — mivel az író nyelvileg is hűen akarja tükrözni a főhős elbeszéléseit — különösen. Ez indokolja választásomat.

letből az *and, but, or, so, if, unless* kötőszók pragmatikai funkcióját írta le összevetve szemantikai jelentésükkel. Az általa megadott interpretációkhoz hasonló értelmezések rendelkeznek az angol kötőszók magyar megfelelőinek pragmatikai használatához. A továbbiakban megpróbálom bemutatni, hogy az általam vizsgált diszkurzusokban mely kötőszók fordultak elő pragmatikai használatban és milyen funkcióban.¹⁰ A magyar kötőszók pragmatikai szempontú leírását — tudomásom szerint — még senki sem végezte el. Jelen dolgozat csupán a kezdeti lépéseket teszi meg néhány példa és azok magyarázatának megadásával a kérdés kidolgozása felé.

A következő példákban az *és* kötőszó megnyilatkozások élén áll és hangsúlyozott pragmatikai funkciója van.

- (15) — Most itt élek Kemenesmagasiban. Családom van kettő.
— Fiúk lányok?
— Egy fiú egy lány.
— *És* hány évesek? (D adatközlő)
- (16) — Már középiskolás korodban is sportoltál?
— Igen egyrészt balettoztam és másrészt pedig a középiskolában levő kosárlabdaválogatottban voltam tag. *És* nagyon nagyon szerettem mindig sportolni. (E adatközlő)
- (17) Gyönyörű tájon laktunk. Csodálatosan szép. Talán a földkerekség legszebb tája volt én legalábbis nagyon szerettem a hegyeket. *És* a hegyes vidéket. *És* és minden szép is lett volna jó is lett volna de megrontotta ez az örökös háborús hangulat. (B adatközlő)

A (15)-ben a második kérdés elején álló *és* a riporter azon törekvését fejezi ki, hogy folytassa a kérdezősködést, továbbvigye a beszélgetést. Az *és* értelmezését a hozzáadás, folytatólágosság terminusokkal adhatjuk meg. (vö. DIJK, 1982. 86) A (16)-ban is ez az értelmezés rendelhető hozzá az *és*-hez, de itt még érzelmi fokozás is társul a hozzáadás, folytatás funkciójához, amit az *és* után álló *nagyon* határozószó megismétlése is jelez. A (17)-ben is hasonlóképpen interpretálhatjuk az utolsó két megnyilatkozás élén álló *és* kötőszót.

Az *és*-en kívül a következő kötőszók fordultak elő pragmatikai

¹⁰ Ha a pragmatikai kötőszók többnyire megnyilatkozások elején állnak (DIJK, 1982. 86-90) és egy adott kötőszó pragmatikai funkciójú a diszkurzusban, akkor ez azt jelenti, hogy a szóban forgó kötőszó előtt valószínűleg megnyilatkozástár van.

funkcióban: *meg*, *aztán*, *hát*, *különben*, *vagy*, *mert*.¹¹ Lássunk rájuk példát!

meg :

- (18) [Az adatközlő gyerekeiről mesél, összehasonlítva őket a többi hasonló korú gyerekekkel.] Az én gyerekeim például azt mondhatnám hogy elfoglalják magukat. *Meg* *meg* ő tudják mit csináljanak mit kezdjenek magukkal. Tudják hasznosítani magukat. (D adatközlő)
- (19) — Gyógyszereket tetszik szedni?
— Ó hogyné kinidint *meg* kruplanolt.
— *Meg* hát sokat kell pihenni gondolom. (C adatközlő)
- (20) — Aha és hol szoktatok játszani?
— Hát csak az utca *meg* a nagytó.
— Nagy tó.
— *Meg* a környéke ez volt nekünk. (D adatközlő)

A (18)–(20)-ban az új megnyilatkozások élén álló *meg* pragmatikai funkciója ugyanolyan, mint a (15)–(17)-ben az *és*-é, azaz a beszélő azon törekvését fejezi ki, hogy az elmondottakhoz hozzáadjon valamit, kiegészítse azt. Mindhárom esetben érzelmi töltése is van a *meg* kötőszónak, a (18)-ban örömet, dicsekvést, a (19)-ben sajnálkozást, együttérzést, a (20)-ban nosztalgiát is kifejez.

aztán :

- (21) — Mondtam neki [ti. az adatközlő kisebbik fiának] öneki valami szerelő vagy valami hát mégis más nem mindegyik csak vadőr.
— Egy családban.
— Persze ugye most még közbe el szok menni a nagyobbikkal a Zoli gyerekekkel. A term ugye szeret menni ez is. *Aztán* most megtetszett neki de hát ugye majd még két év mire letelik az iskolából azért reméljük azért csak valamit. (C adatközlő)

Az *aztán* pragmatikai funkciója: hozzáadás, folytatólágosság.

- (22) [A C adatközlő a beszélgetés elején beszámolt betegségéről, arról, hogy milyen gyógyszereket szed, majd a családjáról kezdett el mesélni.]
Rip.: — *Aztán* volt benn az SZTK-ban is vizsgálaton?
(C adatközlő riportere)

Az *aztán* a beszélgetés elején elhangzottakra való visszatérés szándékát jelzi. A riporter szeretné befejezni a megkezdett betegség-

¹¹ FÜLEI-SZÁNTÓ és BRADEAU-EBINGER (1985) szerint a *vagyis*, azaz, *tudniillik* kötőszóknak mindig van pragmatikai funkciójuk, a parafrázis eszközei, a parafrázis pedig feltétlenül beszédtevékenység. Elemzésemben ezt a lehetőséget nem vettem figyelembe, de az elemzés folytatásához feltétlenül átgondolandó aspektusnak tartom.

-témát, mielőtt új témára térnének át.

h d t :

(23) — Itt a mikrofon.

— Igen.

— Felveszi jól úgyhogy nem kell nagyon kiabálni. *Hdt* kezdjük talán bemutatkozással! (A adatközlő riportere)

(24) És nem merték megmondani. Csak egy jó idő múlva *hdt* mit mondjak eltelt vagy egy jó óra hossza hogy várakozom a vonatra és ismeretlen tehát az aki nem volt hát nem hogy kímélettel mert ugye nem tudták hogy miért érdeklődöm olyan nagyon a szegedi vonatok után mondta ott valaki hogy jaj hát Szegedet bombázták. (B adatközlő)

A (23)-ban a riporter tanácsként közli az adatközlővel, hogy viselkedjen a riport során, milyen hangerőt használjon. A következő megnyilatkozás élén álló *hdt*-tal új beszédítettet vezet be, felszólítja az adatközlőt, hogy kezdjék a riportot. A *hdt* kötőszó interpretációja tehát: parancs, felszólítás. Ez a kötőszó gyakran fordul elő új beszédítettet bevezetésekor. A (24)-ben is új beszédítettet kapcsol a *hdt*, de ebben a megnyilatkozásban nem a megnyilatkozás elején áll, hanem a megnyilatkozás belsejében kapcsol egy közbeékelte kérdést.

k ü l ö n b e n :

(25) 9 éves koromban meghalt az édesapám. Utána lekerültünk Szegedre mert Szegeden élt az anyai nagymamám. Az apai nagyszüleim nem éltek. *Különben* édesapám Jugoszláviába való volt. Magyar volt. Szerbiai magyar. (B adatközlő)

A (25)-ben a *különben* interpretációja megegyezik a folytatólagozást, hozzátoldást kifejező *és, meg, aztán* kötőszók értelmezésével. Ezen kívül a *különben*-nek is van olyan szerepe, mint amelyet a (23)-ban a *hdt*-tal kapcsolatban megfigyelhettünk: az előzőekhez képest új beszédítettet vezet be. Gyakori kérdések bevezetésére, a beszélgető partnernek jelezve, hogy a kérdező folytatni akarja a beszélgetést.

(26) — *Különben* mi újság? — *Különben* hogy vagy? stb.

v a g y :

(27) — Szabadidődben mit csinálsz ha éppen nem kell dolgoznod otthon? *Vagy* olyan nincsen? (A adatközlő riportere)

(28) — Ezt a saját gyerekeidről látod hogy nem tudják mit csináljanak? *Vagy* miért mondd? (D adatközlő riportere)

- (29) — Szoktál velük játszani? *Vagy* ráérsz? Van egyáltalán szabadidőd? (D adatközlő riportere)

A (27)—(29)-ben a pragmatikai *vagy* kérdéseket vezet be, a beszélő második kérdését. Mint ahogy DIJK (1982. 88) írja: "E kérdéseknek az a szerepe, hogy ellenőrizzenek, kijavítsanak egy feltételezt, megbizonyosodjanak felőle; ennek a feltételnek kell eleget tenni, hogy az előző beszédaktust helyesen hajthassák végre. (...) Mivel nincs megfelelő terminusunk a "kijavítás", "ellenőrzés", "fenntartás" stb. jelölésére, ezért egyszerűen a MEGERŐSÍTÉS fogalmát fogjuk ezen pragmatikai kötőelem központi interpretációjaként használni."

m e r t :

- (30) [Az adatközlő beszámol arról, hogy mi mindent kell csinálnia reggelente az óvodában.] Aztán általában el kellett mennem sétálni. De ha nem akkor meg a kertben rendezkedünk. *Mert* van kis kert az óvodásoknak. (A adatközlő)
- (31) [Az adatközlő a háborús évek alatti sorsáról mesél, a férjét elvitték katonának, a kislányával egyedül élt Erdélyben, de a gyerek gyakran volt a nagyszülőknél Szegeden.] És itt volt ő Szegeden a Zsuzsi lányom. *Mert* én otthon voltam Erdélyben. (B adatközlő)

A (30)—(31)-ben a *mert*-nek ugyanaz a pragmatikai funkciója, mint a pragmatikai *és*-nek, de szemantikai jelentése, az okadó magyarázat is érződik. Amikor csak a szemantikai magyarázó oksági viszony kifejezése a célunk, akkor nem szoktuk új megnyilatkozásba helyezni a magyarázatot. A *mert*-tel kezdődő magyarázat előtt megnyilatkozashatárt jelző szünet és intonáció van. A *mert* tehát új megnyilatkozás élén áll és mint láttuk, pragmatikai funkciója is van.

Összefoglalásképpen a 2. sz. táblázatban megadom a vizsgált korpuszban előfordult kötőszók listáját; számszerűen jelzem, hány esetben állt új megnyilatkozás élén az adott kötőszó, hány esetben volt hangsúlyozott pragmatikai funkciója, és összehasonlításkeppen azt is jelzem, hogy hány esetben fordult elő hezitációként. A 7×10 percnyi riportanyagot 828 megnyilatkozásra szegmentáltam, ebből 230-nak az élén állt kötőszó. 67 megnyilatkozás élén álló kötőszónak volt hangsúlyozott pragmatikai funkciója. (A pragmatikai kötőszók relatív gyakorisága tehát 0,2913 volt, ami elég nagy szám, és jelzi, hogy a kötőszók pragmatikai funkciójának tisztázását — minthogy a pragmatikai kötőszók többnyire új megnyilatkozás elején vannak — jól fel lehet használni a megnyilatkozashatárok megállapításánál.)

2. sz. táblázat

Kötőszók	Szemantikai		Pragmatikai	Hezitáció		Össze- sen
	megnyil. élén	megnyil. belsejében		Ismét- lés	Kitöltött szünet	
<i>azonban</i>	-	4	-	-	-	4
<i>aztán</i>	9	18	2	-	2	31
<i>azután</i>	2	-	-	-	-	2
<i>bár</i>	1	-	-	-	-	1
<i>de</i>	15	40	-	5	-	60
<i>ezután</i>	-	1	-	-	-	1
<i>és</i>	22	126	45	7	11	211
<i>ha</i>	3	22	-	2	-	27
<i>hanem</i>	-	6	-	-	-	6
<i>hát</i>	61	60	(2 meg- 5 nyilatk. belül)	2	30	158
<i>hiszen</i>	-	1	-	-	-	1
<i>hogy</i>	1	138	-	7	1	147
<i>így</i>	2	-	-	-	-	2
<i>illetve</i>	-	4	-	-	-	4
<i>is</i>	-	115	-	-	-	115
<i>különbén</i>	-	-	1	-	-	1
<i>meg</i>	9	52	11	6	-	78
<i>mert</i>	9	56	2	9	-	76
<i>mint</i>	-	16	-	-	-	16
<i>mivel</i>	3	4	-	-	-	7
<i>pedig</i>	-	9	-	-	-	9
<i>s</i>	3	2	-	-	-	5
<i>se</i>	-	6	-	-	-	6
<i>sem</i>	-	1	-	-	-	1
<i>szintén</i>	-	2	-	-	-	2
<i>tehát</i>	13	15	-	-	-	28
<i>ugyanis</i>	2	-	-	-	-	2
<i>úgyhogy</i>	7	3	-	-	1	11
<i>vagy</i>	1	26	3	-	1	31
<i>vagyis</i>	-	3	-	-	-	3
<i>valamint</i>	-	4	-	-	-	4
<i>viszont</i>	-	1	-	-	-	1

IRODALOM

- BALÁZS, 1985 = BALÁZS JÁNOS: A szöveg. Gondolat Kiadó, Bp. 1985.
- BÁNRETI, 1983 = BÁNRETI ZOLTÁN: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. NytudÉrt. 117. 1983.
- BÁNRETI, 1985 = BÁNRETI ZOLTÁN: A páros akár-t tartalmazó mondatok szemantikájáról és szintaxisáról. ÁNyT. XVI. 1985. 87-113.
- BARTÓK, 1974 = BARTÓK JÁNOS: Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben. (Egy kísérlet tanulságai). ÁNyT. X. 1974. 5-19.
- BERRÁR, 1963 = BERRÁR JOLÁN: A mondat formai ismertető jegyei. ÁNyT. I. 1963. 53-76.
- DEME, 1971 = DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.
- DIJK, 1982 = DIJK, T.A. van: Pragmatikai kötelelemek. In: Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa. 15. füzet. Újvidék, 1982. 83-90.
- ÉrtSz. = A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I-VII. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959-1962.
- FÜLEI-SZÁNTÓ—BRADEAU-EBINGER, 1985 = FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE—BRADEAU-EBINGER NELU: A kötőszó grammatikai státusza. NyK. 87. 1985. 148-160.
- KABÁN, 1983 = KABÁN ANNAMÁRIA: Mondatszerkezeti sajátosságok Apáczai, Melius és Pápai Páriz műveiben. Nyelvészeti Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 99-109.
- KÁROLY, 1970 = KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.
- KÁROLY, 1979 = KÁROLY SÁNDOR: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: SZATHMÁRI ISTVÁN—VÁRKONYI IMRE (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. Bp. 1979. 23-32.
- KÁROLY, 1981 = KÁROLY SÁNDOR: Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány 24-25. 1980-81. 49-65.
- KÁROLY, 1986 = KÁROLY SÁNDOR: A szövegmondatok összekapcsolása. In: A magyar nyelv történeti grammatikája. Szöveggrammatika c. fejezet. [Kéziratban]
- KESZLER, 1983 = KESZLER BORBÁLA: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó, Bp. 1983. 164-202.
- LEONTYEV, 1979 = Leont'jev, A.A.: Vyskazyvanie kak predmet lingvisztiki, psiholingvisztiki i teorii kommunikacii. In: Sintaksis teksta. Nauka, Moszkva 1979. 18-37.
- LYONS, 1977 = LYONS, J.: Sentences and texts. In: LYONS, J.: Semantics II. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1977. 622-635.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. (5. kiadás)

- MOLNÁR, 1977 = MOLNÁR ILONA: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. Nytudfirt. 94. 1977.
- MMNyR. = TOMPA JÓZSEF (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. (Leíró nyelvtan). I-II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961-62.
- SIMONYI, 1881-83 = SIMONYI ZSIGMOND: A magyar kötőszók I-III. Az MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp. 1881-83.
- SZABÓ, 1980 = SZABÓ JÓZSEF: A mondathatárok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. Nytudfirt. 104. 1980. 719-723.
- TORSZUEVA, 1976 = TORSUEVA, I.G.: Teorija vyskazyvanija i intonacija. Voprosy Jazykoznanija 25. 1976/2. 53-65.
- VALGINA, 1973 = VALGINA, N.S.: Sintaksis sovremennogo russkogo jazyka. Vysšaja škola, Moszkva 1973.
- VIDRA, 1976 = VIDRA KLÁRA: Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben. MNy. 72. 1976. 197-202.

DIE ROLLE DER KONJUNKTIONEN BEI DER UNTERSUCHUNG DER
GRENZEN DER KONJUNKTIONEN

Enikő T. Németh

In der vorliegenden Studie werden die theoretischen und praktischen Fragen der Gliederung der Diskurse in Äußerungen unter besonderer Berücksichtigung der Konjunktionen erörtert. Die Untersuchung wird an einem 70 Minuten langen gesprochenen Textmaterial vorgenommen, das sich aus Reportagen mit insgesamt 7 Versuchspersonen zusammensetzt. Die Zeitdauer der einzelnen Reportagen beträgt jeweils 10 Minuten. Es wird nach der Klärung der Fragen der Terminologie und nach der Zusammenfassung der einschlägigen Fachliteratur versucht, die Rolle der Konjunktionen bei der Bestimmung der Grenzen der Äußerungen zu erschließen. In einer summierend - darstellenden Tabelle werden die im untersuchten Korpus gefundenen Konjunktionen verzeichnet; es wird zahlenmäßig dargestellt, wie oft eine neue Äußerung durch die gegebene Konjunktion eingeleitet wird, wie oft sich diese durch eine betont pragmatische Funktion auszeichnet. Es wird zum Vergleich auch angegeben, wie oft sie als Hesitation vorkommt.

A BELSŐ NYELVJÁRÁSSZIGETEK VIZSGÁLATÁNAK
ELMÉLETI-MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI*

Szabó József

Szomorú történelmi tény, hogy "a két pogány közt egy hazáért", pusztá létéért, fönmaradásáért küzdő magyarságot a XVIII. század első feléig népességében, anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt óriási veszteségek érték. Ez tette szükségessé, hogy az elnéptelenedett vidékekre (pl. a Duna-Tisza közére, Tiszántúlra stb.) egyrészt idegen ajkú lakosság kerüljön, másrészt a viszonylagos népfőlsleggel bíró országrészekről magyarok költözzenek át. Egy-egy település lakói nemegyszer több helyről (esetleg különböző etnikumú népességből) kerültek ki, de az is előfordult, hogy egy-egy községet többségükben ugyanarról a helyről származók alapítottak meg. Van olyan település, amelynek kialakulásáról viszonylag sok az ismeretünk, de jó néhány olyan is akad közöttük, amelynek történetét a további kutatásoknak kell feltárniuk. Ezzel azonban — egyelőre legalábbis — adós még a történettudomány (a helytörténeti kutatás).

Az újratelepült helységek lakossága az új környezetben is természetesen azt a nyelvet (tájszólást) használta, amelyet őseitől megtanult, a nyelvével (nyelvjárásával) együtt hagyományait, szokásait is tovább őrizte. A nyelv konzervatív jellegétől adódóan, ezeken a településeken — különböző mértékben — szinte napjainkig megőrződött a kibocsátó (eredeti) nyelvjárás sok sajátossága, olykor persze az egykor markáns tájnyelvi vonások már csak nagyon megkopva, halvány színfoltokban tünedeznek föl. De ha ezeket a kövületként megmaradt (eredeti) nyelvjárási jelenségeket összegyűjtjük, akkor ezek összességének vallomása alapján kísérletet tehetünk annak kikövetkeztetésére, hogy vajon honnan, melyik vidékről kerülhetett ki a szóban forgó helységet benépesítő lakosság. Ennek — legalább hozzávetőleges — megállapítását tekin-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Nyíri Antal tiszteletére rendezett ülésén, 1987. március 12-én.

tem munkám egyik legfontosabb céljának egy készülő dolgozatomban.

Erre a vizsgálódásra a magyarság történetének, küzdelmes múltjának főként a XVIII. századi szakasza ad lehetőséget, hiszen ekkor zajlottak le olyan nagyarányú telepítések, amelyek a magyar nyelvjárások addigi képét még tarkábbá tették. Az idegen ajkú (főleg német és szlovák nyelvű) lakosság beköltöztetése még inkább színezte vagy némely vidéken megbontotta az ottani helyi nyelvjárások viszonylagos egységét. Ezekkel az idegen eredetű tájszólásokkal nem foglalkozom munkámban, sőt még azokkal a magyar nyelvjárásokkal sem, amelyek a történelem sodrában — különböző okokból — idegen nyelvű népek közé kerültek (pl. a csángók Romániában, a szlavóniai magyarság Jugoszláviában, a burgenlandi magyarok Ausztriában). Vizsgálódásaim tárgyát az úgynevezett belső nyelvjárásszigetek képezik, vagyis az olyan települések tájnyelvét fogom vallatóra, amelyeknek lakossága valamelyik magyar nyelvjáróterületről költözött át egy másik magyar nyelvjáró-típus vidékére.

Egy-egy nyelvjárássziget helyzetű település népnyelvi anyagának elemzése, a szomszédos tájszólásokkal való összevetése természetesen csak bizonyos előfeltételek meglétének figyelembevételével látszik célravezetőnek. Ilyen nagyon fontos előfeltétel pl. az a körülmény, hogy milyen létszámban települt át a lakosság más területre, és ott milyen tömegű (helyi vagy szintén máshonnan odakérült) lakókkal hozott létre új települést. Nagyon fontos továbbá az időtényező is; az tudniillik, hogy mióta él az áttelepült közösség az új lakóhelyén. Hiába került több mint negyven éve pl. a bukovinai székelység új nyelvjárási környezetbe (Baranya és Tolna megye községeibe), eredeti csíki tájszólásának sok-sok vonását szinte napjainkig megőrizte, mégpedig természetesen elsősorban az idősebb nemzedék. Bármennyire nagy változások mentek is végbe a magyar nyelvjárások életében az utóbbi évtizedekben, negyven-ötven esztendő mégis kevés ahhoz, hogy az eredeti tájszólás színei erőteljesen megfakuljanak, hiszen az áttelepült bukovinaiak számára a szenvedéssel, küzdelemmel teli, közös múlt összetartó ereje a közösség szokásaihoz, hagyományaihoz való ragaszkodás mellett az anyanyelvjárás megőrzésében is megnyilvánult. De így van ez kisebb nyelvi közösségek esetében is: egy-két

emberöltő kevés ahhoz, hogy a kibocsátó nyelvjárás vonásai elhalványuljanak vagy teljesen megszűnjenek. Ehhez, ha az eredeti tájszólást nagy lélekszámú lakosság beszéli, még egy-két évszázad is kevésnek bizonyul.

A magyar nyelvjáráskutatásnak a felszabadulás után elért szép eredményei mellett — sajnálatos módon — van néhány olyan területe, amelyen viszonylag kevés történt, csupán egy-két kezdeményezésről lehet szólni, elmélyült, szerteágazó kutatásról kevésbé. Bizonyára indokolható, mégis nehezen fogadható el, hogy nyelvjáráskutatóink viszonylag kevés teret és figyelmet szentelnek a nyelvjárásszigetek (különösen a belső nyelvjárásszigetek) kutatásának.

Hogy a belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának fontossága inkább csak fölismerés maradt, abban valószínűleg az is közrejátszott, hogy az 1950-es évektől mintegy másfél évtizedig a legjobb nyelvjáráskutatóink többségének idejét, energiáját jórészt A magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai és ehhez kapcsolódva igen jelentős egyéni munkák (pl. DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. NytudÉrt. 3. Bp. 1953.; Uő.: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp. 1956.; VÉGH JÓZSEF: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp. 1959.; IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp. 1971. stb.) kötötték le, egy részüknek az érdeklődése pedig a nyelvtudomány más területére irányult első-sorban.

Konkrét vizsgálati eredményei miatt és módszertani szempontból is előremutató tanulmány jelent meg az 1960-as évek legelején BENKŐ LORÁND tollából Új módszertani lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban címmel (MNY. LVII, 401-13). Ebben a cikkben BENKŐ az összehasonlító nyelvjárástan problematikájára nemcsak elvi-elméleti szempontból irányította rá a figyelmet, hanem két település (a csehszlovákiai Nagyhind és a jugoszláviai Kupuszina) nyelvi anyagának hangtani szempontú vizsgálatával be is mutatta, hogy a nyelvjárásszigetek és anyanyelvjárásaik mai nyelvi jellemzőinek az összehasonlítása milyen sok tanulsággal, haszonnal járhat.

A belső nyelvjárásszigetek vizsgálata — mint BENKŐ LORÁND ki-fejtette — még akkor is fontos, ha ismerjük az eredeti nyelvjárást, vagyis azt a helységet vagy vidéket, ahonnan egykor az át-

költözés történt. Még több eredménnyel kecsegtet — település-történeti szempontból legalábbis — olyan falvak vagy városok nyelvjárásának az elemzése, amelyek esetében az eddigi történeti kutatás csak bizonytalanul, hozzávetőlegesen tudta megállapítani, hogy honnan történt az egykori áttelepülés, vagy pedig egyes helységek esetében nincs olyan helytörténeti munka, amely az átköltözés kérdésével egyáltalán foglalkozna.

A környezetüktől eltérő tájszólású belső nyelvjárásszigetek vizsgálatához nagyon nagy mennyiségű nyelvi-nyelvjárási adat elemzésére van szükség. Az nyilvánvalóan nem elegendő, hogy csupán a (biztosan vagy föltételezhetően) nyelvjárásszigeteknek vehető települések tájnyelvi sajátosságait fogjuk önmagukban valla-tóra, hanem egyrészt a velük szomszédos tájszólásokat, másrészt a kibocsátó (eredeti) nyelvjárásukat is elemezni kell. Ehhez nagy segítséget jelent A magyar nyelvjárások atlaszának hatkötetes anyaga, amely — mint ismeretes — 395 kutatópont (helyi nyelvjárás) különböző hang- és alaktani jelenségeit és jó néhány szókészleti elemét foglalja magában 1162 térképlapon.

Az itt vázolt feladathoz a nagyatlasz anyagának felhasználása több szempontból indokolt. Először is nagyon szerencsés körülmény, hogy annak idején, amikor a kutatópontokat kijelölték, a nyelvi szempontokat is messzemenően figyelembe vették, és így több nyelvjárássziget bekerülhetett a kiválasztott települések közé (vö. DEME LÁSZLÓ — IMRE SAMU: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp. 1975. 56). Másodszor egy-egy kutató aligha vállalkozhatna arra, hogy a belső nyelvjárásszigeteken és azok eredeti tájszólásában végezzen gyűjtést. Ez időben megvalósíthatatlan volna, és számos nehézségbe ütközne a kutatópontok kiválasztásától az anyaggyűjtés befejezéséig. Hol van akkor még a feldolgozás? A nagyatlasz anyagának felhasználása nemcsak azért előnyös, mert megkíméli a kutató(ka)t a hosszú ideig tartó és sok fáradsággal járó helyszíni gyűjtéstől, hanem azért is, mert lehetővé teszi, hogy egy-egy nyelvjárássziget tájszólását a környező kutatópontoknak — ugyanazon kérdések alapján gyűjtött, tehát jól összemérhető — nyelvjárási jelenségeivel vethessük egybe.

Ahhoz azonban, hogy A magyar nyelvjárások atlasza alapján a belső nyelvjárásszigetek mai nyelvallapotát feltárjuk, illetőleg a nyelvi anyagból egyes települések esetében — helytörténeti

kutatások híján — arra a következtetésre juthassunk, hogy nyelvjárassziggettel állunk szemben, természetesen a vizsgált kutatópontokon a nagyatlasz minden egyes térképlapjának adatait gondosan ki kell írunk; az egyes hangtani, alaktani jelenségeket és szóképzési elemeket ezután statisztikailag összegeznünk kell, és mindegyiket figyelembe véve nagy gondnal és körültekintéssel kell mérlegre tennünk. Ehhez a munkához nyilvánvalóan a helytörténeti kutatások eredményeit is tanácsos ismernünk, mindennekelőtt BODOR ANTAL és GAZDA ISTVÁN Magyarország honismereti irodalma 1527-1944. című összeállításából kiindulva, és az azóta megjelent helytörténeti munkák eredményeit is felhasználva.

Ha a nagyatlasz nyelvi anyagának elemzése és a helytörténeti szakirodalom áttekintése után is nehéz megállapítani, hogy egy-egy település valóban belső nyelvjárassziget-e, akkor elengedhetetlen a helyszíni anyaggyűjtés. Ennek elvégzéséhez célirányosan összeállított kérdőívre van szükség, olyanra, amelynek révén — nyilvánvalóan jól kiválasztott adatközlőkkel — a szóban forgó tájszólas archaikus nyelvjárási rétegét is felszínre lehet hozni. A helyszíni gyűjtés adta lehetőséget célszerű felhasználnunk arra, hogy a származástudatról is érdeklődjünk, hiszen ez is fontos fogódzóként vehető számításba annak megítélésében, hogy a helybeli lakosság elődei honnan, mely helység(ek)ből vagy vidékről költöztek át megalapítani a mai települést.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВНУТРЕННИХ
МЕСТНЫХ ГОВОРОВ-ОСТРОВОВ

Йожеф Сабо

То, что борющийся за свое сохранение венгерский народ до первой половины XVIII столетия понес тяжелые утраты как в численности своего населения, так и в своей материальной и духовной культуре, является печальным историческим фактом. Это вызвало необходимость переселения на обезлюдившие земли с одной стороны иноязычного населения, с другой - венгров из сравнительно густонаселенных частей страны. Местности, заново заселенные венграми, называются в венгерской диалектологии внутренними местными говорами-островами. В своей статье автор суммирует теоретико-методологические вопросы исследования этих говоров-островов и возможности их изучения.

AZ ÉSZAKI OSZTJÁK *ĩ* 'EGY' SZÁMNÉV HATÁROZATLAN ÉS HATÁROZOTT
NÉVELŐSZERŰ SZEREPÉRŐL

Szalacsek Margit

Az *ĩ* szócska gyakran fordul elő az osztják szövegekben, s egyáltalán nem csak alapjelentésében, a 'szám szerint egy dolog' értelemben. STEINITZ szótárában is szembeötlik e szó sokoldalú használata. VÉRTES EDIT a Die Ostjakischen Pronomina (Budapest, 1967. 129-131) című könyvében részletesen tárgyalja e számnév használatának eseteit, s a következő jelentéseivel számol:

a) egyik-(másik) példa:

itl ɸbəl, itl apsəl.

'Die eine (ist) die ältere Schwester, der andere (ist) der Jüngere Bruder.' (PÁPAY: Északi-osztják nyelvtanulmányok I, 31. A továbbiakban P.-nek rövidítem.)

b) Px-es névszóval mutató névmási szerep:

ĩ nənəl pəlq̄ ĵəstq̄l

'Sie sagt zu der anderen Frau.' (PÁPAY—FAZEKAS: Északi osztják medveénekek 117.)

c) 'egyk' jelentéssel önálló használatban, mint határozatlan névmás:

*it pōdər*ta pīdəs.*

'Einer fängt an zu reden.' (P. 11)

d) 'egy (ugyanaz)' jelentésben, mint azonosító mutató névmás:

ĩ-tayan lqil̄tan.

'an einer Stelle stehen (beide)' (PÁPAY: Osztják népköltési gyűjtemény 179, 1081)

e) rámutató, azonosító értelem összetételekben.

A továbbiakat idézem:

f) "Zweimal kommt bei Pápay das Zahlwort 'eins' vor einem possessiv-suffigierten Wort nicht als unbestimmter, sondern als bestimmter Artikel übersetzt vor:

ĩ x̄adu andəm ɸndi

'Das Haus von uns, als wäre es nicht.' (P. 31)

ĩ xuīən si ɸl̄sa

'Der Kamerad von dir ist nun getötet.' (P. 48)

Auch in der Scherkaler Mundart kommt es öfters vor, dass vor einem mit dem Possessivsuffix der 3. Person versehenen Wort das Zahlwort 'eins' steht, Steinitz übersetzt diese Falle mit bestimmtem Artikel, wenn Steinitz mit einem unbestimmten Artikel übersetzt, ist kein Possessivsuffix an Wort: *i·j xū· tɑ·ŋət ...* *ij xū·jət nox tō·təb ...* tritt ein. Mann ein ... Der Mann stand auf. (233-4)."

Az in 'most' jelentésű szóról pedig ezt írja: "In der Synja-Mundart kommt in als bestimmter Artikel vor: Bei der Wiederholung eines zuerst mit dem Zahlwort 'eins' d.h. mit dem unbestimmten Artikel versehenen Worte kann in auf das wiederholte Wort hinweisen:

ij imi joxtəs ... imenən ikenən in imel pēla pāwatti pītsənn.
'Eine Frau kam herein ... Die Frau und der Mann begannen auf diese Frau zu schimpfen.' (139)

... Wenn etwas nicht das erstemal erwähnt wird, kann es mit dem Possessivsuffix der 3. Pers. Sing. versehen und mit in attribuiert werden und in diesem Fall mit bestimmtem Artikel übersetzt werden: *in nēŋəl jāstəl*. 'Die Frau sagt' (87).

Das Possessivsuffix kann sogar fehlen:

in wurəakije si mənʃ.

'Die Meise fliegt nun weg.' (130)"

VÉRTES az *i* (*ij*) kifejezetten határozatlan névelői használatot nem említette a szó jelentéseinek felsorolásakor, pedig igazán szép számmal vannak rá példák, sőt jóval többször használatos névelőszerűen, mint pl. eredeti, számnévi értelmében. Az 'egy' szónak ezek a sokszínű jelentései jellemzőek a magyarban is. Az Értelmező Szótár az *egy* számnévnek nyolcféle alapjelentését különbözteti meg (mely csoportokon belül még további alcsoportokra is bontja a szó értelmét), de az *egy* határozatlan névelőt is két csoportra osztja a használat szerint, s itt is van sok alcsoport.

Az északi osztjákban érdekes jelentésmegoszlás tanúi lehetünk. Az természetes számunkra, hogy az eredeti számnév előfordul 'egyik' jelentésben (több közül egyet kiemel, de határozatlan, hogy melyiket), vagy határozatlan névelőként, hiszen a magyarban is úgy történt, hogy az *egy* számnév jelzői használatban elhangsúlytalanodott, s akkor kezdte jelölni a határozatlanságot (BERRÁR:

Magyar történeti mondattan, Budapest, 1957. 122). Az azonban, hogy épp az ellenkezőjét jelentse számos esetben, a határozottságot, különösnek tűnik. Sajnos anyag híján nem bizonyítható, csak feltételezni lehet, hogy ilyen esetekben az *i*-t erősen hangsúlyozzák, nyomatékkal ejtik, s a jelentés az *i*-nek VÉRTES által is említett 'egy(azon), ugyanaz' jelentésével lehet kapcsolatban. Ez a jelentés ugyanis éppúgy visszautalás valami már említett dologra, mintha a *si* névmást használnánk, a különbség a *si* és az *i* azonos használatában valószínűleg csak az illető dolog megközelítésében fogható meg: pl. egy (és ugyanaz a) férfi (tkp. nem más, hanem épp az, akiről eddig szó volt); ez/az a férfi (= akit épp most említettem). Ez természetes is, hiszen az *i* számnév régi — talán *i*-nek rekonstruálható — előzménye közelműtató névmástő lehetett. (Vö.: BALÁZS JÁNOS: MNY. 61: 18-22; LAKÓ GYÖRGY: NyÉrt. 38. 5-6; VÉRTES EDIT: MSzFE. 141)

Bizonyos környezetben az osztják valószínűleg nem érzi elegetőnek azt, hogy pusztán az *i* hangsúlyos ejtésével jelezze: a szócska itt nem határozatlanságot, hanem éppen, hogy határozottságot jelöl. Ez lehet a magyarázata annak a megfigyelésemnek, hogy a határozott névelői jelentésű *i* (23 ilyen példám van) 21 esetben a mondat(tag) legelső szava, csak 2 esetben áll egy hellyel hátrébb, akkor is csak személyes ill. birtokos névmás előzi meg:

lou i xujal tulizi — l!sna xajsa.

'Az ő pajtása libuchurokba ütközött.' (P. 47)

Ezt a mondatot tkp. úgy is lehet értelmezni: 'ő, (ez) a pajtása ...', s akkor az *i* mondatélen van.

mun i xuju karasna iortastsa

'A mi emberünket a kerecsen-sólyom előteremtette.' (P. 76)

Másutt mindig a mondat(tag) első szava az *i*. Nem szabad megfeledkezni róla, hogy — ahogyan VÉRTES EDIT is írja — az *i* határozott névelői használatakor az őt követő névszón mindig van Px. Mégpedig az én példáim tanúsága szerint nemcsak a 3. személyű, hanem 2. és 1. személyű Px-ek is előfordulnak ilyen helyzetben (1. épp a legutóbbi példát).

További példák:

i xujæn nœ mou-kutna xvisæn.

'Az emberedet te útban hagytad.' (P. 50)

ī igəm uèl^csəm.

'Az öregemet megöltem.' (P. 164)

xu·w muj wā·n kašsə·tte, ij nē·ŋət lo·pət.

'Lange oder kurz suchte sie, die Frau sagt.' (STEINITZ: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen I. 234. A továbbiakban St.-nek rövidítem.)

ij xū·jət no·x ən^t tō·təs.

'Der Mann stand nicht auf.' (St. 235)

ī xādu andəm vndi.

'A mi házunk mintha nem volna.' (P. 31)

ī xuiəlna and₂ ʏantsa.

'A társa már nem is látta.' (P. 166)

Ezek után tekintsük át az *ī* többi jelentéseit. Leggazdagabb a határozatlan névelői használat példáim között: 44 ilyen talál-
tam. 21 esetben nem a mondat elején, hanem legalább egy hely-
lyel hátrébb áll a határozatlan névelő, általában határozó(k) e-
lőzi(k) meg, bár nem kizárólagosan. E 44 példában az *ī* után se-
hol sem találtam birtokos személyragot, a determinálásnak e má-
sik eszközét. Ilymódon az *ī* szócska határozott és határozatlan
értelme tökéletesen megkülönböztethető, s így egy olyan eszközt
találtunk, ami egészen egyértelműen mutatja a határozottságot.
Példák határozatlan névelőre:

a) a határozatlan mondatrész nem a mondat elején áll:

*ī mosaŋna āšəl-igi ŋmi uŋəl-ʏəs əʏəlt i xāleβ kimiš
tālšəlī,...*

'Egyszer az öreg atya az asszony száján kifelé egy hálót
húzott' (P. 176)

*lin jolŋ lēštan ʏjətsəŋŋ pā i kuŋšəp ʏjətsəŋŋ pā i tu kēw
ʏjətsəŋŋ-...*

'Sie fanden zu Hause einen Wetzstein und fanden einen Kamm
und fanden einen Feuerstein-' (St. 141)

xādəŋ xoi ī āmp^ckidəs.

'A házigazda egy ebet küldött.' (P. 105)

jolŋ ij iki əməsL...

'Drinnen sitzt ein Alter' (St. 93)

mā ī šəyalt naurəm oəsəm.

'Én egy árva gyereket találtam.' (P. 115)

nərəmna i šərəm ox- pōzəχ təlām.

'A (halszárító) állványon egy megromlott halfejem van.'

(P. 78)

pā i χōta ētəs.

'Wieder kam er zu einem Haus.' (St. 94)

b) a határozatlan névelős mondatrész az első a mondatban:

ij χətta jis ...

'Ein Tag brach an' (St. 249)

i kəldəm nōyēltsəlē

'Egy nyomot követett.' (P. 28)

i χən ādəl χəsmal.

'Egy király egyedül maradt.' (P. 112)

i χuχ manəs kələn tūda.

'Egy ember ment rénszarvast hozni.' (P. 49)

i laχən χoχ ioyētmal šətl.

'egy lovas ember érkezése hallatszik.' (P. 110)

Érdekes, hogy legtöbbször az alany határozatlanságát jelzi az *i* szócska (31 esetben), a tárgyét jóval ritkábban (11 eset), határozóra mindössze egy példa van. A határozott névelői jelentésű *i*-nél az alany és tárgy előtti használat között nincs ilyen nagy különbség, bár az is számottevő (alany: 15, tárgy: 6, határozó: 2 esetben).

A számnévi használat teljesen elkülöníthető az eddigiektől, itt igazán könnyű eldönteni, ha az *i* valóban számnevet jelent. Bizonyítsa ezt néhány példa:

..., *nəη χolna i χətl — sis an' uēritsən*

'te még 1 napig sem bírtad (volna).' (P. 7)

ā·šet i·j jāsən qn nū·χmijtəs.

'Der Vater sagte nicht ein Wort.' (St. 266)

i luη mola χou, i luη χoləl.

'Egy nyár micsoda hosszú, egy nyarunk elfogy.' (P. 142)

Akadtt példáim között 'egy(azon)' jelentésű is, bár csak kettő:

i tərāina χəi!l.

'Egy helyen fekszik.' (P. 98)

lābət χətl i tərāina āməsl.

'Hét nap egy helyen ül.' (P. 49)

A VÉRTES által említett *in* határozott névelőszerű használatára 2 példát találtam anyagomban, mindkettő egybevág az általa

mondottakkal, azaz *i(j)*-jel bevezetett szó második említésekor használják. Egyik példa érintett főneve Px-es, a másik nem:

in pirǎś ikiŋ ińśǎsti pitsajət.

'Der alte Mann begann sie (zu) fragen.' (St. 156)

in nēŋǎŋ ińśǎsla.

'Diese Frau fragt sie.' (St. 87)

A fentiek alapján elmondható tehát, hogy az *i* 'egy' szócska determinálásra is, a határozatlanság jelölésére is gyakran használatos. A kétféle értelmű jelentés könnyen, biztosan elkülöníthető: a határozatlan névelői *i* után soha nincs a névszón birto-
kos személyrag, gyakran van a szó a mondatban hátrébb, és leggyakrabban alany és tárgy a mondatban az illető névszó. Amikor az *i*-t determinálásra használják, az utána álló névszó mindig Px-es, a mondat legelején szeret állni, s itt az *i* valószínűleg hangsúlyos. Ezesetben is legtöbbször alany vagy tárgy a mondatban az érintett névszó.

Az osztjákban többféle eszköz használatos a határozottság — határozatlanság kifejezésére, de valamennyi közül az *i* szócska mutatja legtisztábban a determinálás s z á n d é k á t e közeli rokon nyelvünkben.

THE NORTHERN-OSTYAK *i* IN THE ROLE OF DEFINITE AND INDEFINITE ARTICLES

by

Margit Szalacsek

Through a set of examples the author wishes to show that the numeral *i* is used to express the meaning and function of either definite or indefinite articles in Northern-Ostyak.

A FELELET-INTERAKCIÓ MÉLYEBB KOMMUNIKÁCIÓS SZINTJEI

Szolga Sándor

A szemtől szembe történő kétszemélyes interakció vizsgálata során napjainkban egyre nagyobb érdeklődéssel fordulunk a szövegrészek vagy a szövegegész vizsgálatakor a nem-verbális komponensek felé. Az interperszonális köznapi társalgás esetében egyre nyilvánvalóbbá válik az, hogy a verbálisan megfogalmazottakat kísérő, kiegészítő vagy éppen helyettesítő nem-verbális jelzések szerepe a verbálisan megfogalmazottakhoz hasonló fontosságú. Sok esetben már maga az interakció sem jöhet létre ezek nélkül, más esetekben pedig a verbális közlemény nélkülük hiányos, egyes esetekben értelmetlen. Ahhoz tehát, hogy egy-egy köznapi társalgás szöveganyagát feldolgozzuk, nem elégséges a szöveg verbális összetevőinek a feltárása, hanem szükséges a nem-verbális oldal bemutatása is, a két jelrendszer által közvetített üzenetet pedig mint összefüggő, egységes egészt kell vizsgálni.

1. A felelet-interakció jellemzői

Az iskolai életben, a tanítási folyamat során a köznapiától merőben különböző szituációk alakulnak ki. Bár az iskolában létrejöhetnek a köznapi társalgás kötetlenségét idéző szituációk is — s létre is jönnek —, a tanítási óra jól körülhatárolt rendje, a köznapinál jobban tisztázott s egyértelműbb kapcsolatok jobban szabályozott interakciótípusok kialakulásához vezetnek.

A tanítási óra egyik legjellemzőbb interakció-típusa a tanár—diák interakció, s ennek is legjellemzőbb esete az órai felelet, illetve a felelés. Ez az interakció eltér a megszokottól, mivel jellegéből adódóan a két fél nem azonos szerepkörben vesz részt benne, s a beszélés—hallgatás váltakozása sem olyan egyértelmű, mint a köznapi kommunikációban.

Amennyiben az órai felelést összevetjük a köznapi kétszemélyes társalgással, sok eltérést tapasztalunk a két szituáció között is. A köznapi társalgás kialakulhat előre tervezetten vagy véletlenül, előre meghatározott vagy ad hoc időpontban. Jelentősen befolyásol-

ják az interakcióból magából adódó és az interakcióra kívülről ható tényezők.

Az interakcióból adódó hatások jellegüket tekintve lehetnek a személyiség által fizikailag érzékelhetők, individuális jellegűek vagy egyénileg értelmezhetők, s ezen belül típusukat tekintve az interakció során aktívak, passzívak vagy éppen statikusak. A külső hatások a környezet tárgyi vagy nem tárgyi komponenseihez kapcsolódnak. Lehetnek kontextuális jellegűek vagy közbeiktatottak, de lehetnek kotextuálisak is. Ezek a tényezők az interakció létrejöttétől befolyásolják azt, illetve a belső eredetűek többsége szerves része annak.

Az interakció a köznapi kétszemélyes társalgás esetében gyakran indul a nem-verbális csatornák által továbbított jelzésekkel, s ezek — a csatornák váltakozásával, illetve együttes működésével — végigkísérik annak lefolyását. Az interakció gyakran nem-verbális jelzések, jelzéskomplexumok sorával is zárul. A nem-verbális jelzések tehát az interakció során végig dominánsak, sőt bizonyos szakaszokban a verbális jelzéseknel is fontosabb szerephez jutnak, esetleg ki is szorítják azokat.

A tanulói felelet¹ sok tekintetben eltér a fentebb vázolt köznapi társalgástól. A tanuló a tanítási óra egy bizonyos szakaszában eleve számíthat arra, hogy felel, s globálisan az is jól körülhatárolt, hogy milyen témából. Erre az osztály valamennyi tanulója számíthat, abban azonban egyikük sem bizonyos, hogy az interakció az adott időpontban közte és a tanár között valóban létrejön-e. Bár a globális egység jól körülhatárolt, abban sem bizonyos a tanuló, hogy ha felel, az anyag melyik részegységére korlátozódik felelete.

Az interakciós partner minden esetben előre ismert (a tanár), ismertek a szituáció fontosabb összetevői is, sőt a szituáció környezetének tárgyi és nem tárgyi komponensei is, legalábbis ezek állandó elemei. A tanuló tehát előre készülhet az interakcióra,

¹ Az egyszerűbb értelmezés miatt feleleten, illetve felelésen csak azt az interakciót értjük, amely önálló, lezárt gondolatmenetet foglal magába, s a tanítási órán az ellenőrzést szolgálja. Nem tartozik ide tehát a frontális osztálymunka alatti válaszadás.

előre felépítheti magának az interakció során elmondandó szöveget, nyelvilag jólformálttá alakíthatja azt, illetve szakmailag is ellenőrizheti.

A felelés során interakció valósul meg, hiszen a tanár aktív partnerként tevékenykedik, s a tanuló sem csak reprodukálja az előre betanult szöveget vagy annak kiegészítőit.

1.1. Az interakció külső komponensei

Amennyiben a felelés mint interakció mélyebb szintjeit² vizsgáljuk, először szükséges feltárni a külső komponenseket. A felelést is befolyásolják az érzékelhető tárgyi és környezeti hatások. A kontextuális vagy közbeiktatott, esetleg zavaró körülmények közül jelentősek az osztály reagálásai, az osztályban lévő zajok, mozgások, amelyek cselekvésközvetítő funkciójukkal befolyásolják az interakciót. Bizonyos feleletek során a mechanikai jellegű komponensek is szerepet játszhatnak (pl. írásvetítő, egyéb technika alkalmazása). A környezet természeti tényezői (pl. időjárás jelenségek) csak kismértékben hatnak, hiszen az interakció zárt helyen zajlik, mégis hozzájárulnak az interakció alakulásához, gondoljunk a partnerek kedélyállapotára.

A tárgyi környezetről már megállapítottuk, hogy megszokott, mégis hatással van a kommunikációs kapcsolatra ugyanúgy, mint a mesterséges és természetes környezet egyéb elemei, bár ezek esetünkben nem a partnerek valamelyikéről informálnak, tőlük többnyire függetlenek.

1.2. Az interakció belső komponensei

Bár a külső tényezők hatása is jelentős a felelet esetében, ezeknél dominánsabbak az interakcióból adódó, úgynevezett belső komponensek. Ezek egyik része egyénileg értelmezhető, másik részük egyénileg érzékelhető testi/fizikai, illetve fizikai tényező.

Az egyénileg értelmezhető tényezők közül jelentős, hogy a partner szellemi tevékenységéről mit tudunk, illetve mit feltételezünk. Ez az interakció folyamán mindkét félre, s így az egész interakció lefolyására hatással van. A felelet esetében különösen

² Lásd: FERNANDO POYATOS: The deeper levels of face-to-face interaction. In: Language and Communication, Vol. 5, No. 2, 1985 (Printed in Great Britain) 111-131.

jelentős a tanár előfeltételezése, hiszen ez sok esetben hozzájárul az interakció további alakulásához, illetve a felelet elbírálásához³.

Passzív jellegű tényező a partnerek kora, modora, személyisége stb., ezek szintén kihatnak az interakcióra, s szintén egyénileg értelmezhetők, így más-más interakcióban más-más a hatásuk is.

Ugyancsak jelentősek az érzékelhető fizikai tényezők, ezek bemutatása vagy a testi közvetítőknek, a tárgyi közvetítőknek és a környezeti elemeknek a viselkedési megnyilvánulása. E két utóbbi kategória, míg a köznapi társalgásban fontos szerepet játszik⁴, addig a felelés interakciójában kevésbé domináns.

Fontos szerephez jutnak az interakció folyamán az egyénileg érzékelhető testi vagy fizikai jellegű komponensek. A passzív jellegűek kapcsolódhatnak a viselkedéshez, így pl. a csönd, a nyugalom; ezek a felelet során többnyire adottak, illetve a partnerek egyéniségéből adódnak. A partnerek viszonyulását jelzik, de mindig a másik fél számára. Lehetnek a viselkedéssel kapcsolatos állandó jellemzők is. Ilyen a partner külső megjelenése, testméretei, testrészeinek (haj, szem, bőr stb.) jellemzői, arcvonásai. Ezek befolyásolhatják a megnyilatkozó, de a vevő viselkedését is. Mivel feltételezhetjük, hogy a felelet esetében a tanár és a tanuló már régóta ismerik egymást, így ezek, bár szerepük nagyon jelentős, az adott, sokadik felelés alkalmával már nem dominánsak, eltérően az idegenek közt kialakult köznapi társalgás esetétől.

A felelet vizsgálatakor nagyobb figyelmet kell fordítanunk a személyesen vagy egyénileg érzékelhető fizikai komponensek aktív csoportjára. Ezek egy része nem kapcsolódik a viselkedéshez. Ilyenek a test kémiai jellegű jellemzői, illetve a velejárói (természetes szagok, könny, izzadság stb.), a bőr jellemzői (pirulás, sápadtság), illetve a testhőmérséklet változásai. A felelés folyamatát ezek hasonlóképpen befolyásolják, mint a köznapi társalgását,

³ Lásd ROSENTHAL és JACOBSON kísérlete! ROSENTHAL, R. — JACOBSON, L.: *Pygmalion in the Classroom*. Holt, Rinehardt and Winston, New York, 1968.

⁴ A köznapi társalgásban jelentősen befolyásolják az interakció kialakulását. A felelet esetében ezek bár meghatározó erővel bírnak, az interakcióban résztvevő felekről nem informálnak. Egy egyetemi tanári szobában lezajló vizsga esetében már dominánsak.

kihatnak annak verbális alakulására, időtartamára, a partner viselkedésére, illetve magára a felelet elbírálására is.

A viselkedés-jellegű aktív komponensek közül a felelet során a legfontosabb szerep a nyelv, paranyelv, kinezika alapvető hármas szerkezetének tulajdonítható, bár jelentős az ehhez kapcsolódó proxemika és a taktilis kommunikáció is. Ez utóbbi szerepe azonban csak az általános iskola alsó osztályaira korlátozódik.

A proxemikai tényezők egyfelől metakommunikációs funkciót töltenek be, vagyis esetünkben az interakcióról az osztály felé közvetítenek információt. Jelzik az osztály számára, hogy a tanár illetve a tanuló hogyan viszonyul a szituációhoz, az interakcióhoz, jelzik a kettőjük közti viszonyt, annak alakulását, a próbálkozás sikerét vagy éppen sikertelenségét. Ez nagyon fontos, hiszen a felelő nemcsak a tanárnak ad számot felkészültségéről, hanem osztálytársainak is. Ugyanakkor a résztvevő felek szempontjából is van jelentőségük ezeknek a jelzéseknek, interakcióbeli funkciójuk alapján interperszonális attitűdökről, érzelmi állapotról, személyes tulajdonságokról tudósítanak, s jelzik a partner szándékát is. (Pl. ha a tanár csökkentti a tanuló és közte lévő távolságot a felelet közbeni kérdés feltevésekor, az jelezheti segítő szándékát, jóindulatát. A távolság merev tartása vagy éppen növelése kifejezheti azt, hogy minden segítségnyújtástól elhatárolja magát. A tanuló térközszabályozó viselkedése erősen körülhatárolt, nagy mértékben korlátozott. A régebben szokásos táblai feleltetés esetében még nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk neki, hiszen ebben az esetben a tanuló mozgása is szabadabb, illetve részben maga határozza meg a tanártól való távolságát. Ugyanakkor a testtartás is szabályozza a térközt, bár a változások nehezebben érzékelhetőek. A tanuló esetében ezek a jelzések mutathatják, hogy igyekszik megfelelni a feladatnak, jelezhetik közömbösségét vagy dacos ellenállását.) Eltér ez a szituáció a köznapi társalgásától a proxemika tekintetében is, hiszen a térköz jelentős változtatása csak az egyik fél részéről lehetséges, illetve az elhelyezkedés eleve adott, sőt gyakran egy kívülről álló által szabályozott (pl. kötött ülésrend esetében).

Az interakció viselkedésjellegű komponensei közül a felelés esetében is a nyelv—paranyelv—kinezika egymáshoz szorosan kap-

csolódó jelrendszerének van a legfontosabb szerepe. Ez a három terület egységes rendszert alkot; a különböző területek eltérő jellegű jelzései együttesen hordozzák a megfogalmazott üzenet jelentését. Ez a felelet esetében is így van. Az üzenet pontos, teljes értékű dekódolása elképzelhetetlen úgy, hogy az interakció mélyebb szintjei közül akárcsak egynek a jelzéseit nem vesszük figyelembe. Ezek egy részére tudatosan is figyelünk, míg mások esetleg csak az interakció lezárulása után tudatosulnak bennünk, de reagálunk rájuk. A nyelvi és a paralingvisztikai elemek elválaszthatatlanok egymástól az élőbeszéd folyamán. Ez utóbbiak egy része, úgy tűnik, szorosan kapcsolódik a nyelvi rendszerhez, sőt egyes kutatók szerint annak szerves része, mint ahogy a nyelvi rendszerhez soroljuk bizonyos szempontból a fonetikai jellemzőket is. Innen ered elnevezésük is: mondatfonetikai eszközök. Ugyanakkor az élő beszédhez kapcsolódó kinezikai jelzéseket már gyakrabban tekintik másodlagos szerepűnek, noha ahhoz való szerves kapcsolódásuk ugyanúgy bizonyítható, mint a paralingvisztikai jelzéseké.

A nyelvi jelek, a paralingvisztikai jelek és a kinezikai jelek tehát együttesen, az interakció további mélyebb szintjeinek komponensei által módosítva hordozzák az üzenetet a szemtől szembeni interakció során. Az üzenet kódolása tehát összetett folyamat, amelynek során a kommunikáció különböző dimenzióinak jelkészletéből választunk. Hogy éppen melyik dimenzióéból, s milyen csatornákon keresztül jut el a vevőhöz, azt az üzenet jellege és a feladó célja határozza meg. Ennek megfelelően a dekódolás is bonyolult feladat.

1.3. A dimenziók és csatornák szerepének alakulása

A továbbiakban kissé leegyszerűsítve az eddigieket, vizsgáljuk meg, hogy a felelés során a nem-verbális kommunikáció mely dimenziói játszanak szerepet, a jelzéseket milyen csatornák továbbítják, és milyen funkciókat töltenek be.

A felelés mint interakció alakulását befolyásolják a környezeti tényezők, a készítmények és a testi jellemzők. Mint az előzőekben már szóltunk róla, nem hanyagolható el a proxemika sem. A legfontosabb szerep a verbális kommunikáció mellett a paranyelvé

és a testmozgásé vagy kinezikus viselkedésé. A taktilis kommunikációnak csak egyes esetekben van szerepe, így vizsgálatától eltekinthetünk.

Amennyiben a nem-verbális csatornák működését vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a felelet-interakció során valamennyi nem-verbális csatorna továbbít jelzéseket. E csatornák közül kiemelkedő szerephez jut a vokális csatorna, hiszen a verbális jelzések is ennek működése során jutnak el a címzetthez, vagyis a tanárhoz, ugyanakkor a tanár is elsődlegesen ennek a jelzéseire figyel, így az ezen keresztül érkező nem-verbális jelzések is megkülönböztetett szerepet játszanak a közlemény szempontjából. Ezek egyfelől a szöveget teszik "élővé", helyettesítik, kiegészítik, hangsúlyozzák a verbálisan megfogalmazottakat, másfelől interakciós funkciókat is ellátnak.

A vokális csatorna jelzései mellett nagyon fontos a tekintet szerepe. A tekintet a kapcsolatot biztosítja, illetve ellenőrzi a két fél közötti kapcsolat meglétét. A mimikai csatorna esetünkben is főleg érzelmekről tudósít, jelzései a verbálisan megfogalmazottakat kiegészíthetik vagy éppen ellentmondhatnak azoknak, de főleg interakciós funkciókat látnak el, illetve szabályozhatják a másik fél verbális viselkedését. A mozgásos (akciós) csatornák közül szabályozó szerepűek a testtartás és a térközzszabályozás jelzései, s ezek látják el a mimikához kapcsolódva a metakommunikációs funkciókat is. A gesztusok és a kinezikus mozgások csatornája továbbítja a legtöbb olyan jelzést, amely a verbális kommunikációhoz kötődik. Ismételnének, ellentmondanának, helyettesítenek, kiegészítenek, hangsúlyoznak.

Amennyiben a jelzések típusait⁵ vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az alkalmazkodók mindvégig jelen vannak a felelet-interakció folyamán, szerepük inkább a metakommunikatív folyamatban jelentős. Az érzellemmutatóknak és a szabályozóknak főleg interakciós szerepük van. A szemléltető jelzésekre fordítja a tanár a

⁵ A jelzések típusai:

emlékmák: nyelvi fordításban megadhatók,

szemléltetők: a verbális közlést illusztrálják,

érzellemmutatók: érzelmeket tükröznek,

szabályozók: a beszélés-hallgatás váltakozását biztosítják,

alkalmazkodók: a partnerek kevésbé tudatos jelzései, metakommunikatívak.

legnagyobb figyelmet, ezek szervesen kapcsolódnak a verbális jelzésekhez. Látszólag kis szerepet kapnak a felelet során az emblémák, hiszen a verbális közlés a domináns, azonban nem hanyagolhatjuk el ezeket sem, hiszen sok esetben éppen segítségükkel küzd le a tanuló a nyelvi nehézségeket, illetve ezek alkalmazásához folyamodik olyankor, ha reagálnia kell a tanár egy-egy eldöntendő kérdésére, s nem akarja a gondolatmenetét megszakítani.

2. Egy konkrét felelet mélyebb kommunikációs szintjei

Az eddigi megállapítások több felelet összevetéséből adódtak, a továbbiakban egy konkrét felelet mélyebb szintjeit, illetve komponenseit vizsgálva próbáljuk igazolni a fentebb elmondottakat. (A felelet teljes verbális és nem-verbális forgatókönyvének ismertetésére és az egyes komponensek komplex elemzésére a terjedelem korlátai miatt nem vállalkozhatunk, így csak illusztrálásul emelünk ki néhány jellegzetes példát.) A felelet egyedi interakció, így a megállapítások nem általánosíthatók, azonban jól illusztrálhatja e sajátos interakció összetettségét, a kommunikációs szintek sokrétű kapcsolatait.

2.1. Az interakció leírása

Az interakció helyszíne: gimnáziumi szaktanterem.

A szituáció: első osztályos tanulók magyarórája.

A felelő feladata: Ismertesse és értelmezze Karinthy Frigyes

A cirkusz című novelláját!

A) Az interakció külső tényezői (aktív és passzív környezete)

Esetünkben a tárgyi és környezeti meghatározók az interakció mindkét résztvevője számára megszokottak, így hatásuk kevésbé erőteljes. A környezeti tényezők közül a mesterséges, illetve a tárgyi elemek dominálnak. Az osztályterem építészeti jellemzői, a falak színe, a bútorok, a díszítőelemek és a taneszközök meghatározói ugyan az interakciónak, de csak általánosságban, hiszen hasonló interakciók már lezajlottak ebben a környezetben, olyanok is, amelyek szintén a jelenlegi partnerek között jöttek létre. A fényviszonyok, az időjárás tényezői, a hőmérsékleti jellemzők már sokkal inkább egyediek, s ezek hatása mind a tanuló,

mind a tanár esetében meghatározó. Hatásuk azonban nem befolyásolja az interakció kialakulását — eltérően a köznapi társalgástól — csak annak lefolyását alakítja. A fentebbi tényezők esetünkben részben megszokottak, részben optimálisak, így további elemzésük nem szükséges.

A felelő tanuló a három padosor közül a középső sor első padjában ül, társa hiányzik. A cselekvésközvetítő külső tényezők közül az interakcióra az osztály jelenlétét és reagálásait közvetítő zajok hatnak. Ezek részben alakítják az interakció verbális összetevőit, részben megosztják a tanár és tanuló figyelmét is.

B) Az interakció lefolyásának vázolata

Interakció szakaszai	Események	A kommunikáció jellege
Közvetlen előzmények	<ul style="list-style-type: none"> — A tanár ismerteti a feladatot. — A tanuló több társával együtt jelentkezik. 	<p>VERB./nem-verb.</p> <p>NEM-VERB.</p>
Bevezető szakasz	<ul style="list-style-type: none"> — A tanár felszólítja a tanulót. — A tanuló felkészül a felelésre. 	<p>VERB./nem-verb.</p> <p>NEM-VERB.</p>
FŐ szakasz	<p>A TANULÓ FELELETE</p> <p>Közben:</p> <ul style="list-style-type: none"> — Az osztály és a tanár figyel a feletre. — A tanár reagálásai. — Az osztály reagálásai. — Az osztály egyéb tevékenysége. — A tanár figyel az osztályra is. 	<p>VERB./NEM-VERB.</p> <p>NEM-VERB.</p> <p>NEM-VERB./VERB.</p> <p>NEM-VERB./verb.</p> <p>vokális zajok</p> <p>NEM-VERB.</p>
Záró szakasz	<ul style="list-style-type: none"> — A tanár értékeli. — A tanuló figyel az értékelésre. — A tanuló visszaül a helyére. 	<p>VERB./nem-verb.</p> <p>NEM-VERB.</p> <p>NEM-VERB.</p>

Az interakció tehát a verbális csatorna működésének következtében alakul ki. A tanár verbális közlésére az első reakciók nem-verbálisak. A jelentkezés emblematikus gesztus, amely verbális megnyilatkozást vált ki. A gesztushoz kapcsolódó érzelmi-kező mimika tükrözi, hogyan fogadta a tanuló a felelés lehetőségét. Esetünkben látszik, hogy szívesen felel, hiszen önként jelentkezett.

Az interakció létrejöttében is nagy szerepet játszanak azok a komponensek, amelyek lefolyására is kihatnak. Így a tanár választásában szerepet játszott az előfeltételezés, amely korábbi tapasztalatai alapján kialakult, s egyéb tényezőkkel együtt befolyásolta⁶.

Az interakció további alakulását befolyásolja az életkor, a partnerek modora is. Esetünkben a tanár fiatal férfi, modora szimpatikus a tanulóknak, így a felelőben nem alakul ki a stresszhatás. A nem viselkedéshez kapcsolódó komponensek is pozitívan befolyásolják az interakciót, így a felelés a kölcsönös szimpátia jegyében zajlik.

C) A felelet (üzenet) jellemzői

A felelet szövegegységeit három kategóriába sorolhatjuk. Az első kategória a novella tartalmának felidézése, ismertetése, a második az értelmezés, és a harmadik kategóriába tartoznak a tanár kérdéseire adott válaszok. Ezek az egységek váltakoznak, de mindvégig szerves tartalmi-logikai kapcsolatban vannak egymással. Az első típusú közlés esetében a tanuló szóválasztását, a nyelvi elemek kapcsolódását az olvasott szöveg befolyásolja. Bár helyenként megpróbálja saját szavaival elmondani az eseményeket, vissza-visszatér az olvasott szöveghez. A mondathatárok gyakran egymásba mosódnak, többszörösen összetett mondatok alakulnak ki. Gyakoriak a hosszú, laza kapcsolódású kapcsolatos mellérendelő összetett mondatok. Ezek többsége kijelentő mondat, a párbeszédkeidézése is függő beszéd formájában történik. Ezekben az egységekben gyakoriak a befejezetlen, illetve korrigált mondatok. A tanuló megkezdi a mondatot, azután ráébred annak helytelen megfor-

⁶ Az egyéb tényezők adminisztratív jellegűek.

málására, félbe hagyja, hogy egy másikkal javítsa. A hosszadalmas, bonyolult mondatyszerkesztésre példa lehet a következő mondat:

"Ez az álma ott kezdődött, hogy állt a cirkusz bejárata előtt, és a ... a cirkusz igazgatója tessékelt befele a vendégeket, és a ööö észrevette és megkérdezte, hogy van-e jegye, mert akkor bemehet, ööö ha nincs, akkor kint kell maradnia ...⁷ és a cirkuszigazgatónak elmondta, hogy ööö hegedülni szeretne, és hogy ööö a cirkuszbba szeretne fellépni vele."

Megfigyelhető a szövegbeni azonnali korrigálás is, pl. az egyeztetések esetében.

"Van egy hegedűje, s azon szeretne játszani, de ez nem volt ... vagyis nem elég az igazgatónak..."

A mondatok szerkezete így eltér a szabályostól, ezt az eltérést növelik a töltelékszavak, az ismétlések, s a hezitáció esetének tekinthető funkció nélküli szavak is.

Ebben a közléstípusban a mondatfonetikai eszközöket vizsgálva megfigyelhető, hogy a beszédtempó többnyire kiegyensúlyozott, a hangsúly a tartalomhoz igazodik, a hanglejtés pedig a kijelentő mondatoknak megfelelően ereszkedő. A szövegrészeket nagyon gyakran hezitációk szakítják meg.

A nem-verbális jelzések közül éppen a hezitációkhoz kapcsolódó vokalizációk közül az úgynevezett hangbéli különállók számaránya jelentős. Ezek jelzik egyfelől a nyelvi megformálás pillanatnyi nehézségeit, a gondolatok rendszerezésére utalnak, másfelől a tanár jelzéseire is reagálnak. Az egyéb paranyelvi jelzések közül jelentős azoknak az apróbb mozdulatoknak a szerepe, amelyek a kinézikus jelzések és a paranyelv határterületén helyezkednek el, s funkciójuk többnyire a verbális szöveg tagolása, egyes részek hangsúlyozása. A tanuló apróbb fej- és kézmozdulatai kísérik a verbális közleményt.

Az értelmező jellegű közlemények nyelvi jellemzői eltérnek az elbeszélő jellegűekétől. Ebben az esetben a tanuló szabadabban válogat a nyelvi készletből, mondatformálása is sokszínűbb. Ezekben az egységekben is az összetett mondatok uralkodnak, azonban míg az előző típusban az alárendelő mondatok többnyire beékelődve

⁷ E helyen lehetséges mondathatár is.

fordultak elő, addig itt gyakrabban jutnak domináns szerephez. A mellérendelő mondatok közül a kapcsolatosak aránya csökken, helyettük a következtető és magyarázó típusú mellérendelések kerülnek túlsúlyba. A mondatok terjedelme rövidebb, a mondat-határok jobban elkülöníthetők. Nézzünk erre is egy példát!

"Ezek a ... a jelenetek tehát a művészsors nehézségeit ábrázolják. Az író azt mutatja be, hogy mi kell ő ahhoz, min kell átmennie a művésznek, hogy bemutathassa aaa művészetét, vagyis hogy tetszen a közönségnek."

A beszédtempó, a hanglejtés is változatosabb, mint az előző esetben. A hangsúlyozás is tudatosabb, egyéni állásfoglalást is hordoz. A hezitációk és az ezekhez kapcsolódó nem-verbális elemek szerepe az előzőekéhez hasonlóan alakul. A szemléltető szerepe megnövekszik, pl. a művész és a közönség szembeállítását a tanuló kézmozdulattal is jelzi, tehát a nem-verbális jelzések ismétlődő és kiegészítő szerepe is megjelenik a hangsúlyozás mellett. Ezekben a beszédegységekben megjelennek az ellentmondó és helyettesítő nem-verbális jelzések is.

A tanári kérdésekre adott válaszok szintén beépülnek a feleletbe. Ezek többnyire egy-két mondatra korlátozódnak. A mondatok megformáltsága az előzőekhez hasonlóan szabályosabb, terjedelmük aránylag rövid. Gyakorik az egyszerű bővített mondatok.

Az eltérő jellegű beszédrészek elkülönülését a nem-verbális jelzések is mutatják. Megfigyelhetők ilyenkor a nagyobb mozgulatok, testtartás-változtatások, illetve apróbb helyváltoztatások következtében kialakuló térközszabályozás is. A mimikai csatorna jelzései és a tekintet irányulásának megválasztása is jelzi, hogy más típusú beszédegység következik. Ez utóbbiak a válaszok esetében figyelhetők meg.

- a/ tekintet a tanárra _____
b/ más irányba _____

"Az igazgató mondta neki ő, hogy

- a/ _____
b/ _____
hegedülhet, de fel kell másznia a létrára és ő ott ...*

TANÁR: "Miért kellett felmásznia a létrára?

- a/ — * _____
b/ _____

"Hát lényegében az igazgató mondta neki, deee szerint-

- a/ _____
b/ tem a cirkuszigazgató a közönségnek a követelményét
- a/ _____
b/ közvetítette a a ... főhősnek, vagyis hogy a közönség-
- a/ _____
b/ _____
nek produkció kell."

(* = nagyobb mozdulat)

A tanár verbális megnyilvánulásai sokkal szűkebb területre korlátozódnak. A kérdések esetében az egyszerű mondatok dominálnak, a felelet közbeni reagálások egyszavas mondatok. Éppen a nyelvi struktúra egyszerűségét kiegészítendő, nagy szerep jut a hozzájuk kapcsolódó paralingvisztikai elemeknek, a mimikának és a gesztusoknak is.

Az eddigiekben a nem-verbális jelzések közül azokat vizsgáltuk, amelyek szorosan kötődnek a verbális oldalhoz. Az interakció során azonban olyan üzenetek is "megfogalmazódnak", amelyeket kizárólag a nem-verbális csatornák továbbítanak. Megjelennek az emblematis jelzések is. A tanár közbevetett kérdésére (el-döntendő kérdésre) pl. a tanuló egyetlen fejbólintással válaszolt, így zavartalanul folytathatta gondolatmenetét. Az emlé-mák beépülnek a verbális környezetbe, s ugyanolyan értékűek, mintha verbálisan fogalmazta volna meg őket a tanuló.

A felelet során is jelentős a szabályozók, s egyéb interak-ció jelzések szerepe, s a metakommunikatív funkciókat is nem-verbális jelzések látják el. Az adott felelet esetében is külön ki kell emelnünk a tekintet szerepét, amely részben a kapcsolat fenntartásának eszköze, de az interakció egyéb attitűdjeit is közvetíti.

A felelet záró szakaszában is nagy fontosságúak a nem-verbá-lis jelzések. Az értékelés ugyan verbálisan történik, de a tanu-ló dekódolja a tanár nem-verbális jelzéseit is, és sok esetben ezeknek ad nagyobb hitelt. A tanuló részéről pedig nem-verbális jelzések sora zárja a feleletet.

A felelet még egy sajátos "nem-verbális" komponenséről kell szólnunk: az elhallgatott mondatrészletekről. Olyan esetekre kell gondolnunk, amikor a tanári kérdésre a tanuló megkezdí a

válaszolást, de nem fejezi be, gyakran éppen a válasz érdemi része marad el, s erre a tanár sem kérdez rá, esetleg még jelzi is, hogy folytassa tovább a gondolatsort. Ebben az esetben az elhallgatott egységet is teljes értékű "szövegrészként" értékelhetjük, emblémaként. A szorosabb szövegkörnyezet, a mondat kezdése és a hozzá kapcsolódó nem-verbális jelzések töltik meg tartalommal, így válik bizonyossá, hogy a helyes választ pótolja.

Végezetül szólni kell még a nem-verbális és verbális kommunikáció szoros kapcsolatán túl a felelet sajátos információ-tartamáról is. A felelet során is elkülöníthető az indexikus és a reaktív információ, sőt szerepet kap az expresszív információ is, különösen a felelet értékelésében. A felelet verbális része ebből a szempontból összetett, mert tulajdonképpen az indexikus jellegű információ közli az új ismereteket is a tanárral, hiszen példánkban sem a tartalom elmondása, sem az értelmezés nem köztölt új ismeretet a tanárral, az viszont igen, hogy a tanuló hogyan sajátította el, hogyan értette meg az anyagot. Ez is a felelet-interakció sajátos jellegét mutatja.

TIEFERE KOMMUNIKATIONSEBENEN DER ANTWORT—INTERAKTION

Sándor Szolga

Es wird bei der Untersuchung der alltäglichen interpersonellen Konversation immer offensichtlicher, daß die Rolle der nicht - verbalen Signale, die den verbal kodifizierten Text begleiten, ergänzen oder gar ersetzen, hinsichtlich des Kommunikationsvorganges und des Informationsgehaltes genauso wichtig ist wie die des verbalen Kodes. Bei der Untersuchung der gelegentlichen Redeprodukte ist also auch die Erschließung der tieferen Ebenen, der äußeren und inneren Komponenten der Interaktion sowie ihrer Verknüpfung miteinander, bzw. mit dem verbalen Text von Belang.

Auch die Antwort eines Schülers in der Unterrichtsstunde gilt als ein kommunikatives Gelegenheitsprodukt. Die Interaktion, in deren Laufe es zustande kommt, ist zwar eigenartig, stärker geregelt, trotzdem kann uns die Untersuchung seiner tieferen Ebenen zur Erschließung des komplizierten Verhältnisses zwischen den Kommunikationsebenen der alltäglichen (ad hoc entstandenen) Konversation näherbringen. Dieser Typus der Interaktion enthält mehrere konstante Merkmale, es ist ein eigenartiger Wesenszug von ihm, daß der Schüler bei seiner Antwort nicht dadurch neue Informationen mitteilt, was er sagt, sondern dadurch, wie er den auch dem Kommunikations-partner bekannten Lehrstoff rezitiert, bzw. wieviel er davon hersagt.

Die vorliegende Studie ist bestrebt, die verbalen und nicht - verbalen Komponenten dieser eigenartigen Interaktion sowie deren organische Verbindung darzustellen.

(9)
NYELVEMLÉKEINK *NAM* SZAVÁNAK EREDETE*

Velcsov Mártonné

1. Nyelvelméleinkben magyar nyelvű kódexeink kora óta többször előfordul egy köznyelvünkől ma már kihalt szó, olykor kötszónak, olykor rámutató indulatszónak értékelhető szerepben: ez a *nam* szócska. Ilyen például a következő idézetekben: "Myt feelz, ky menny *nam* nagy sok eztendeeg zolgaltaal wr istennek" (ÉrdyK. 10/b). Itt 'hiszen' a jelentése. "...*nam* Semmi bynt nem leelek en ez emberben" (ÉrsK. 97). Ez újtestamentumi részlet, a latinban *enim* található, a jelentése 'mert'. "Ha ky mondanaa, *nam* rwhank vagyon, yol mongya" (ÉrdyK. 389); itt a 'hiszen' és az 'íme, lám' egyaránt behelyettesíthető.

A *nam* ~ *ndm* szónak két jelentéstípusa van: 1. 'ugyanis, hiszen, mert'; 2. 'íme, lám'. A NySz.-ban találunk egy *ndm* címszót (II, 924), a végén pedig utalást a *la*, *lā*, *lām*, *lādd* szókra, s ugyanígy fordítva is, a *la*, *lā*-nál utalnak a *lām*, *ndm*, *lāt* címszókra (II, 495). Ez azt mutatja, hogy már a NySz. szerkesztésében összekapcsolták a *nam* szót a *lām* családjával. A TESz. nem is veszi fel önálló szócikkben. Abécérendbeli helyén: az *n*-betűnél mindössze utalást találunk a *lām* címszóra. Ott a következőket olvashatjuk (II, 712): "*lām*... Magyar nyelvi fejlemény: a *lāt* ige egyes szám 1. személyű *látom*, illetőleg — 2. jelentésében — *lāssam* alakjának megrövidült, összevont alakja. A *ndm* változat a szókezdő *l*-nek az *m*-hez való részleges hasonulásával jött létre; vö. *Nándor* ~ *Lándor*, *légely* ~ *négely* stb..." A *lām* első előfordulását a MünchK.-ből idézi, a *Nam* "változatot" pedig 1488-ból, a Bagonyai Ráolvasásokból. A *lām* jelentései: "1. 1416 u./1466: 'íme, no nézd csak; siehe, sieh da'... 2. [főként *hadd* ~] 1841: 'lássam, nézhessem; laß sehen' (Honművész 174: NSz.)." Általánosan elfogadott vélemény tehát az, hogy a *nam*-nak írt adatok mind *ndm*-nak olvasandók, és a szó a *lām* szóból keletkezett, annak hangtani fejleménye, illetve változata.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának Nyíri Antal tiszteletére rendezett ülésén, 1987. március 12-én.

2. A *lám* kétségtelenül korán megvan már nyelvelméleinkben. Kérdés azonban, hogy a *nam* tényleg összefügg-e vele; nem másutt kell-e kutatnunk a szó eredete után? Válaszért azokhoz a nyelvelmélekhez kell nyúlnunk, amelyeknek latin eredetijét pontosan ismerjük; így elsősorban a bibliafordítások, illetve bibliarészletek érdemesek figyelmünkre.

A MünchK.-ben — szótára igazolja — nincs *nam*. E szó első adata így hangzik a Bagonyai Ráolvasásokban (1488-ból): "Vronk xpc samar hatan Ihrlmba ha menth ew samara meg fantulth | vala. azt megh lata bodogh affon. az loth monta vala fiam | ihc xpc Nam megh fantolth louad, xpc halla az loth mondá..." (MNY. XVI, 79). A szöveg előtt félig magyar, félig latin címet találunk: "Menieles exit de pedibus Equorum", s latin nyelvű "utasítás" van arról, hogyan kell az iménti ráolvasást — ma kuruzslásnak mondanánk — elvégezni: milyen rituális előírás érvényes a kificamodott lóláb gyógyításakor. A latin nyelvi hatás tehát közvetlen itt is.

A JordK. 6- és Újszövetségi fejezeteiben már többször előfordul a *nam* szócska, és igen érdekes adatokat találunk közöttük. Többségük latin forrásában ott szerepel a közismert, a latin grammatika szabályai szerint a mondat élén elhelyezhető latin 'mert, ugyanis' jelentésű *nam* kötőszó.

Lássuk az adatokat!

"*Nam* v^g monda yften: tyztellyed te atyadat, anyadat" = latin: *Nam* Deus dixit: Honora patrem et matrem ... (JordK. 401. ~ Máté XV, 3-4); "...de *nam* az az kelkek es eeznek az morsalekból, kyk lewe hwlnak hw vroknak aztalarol" = latin: ... *nam* et catelli edunt de micis, quae cadunt de mensa dominorum suorum... (JordK. 402. ~ Máté XV, 27); "Illetee enghem vala ky; *nam* megh yfmereem en az erpth, ky enbelg^{lem} ky zarmazeek." = latin: Tetigit me aliquis; *nam* ego novi virtutem de me exiisse. (JordK. 552. ~ Lukács VIII, 46); "... mert *nam* h^w hozya kyldeelek tyteket, es semy halarra valo melto dologh nem adatot hwn^{eky}". = latin: ... *nam* remisi vos ad illum, et ecce nihil dignum morte actum est ei. (JordK. 612. ~ Lukács XXIII, 15). Ezekből az adatokból kétségtelen, hogy a magyar *nam*-nak a latin szövegben az 'ugyanis, tudniillik, mert' jelentésű, modális tartalmú *nam* kötőszó a pontos

¹ Ezt a szót a NySz. (II, 924) tévesen *Mam*-nak írja.

megfelelője, s ez a jelentés is illik bele az idézett magyar mondatok mindegyikébe. Érdekes ebből a szempontból az utolsó adat, ott *mert nam* szerepel együtt a magyar szövegben. Erre még visszatérünk.

Előfordul azonban már ebben a kódexben is, hogy nincs a latinban a magyarban megtalálható *nam* szónak semmiféle megfelelője: "Varyatok megh eet mygh hozyatok terwnk. *Nam* veletők vagyon aaron es hwr, ha my kerdees tamadand kőzettők vygyeetők hw hozyayok" = latin: *Exspectate hīc donec revertamur ad vos. Habetis Aaron et Hur vobiscum: si quid natum fuerit quaestionis, referetis ad eos* (JordK. 62. ~ Mózes II, 24:14). Hasonlóképpen nincs latin megfelelő a következő részletben: "...Emberek *nam* atyaffyak vattok, myre artotok egymafnak" = latin: *Viri, fratres estis, ut quid nocetis alterutrum?* (JordK. 728. ~ ApCsel. VII, 26).

3. SYLVESTER Új Testamentumában (I, 141b ~ János IX, 30) is úgy szerepel a *nam*, mintha független volna a latintól, hiszen ott nincs meg: "... de *nām* meg řitotta az en řemeimet" = latin: *et aperuit meos oculos*; az előző latin tagmondatban azonban az *enim* és a *quia* is megtalálható, ezek is indukálhatták Sylvester fenti fordítási megoldását, bár kétségtelen, hogy itt a 'lám, ecce' jelentés érvényesül. Ehhez hasonló a LobkK. 26. következő mondata: "... monda az ōrdeg... *Nam* řokzer hallottad afrater iakabot hogy predikalia vala, mikipen azent macharius akar wolt beke řegeth zerzeni..." Itt közvetlenül nincs magyarázó viszony, de az előzményben sok *mert* szerepel.

4. Megtaláljuk a *nam* szócskát — mint a legelsőként idézett példáinkból is kitűnt — olyan emlékekben is, melyeknek latin szövegekkel való kapcsolata bizonyos, de kompiláció révén keletkeztek, és ezért pontos eredetijüket csak részben, részletekben ismerjük. Ilyen a JordK.-szel egykorú Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521-ből (hasonmás szövege és átirata Bp. 1985); ebből való az alábbi részlet: "Mýth tazýgalzh engemeth *nam* en te zeretőd vagýok" (19. l., 2. sor) — a *nam* 'hiszen, ugyanis' jelentésű benne. "*Nam* ugh zeretzh engemeth hoğh soha ezedbpl ky nem vethetczh" (19. l., 3. sor) — *nam*: 'hiszen, ugyanis'. Mellékesen jegyzem meg, hogy a szövegelőzményben *skola* alakban találjuk az akkor még friss latin jövevénynek számító

iskola szavunkat, a latin hatás vitathatatlan, a könyv latin forrásainak jelentős részét már felderítették.

'Hiszen, mert' jelentésű az alábbi kódexrészletekben is a *nam*: "Vram en mindeneftwl tyed vagiok... Azert mit athatok ate hatalmas nagifagodnak, *Nam* mind meny, es fwld, twz, es viz... tied vram" (VirgK. 44); itt az *azért* utalószó is mutatja, hogy nem a *lám* jelentéssel van dolgunk, bár a latin forrást — legalábbis egyelőre — nem tudjuk idézni, éppúgy, mint a következő példák esetében sem: "*Nam* nem va^g mast a ne^g zegű kő toromba" (NádorK. 315); "...ez volna ennekőm mindőn vigasztalaomnal kevanatofb azoknac kik voltanac ennekőm mind en életőmben O en vram, es en iftenőm, *Nam* menth kegesben theez en velem" (NagyszK. 83).

5. Az elmondottakból kitűnt, hogy a magyar *nám* > *nám* első szerepében magyarázó kötőszó volt, és a latin *nam* pontos mása. Elsősorban a JordK. következetes megfelelései bizonyítják, hogy a magyar *nám* latinból való átvétel éppúgy, mint a még ma is használatos *quasi*, *persze* vagy *etcetera* szavunk. Ezt támasztják alá az olyan tautológiának számító kifejezések, ahol a *mert* és a *nam* — azonos szerepben — együtt fordulnak elő; ilyen adatot már korábban láttunk a JordK.-ben (612), ilyen a következő, viszonylag késői adat is: "Hazudhat acki azt mongya, ho^g ez ez egen fellől lakonc, merth *nam* meg monda, hogy ala iut isten" (Mel: SzJán. 524, NySz. II, 924). A *nam* jól ismert voltát mutatja, hogy SYLVESTER latin-magyar nyelvtanában példaként számontartott kötőszó; egyszerű és összetett kötőszókat különböztet meg formai szempontból, és az egyszerűek példája a *nam*, az összetetteké a *namque*: "Figurae coniunctionum duae, *Simplex*, vt: *nam*; *Composita*, vt: *namque*" (CorpGr. 77).

'Ecce, íme' jelentése másodlagos, és egyrészt a magyarázás és rámutatás primér kapcsolatából származik, másrészt a korai hosszabb szövegemlékeinkből már ugyancsak adatolható *lám* hatásával függ össze — és itt az alaki hasonlóság föltétlenül szerepet játszott főként a *nám* > *nám* nyúlás érvényre jutása után. Ugyanazt a Vulgata-szövegrészt például, amelyet a JordK.-ből már idéztünk, a MünchK.-ben (22ra27) így találjuk: "*Demaga lam* a kqlkec es ezn^c a morfalekocbol" = JordK. 402: "*De nam* az az kelkek..." = latin: *nam* et catelli... Érdekes az is, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtanában magyarázó és ellentétes kötőszók társaságában találjuk a

lám szót: "Conjunctiones... Adversativae: *de, hát, tehát, maga, demaga, lám, noha, mindazáltal, kedig, pedig, pedig*" (CorpGr. 252)².

A két főjelentés ('mert, íme') érintkezésére elsősorban ott volt lehetőség, ahol a latin mintában nem volt *nam*; innen indult el a szó jelentésbővülése. Erre a NySz. időrendben későbbi adatai vetnek fényt, közülük egyet: egy Mikes—levélrészletet idézek, kiegészítve a szöveget a kritikai kiadásból: "...aházamban, se szék, se asztal nem alkalmatlankodik, a való hogy vagyon egy kis szék formára csinált székecském. ha le akarok ülni, arra ülök..., micsoda szép állapot, mikor el lehet lenni, annyi sok házi eszköz nélkül... *nám* aréglék el lehettek annyi házi eszköz nélkül, hát mi mért nem lehetnénk el. *nám* a sídoknak nem volt székek. a törököknek most sincsen szükségük arra." (Mikes: 19. levél, Összes művei I, Bp. 1966, 29. 1, 11-18. sor). Itt is öt-vöződik a 'hiszen' és az 'íme' jelentés, mert mindkettő behelyettesíthető.

A *lám* jelentésbeli hatása és a *lám*—*nám* jelentésrokonsága nem téveszthető azonban össze az etimológiai kapcsolattal.

6. Összegezve az elmondottakat: megállapíthattuk, hogy a *nam* önálló modális kötőszóként került be a latin nyelvből előbb a magyar írott nyelvbe; ezt azok az adatok teszik kétségtelenné, amelyek biztos latin forrását ismerjük, s amelyekben a magyar *nam* pontos szórendi és jelentésbeli megfelelője a latin *nam*-nak. Később önálló életre kelve az írott nyelvből a beszélt nyelvbe is bekerült, miközben a tőle etimológiailag független *lám* megerősítette jelentésfejlődésének irányát az 'ecce: íme' szerepkör felé. (Példáink közül figyelemre méltók ebben a tekintetben azok, amelyekben a *mert nám* együtt szerepel, vagy a magyar *nam*-nak nincs közvetlen megfelelője a latin forrásban, de a közelében előfordul az *ecce* szó.)

A TESz. már idézett példái, amelyek alapján a *lám* > *nám* hangtani változást valószínűsíti, az újabb kutatások fényében nem alkalmazható analógiák. A *Lándor* ~ *Nándor* szó sem személynévként, sem népnévként nem igazol egy *l* > *n* fejlődést: a *Nándor* személy-

² A MünchK. a latin *nam*-ot *mert*-tel is (pl. 64va46), *kedég*-gel is (pl. 32rb11) fordítja.

nevet ugyanis "... A 19. század első felében mesterségesen a *Ferdinánd* név magyar megfelelőjévé tették. Eredete vitás. 1. A *Ferdinánd* név *Nándi* becézőjének tudatos alakítása a *Sándor*, *Andor* nevek mintájára. 2. A régi *Lándor* néven keresztül a *Leander* származéka. 3. Megvizsgálandó emellett a *Neander* férfiutónévből való származás lehetősége is. — Belgrád régi magyar *Nándorfehérvár* nevének előtagja a *Nándor* utónévvel semmiféle kapcsolatban nincs, jelentése ugyanis: dunai bolgár. E szó az *onogur* népnév képzős *onogundur* alakjából származik." (LADÓ: Magyar utónévkönyv 194; vö. még MNy. LXXII, 415-16; LXXX, 417-18).

A másik analógnak jelzett példa a *légely*. ~ *négely* a TESz.-ben, hangtani szerkezetét azonban nem állíthatjuk párhuzamba a *lám*—*nám* szópárával, főként, ha az utóbbit részleges hasonulás eredményének fogjuk fel, hiszen a *légely*-ben nincs nazális más-salhangzó, ami hasonlítson.

A mai köznyelvben már nem élő *nám* szó azok közé a latin jövevényszók közé tartozik, amelyek — legalább egy időre — gyarapították szókincsünket, s maga is mutatja azt az erős latin hatást, amely századokon át érte és gazdagította nyelvünket — erről éppen az elmúlt ünnepi társasági ülésen győzött meg bennünket BALÁZS JÁNOS előadása³ is.

A latin források tiszteletét és föltétlen figyelembe vételét tisztelt ünnepeltünktől: Nyíri Antal professzortól tanultam, ezúton is köszönöm, és köszöntöm.

³ A latin a Duna tájon, 1987. febr. 10-én.

DER URSPRUNG DES WORTES "^(s)NAM" IN UNSEREN SPRACHDENKMÄLERN

Frau M. Velcsov

Das in der Umgangssprache ausgestorbene "^(s)nam" war als selbstständige modale Konjunktion aus dem Lateinischen zuerst in die ungarische Schriftsprache gekommen; das geht aus den Angaben eindeutig hervor, deren zuverlässige lateinische Quellen bekannt sind, und in denen das ungarische "nam" sowohl in der Bedeutung als auch in der Wortfolge eine genaue Äquivalenz zum lateinischen Element "nam" ist. Später hat sich dieses Element verselbstständigt und ist aus der Schriftsprache auch in die gesprochene Sprache gekommen, während das von ihm ethymologisch unabhängige "lam" die Richtung der Entwicklung seiner Bedeutung auf den Funktionskreis 'ecce: ime' zu verstärkt hatte.

Die Beispiele vom TESz., die einer möglichen lautlichen Veränderung "lam" > "nam" zugrunde liegen, erweisen sich als Ergebnis der neueren Forschungen als nicht anwendbare Analogien.

Das in der Umgangssprache von heute nicht mehr vorhandene "nam" gehört zu den lateinischen Lehnwörtern, die unseren Wortschatz — zumindest vorübergehend — bereichert haben. Selbst dieses Beispiel zeugt für die starke lateinische Einwirkung, durch die unsere Sprache Jahrhunderte lang beeinflusst und bereichert worden war.

ANAFORIKUS NÉVMÁSOK A MAGYAR ÉS A FINN MONDATOKBAN

Zemplényi Veronika

A pronominalizált határozott főnévi csoport helyére a magyarban olykor távolra mutató névmás, személyes névmás vagy "törölt" névmás kerül. A névmások nem cserélhetők fel egymással, használatukat szabály irányítja. PLÉH CSABA és RADICS KATALIN olyan mondatokban vizsgálták meg a mondaton belüli pronominalizációt, ahol a névmás az előző tagmondat vagy mondat több főnévével, főnévi csoportjával lehet korreferens (l. PLÉH—RADICS 1976, 261-277).

PLÉH CSABA 80 egyetemi hallgatónál elemezte a magyar nyelv két anaforikus jelenségének — a "törölt" névmásnak és az az mutató névmásnak — az értelmezését (l. PLÉH 1981, 215-230). É. KISS KATALIN az anaforikus névmás megjelenésének a törvényszerűségeit a mondat topic—comment tagolásában betöltött funkciója alapján állapítja meg (l. É. KISS 1978a, 280; 1978b, 445-452).

RADICS KATALIN a személyes névmási és a törölt névmási pronominalizáció szabályát fogalmazta meg (RADICS 1974, 76-80). Az anaforikus névmások vizsgálatát tartalmazza SEBESTYÉN, M. KORCHMÁROS és DEZSŐ tanulmánya is (SEBESTYÉN 1959, 464-470; M. KORCHMÁROS 1975, 331-357; DEZSŐ 1969, 25-119). SEBESTYÉN meghatározza a deiktikus és anaforikus mutató névmások közti különbséget. A palatális és a veláris anaforikus névmások közti választásban szerepe van annak, hogy előre vagy visszafelé utal-e a névmás, és a választás függ a szöveg korától is. Tanulmányában különbséget tesz a kijelölő jelzői és a főnévi névmás között. Az utaló funkció vizsgálatában nem különíti el a főnévre, főnévi csoportra és az egész mondatra utaló funkciót. M. KORCHMÁROS a mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásait kutatja. "Pontszerű" utalásnak nevezi a névmási utaló funkciót, ha az ítélet alkotórészét képező fogalomra — prenotátumra — irányul.

A pronominalizált főnévi csoport helyére a finn mondatokban is személyes névmás, mutató névmás vagy "törölt" névmás kerül. A magyar és a finn mondaton belüli anaforikus névmások közti választás lehetőségeit, a névmások utaló funkcióját vizsgálom a követ-

kezökben, s megállapítom az összehasonlításból adódó törvényszerűségeket. Példamondataimat PLÉH—RADICS, PLÉH és É. KISS idézett tanulmányaiból kölcsönöztem. Az ő példamondataikat fordítottam le finnre, a fordítást finn anyanyelvűekkel ellenőriztettem (Leena Majala, Jaakko és Kersti Rantasalo, Erkki Lyytikäinen és Irmeli Kniivilä voltak a finn informánsok). A "rendszermondatokat" "szövegmondatként" vizsgálom a magyar irodalmi művek finn fordításában és a finn irodalmi művek magyar fordításában.

Mivel a magyar anaforikus névmások szabálya az egyes esetekben más és más, a névmások előfordulását célszerű külön vizsgálni a nominativusban, accusativusban és a névmási határozós alakokban. A jelen tanulmány csak a nominativusban álló anaforikus névmások összehasonlítását tartalmazza. Az anaforikus névmás visszautalását két, néhány esetben három mondat viszonyában elemzem. Mondaton olyan konstrukcionális egységet értek, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz.

Az alanyi funkciójú visszautaló személyes névmás és annak hiánya, a mutató névmás a névmásításnak csak egy szűk területe. A magyar igeragozásban megtalálhatók az alanyi főnévi csoportnak a lényeges megkülönböztető jegyei. Ugyanezeket a jegyeket tartalmazó névmási alany nem jelenik meg a mondatban. Viszont ezeknek a mondatoknak is van alanyuk, a törlés feltételei meghatározhatók.

A hiányos mondat hiánya az előző mondat alanyára utal:

- (1) A kisfiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.
- (2) A szemüveges bácsit meglátta a kisfiú. Ø Elkérte tőle a labdát.
- (3) Márton megpillantotta Jánost, Ø átment az utcán, és Ø odaadta neki a liftkulcsot.

A magyar nyelvben az ismétlődő alanyt töröljük. A törlés nem függ a főnévi csoportok sorrendjétől. Ez érvényes a mellérendelésre és a kettőnél több mondat esetén is (vö. PLÉH—RADICS 1976, 263). Ezt a szabályt tesztvizsgálattal igazolta PLÉH CSABA. A hiányos mondatok értelmezéséből megállapítja, hogy "ha az alany formálisan zéró, akkor a mondat alanya valójában azonos az előző mondatéval" (PLÉH 1981, 218).

É. KISS KATALIN érvel amellett, hogy a hiányzó nominativusi személyes névmás elsősorban a topicalizált mondatrészre utal. (Tanulmányának a nominativusra vonatkozó részét ismertetem a to-

vábbiakban.)

(4) Pistát Mari készítette fel. Meg is bukott.

(5) A fiút sürgette a lány. Rögtön megértette, miről van szó.

(6) A szemüveges férfit megszólította egy kisfiú. Odament hozzá.

A megkérdezett informánsok a (4) és az (5) mondatban a hiányzó alanyt az első mondat tárgyával azonosították, az (5) mondatban két egyformán valószínű értelmezést éreztek.

Mivel a topic nem kötelező mondszerkezeti elem, a topicalizált névmás olykor törölődhet. Elhagyható a topic, ha antecendense is topic szerepet töltött be az előző mondatban:

(7) A kocsit a város határában találták. Ø Össze volt törve.

Ha az előző mondat alanya és topicja is lehet antecendense a névmásnak, akkor szemantikai és pragmatikai szempontokat kell figyelembe venni az utalás megállapításában. Az alany és a topic közül valószínűleg a topic az elsődleges. Ez látszik azoknak a mondatoknak az értelmezéséből, amelyekben nem lehet szemantikai és pragmatikai fogódzók alapján megállapítani az utalóviszonyt.

(8) /_TPistát/ /_FMari/ készítette fel. Ø Kudarcot is vallott.

(9) /_TA fiút/ /_Fmár sürgette/ a lány. Ø /_FRögtön/ tudta, miről van szó.

A finn nyelvre más szabályok érvényesek. Az egyes szám és a többes szám 3. személyű névmás nem hagyható el az egymás után következő mondatokban, a személyes névmás csak mellérendelés esetén maradhat el a második tagmondatban.

(10) finn: *Tukkimiehet ponttoollaan eivät harkitse sitä kysymystä, eivät myöskään renkipojat kylien tieristeyksissä seisoskellessaan. He vain ovat ja Ø nauttivat olostaan.*
(Sillanpää 14)

(11) magyar: *A faúszatatók ott a tutajokon nem foglalkoznak ilyen kérdésekkel, sem pedig a falu keresztútjain ténfergő béresfiúk. Ø Csak élnek, és Ø élvezik az életet.*
(Sillanpää 469)

(12) magyar: *Nemecsek e pillatanban nagyon büszke volt arra, hogy ő is tagja a grundnak, a Pál utcai fiúk híres társaságának. Ø Majszolta egy ideig a kenyeret, s aztán Ø unalmában sétálni indult a farakások felé. A kis utcákban mászkált Ø, s egyszer Ø találkozott a tót nagy fekete ku-*

tyájával. (Molnár 24)

- (13) finn: Sillä hetkellä *Török* tunsii itsensä erikoisen yllpeäksi siitä että hänkin oli grundin jäsen ja kuului Pál — kadun kuuluisaan seuraan. *Hän* murenteli hetken ajan leipää suuhunsa ja Ø lähti sitten odotuksen pitkaveteisyyttä lyhentääkseen kävelemään pinoja kohden. *Hän* asteli pitkin kapeita solakäytäviä ja Ø kohtasi odottamatta slovakia suuren, mustan koiran. (Molnár 24)

A magyar alárendelő mondatban törölhetjük a személyes névmást, ha a mellékmondat alanya referenciálisan azonos a főmondat valamelyik főnévi csoportjával (hogy melyikkel, az a főmondat állítmányának szemantikai jegyeitől függ; vö. RADICS i.m.).

- (14) A felügyelő azt mondta, hogy Ø nem akar többet foglalkozni az ügyel.

- (15) Kovács hiába könyörgött Murányinak, hogy Ø ne menjen el.

A finn mellékmondatban is törölhetjük az alanyi személyes névmást, ha a főmondat alanyára utal, és ha nem hangsúlyos.

- (16) *Miehet* päättivät kulkea samaa tietä, jota *(he)* eilenkin menivät. (NYKS I. 582)

De ha nem az alanyra utal a névmás, ki kell tenni.

- (17) Isä antoi *pojille* rahaa, jotta *he* saisivat ostaa uudet sukset.

A magyarban a 3. személyű személyes névmás kitétele jelölt eset a törléshez képest, többletfeltételek megléte szükséges a megjelenéséhez. Ilyen többletfeltétel az enyhe nyomaték, a kontraszt-nyomaték és az emfatikus nyomaték (vö. RADICS i.m. 79).

A finn nyelvben a hangsúllynak csak akkor van szerepe, amikor a szintaktikai szabályok szerint törölhetnénk a névmást: azonos alany esetén a mellérendelő mondat 2. tagmondatában és az alárendelő mondatban.

A Nyelvörbeli vitában világossá vált az *ő* személyes névmás és az *az* mutató névmás használata közti különbség. A személyes névmás elsősorban az alanyra utal, a mutató névmás pedig a függő mondatrészekre. A magyar nyelvben az aktuális tagolásnak van igen nagy szerepe, s a téma vagy topic olykor a nyelvtani alanynál is fontosabb szervezőnek látszik. A Nyelvörbeli vitában a szerzők ezt irodalmi példákkal is igazolták. (A vitáról l. ELEKFI 1980a, 176-187; ELEKFI 1980b, 323-330; J. SOLTÉSZ 1976, 257-262; SZEPESY 1975,

414-424; SZEPESEY 1978, 129-148.)

PLÉH tesztvizsgálata is ezt a szabályt igazolja. A mondatok értelmezéséből állapítja meg azt, hogy ha a későbbi mondat alanya szerepelt az előzőkben, de ott nem alany volt, akkor *az* mutató névmás lesz belőle (vö. PLÉH 1981, 215-217).

(18) A fiú meglátta *a lányt*. *Az* felállt a padról.

Az *az* használata független attól, hogy előre vagy élettelenre, személyre vagy tárgyra utal-e. A kísérlet során bebizonyosodott az is, hogy a szórendnek is meghatározó szerepe van. Ha az első mondat alanya az utolsó helyen áll, akkor a következő mondatban levő *az* inkább arra vonatkozik.

(19) A tanárt üdvözölte *a könyvtáros*. *Az* felállt és megszólalt.

Az *az* mutató névmás azt jelentheti, hogy a korábbi nemalany lett alany a mondatban, és azt is, hogy témaváltás történt: az előző mondat új információja — a réma — vált alannya (vö. i.m. 226).

Mely névmások töltik be a magyar *az* anaforikus névmásnak a funkcióját a finn nyelvben? Miben tér el a magyar és a finn visszautalás?

(20) magyar: A könyvtáros elvette *a könyvet*. *Az* megcsúszott és leesett.

(21) finn: Kirjastonhoitaja otti kirjan. *Se* luiskahti ja putosi.

(22) magyar: A könyvtáros elvette a könyvet. \emptyset Megcsúszott és leesett.

(23) finn: Kirjastonhoitaja otti kirjan. *Hän* luiskahti ja putosi.

A finn egyes szám, többes szám 3. személyű névmással (+ személy) tulajdonság különböztethető meg. A finnben az antecendens (korrelátum) és a névmás közt jelentéstani és nyelvtani kapcsolat van. Számban, személyben, jelentésben egyeztetni kell a névmást tartalmazó szavával.

A visszautalás, ha két személyt jelölő főnév van a mondatban:

(24) magyar: A tanár üdvözölte a könyvtárost. *Az* felállt.

(25) finn: Opettaja tervehti kirjastonhoitajaa. *Tämä* nousi ylös.

Két lehetséges antecedens esetén sem kötelező a magyarban a mutató névmás, ha szemantikai és pragmatikai tényezők egyértelművé teszik a korreferenciát (vö. é. KISS 1978b, 451).

(26) Rezső szereti Boriskát, de ő/az mást szeret.

A finnben viszont kötelező a mutató névmás:

(27) Rezső rakasta *Boriskaa*, mutta *tämä* rakastaa toista.

(28) magyar: "Ahogy Gáspár Dániel Kis Danit nézi, eszébe jut, hogy délután beszélt *a feleségével*. És ő is azt mondta, amit Fábián András felesége." (Balázs 12)

(29) finn: "Katsellassaan Dani Kisiä Daniel Gáspár muisti, että hän oli keskustellut iltepäivällä Danin *vaimon kanssa*. Ja *tämä* oli sanonut samaa kuin András Fábiánin vaimo." (Balázs 10)

Vizsgáljuk meg, hogyan alakul a visszautalás, ha az új információ mind a magyarban, mind a finnben alany, tehát a mondat végén helyezkedik el.

(30) magyar: A fodrászt megelőzte *a pék*. Az megfordult és felnevetett.

(31) finn: Kampaajan sivutti *leipuri*. Hän kääntyi ja nauroi.

A finn mondatban használható a *hän* helyett a *tämä* névmás:

(32) Kampaajan sivutti *leipuri*. *Tämä* kääntyi ja nauroi.

Mivel az OVS—szórend nem jellemző a finn nyelvre, az efféle mondatfűzés is ritka. Ha a névmás a mondat utolsó szavára utal, s az nominativus, a finn inkább vonatkozói alárendelést használ (l. ZEMPLÉNYI 1985, 447-448).

Hasonlítsuk össze azokat a magyar mondatokat a finn megfelelővel, amelyekben az első mondatban nem cselekvő ige szerepel, s az egyik szereplő "átélő", mely a magyarban egyes igék mellett részes esetben áll.

(33) magyar: *A költőnek* van egy új barátnője. Ø Minden nap ír neki levelet.

"A második mondat alanyi főnévi csoportja záró formában realizálódik, ha az első mondat mélyszerkezeti alanyával korreferens." (PLÉH i.m. 266)

(34) finn: *Runoilijoilla* on uusi tyttöystävä. Hän kirjoittaa tälle joka päivä kirjeen.

Mellérendelés esetén:

- (35) finn: *Runoilijalla on uusi tyttöystävä, hän kirjoittaa tälle joka päivä kirjeen.*

A finnben az ilyen típusú mellérendelő mondatokban nem hagyható el a személyes névmás. A magyar mondatokban, ha az első mondat "átélőt" tartalmaz, akkor a második mondat az névmása a másik főnévi csoportra vonatkozik:

- (36) magyar: A költőnek van egy új barátnője. Az minden nap ír neki levelet.

- (37) finn: *Runoilijalla on uusi tyttöystävä. Tämä kirjoittaa joka päivä hänelle kirjeen.*

A finnben is a mutató névmás utal a felszíni szerkezeti alanyra, s a személyes névmás a mélyszerkezeti alanyra. A finn birtoklást kifejező mondatokban fontos szerepe van a szórendnek. Ha az allatípusos szerkezet a mondat végére és a nominatívusi főnév az elejére kerülne, a határozós szerkezet helyviszonyt jelölne.

A birtoklást kifejező mondat legfontosabb viszonya: *runoilijalla on*, a *runoilija*, az aktívabb, a *hän* névmás arra vonatkozik. A finn genitívusi alany esetén a visszautalás:

- (38) finn: *Lääkerin on pakko saada uusi sairaanhoitaja. Hän kirjoittaa sanomalehteen ilmoituksen.*

- (39) finn: *Rantalaisten on lähdeittä jo aamuhämärissä, jos (he) aikoivat ehtiä ajoissa perille.* (NYKS I. 538)

A személyes névmás a genitívusi alanyra utal.

Visszautalás a magyarban s a finnben kettőnél több mondat és kettőnél több főnév esetén:

- (40) magyar: Mögyoróval kedveskedett Rozáliának, de az azt üzente, hogy ő nem mókus. (Mikszáth, idézi ELEKFI 1980a, 181)

- (41) finn: *Hän toi ystävällisesti pähkinöitä Rozalialle, mutta tämä lähetti sanaa, etta hän ei ole oravaa.*

- (42) magyar: A lány a kocsinál várta a fiút. Ø Egy tanítványt hozott neki. A fiú kinyitotta az ajtót és megszólalt.

- (43) finn: *Tyttö odotti poikaa auton luona. Hän oli tuonut tälle erään oppilaan. Poika avasi oven ja alkoi puhua.*

— vagy:

- (44) finn: *Tyttö odotti auton luona poikaa, jolle hän oli tuonut erään oppilaan. Poika avasi oven ja alkoi puhua.*

Ha az első mondat két főnévi csoportjának valamelyike lesz a harmadik mondat alanya, és a második mondatban egy újabb főnévi

csoport van, akkor a harmadik mondat alanya sosem mutató névmás. Ez érvényes mind a magyarra, mind a finnre. A finn nyelvre jellemző itt is, hogy névmásos visszautalás helyett szívesebben alkalmaz vonatkozó alárendelést. A nominatívusi anaforikus névmások közti választásban a magyarban nincs szerepe az (+ személy) tulajdonságnak, a finnben van, mivel eszerint dől el, hogy a *hän* vagy *se* személyes névmás kerül a mondatba (vö. ZEMPLÉNYI 1986, 94-102). A magyar nyelvben a (+ személy) tulajdonságánál fontosabb szerepe van nominatívusban az aktuális tagolásnak. A témában levő szóra (alanyra, topicra) a személyes névmás vagy annak hiánya utal, a rémában levőre a mutató névmás. De utalhat személyes névmás — mind a magyarban, mind a finnben — vagy hiánya a rémában levő szóra, ha az utalást az ige szemantikai jegyei vagy pragmatikai tényezők egyértelművé teszik (vö. Saarimaa 1963). A finn személyes névmás is elsősorban az alanyra — ami legtöbbször téma — utal, a *tämä* mutató névmás pedig a rémában levő szóra, a mondat utolsó szavára. A magyar és a finn rémára utaló mutató névmások (*az*, *tämä*) közötti legfőbb különbség, hogy az *az* azonosít, a *tämä* pedig megőrizve eredeti deiktikus funkcióját visszautal az előző mondatrészre. Mindkét nyelvben a témaváltás jele a mutató névmás. A nyelvtani alannál fontosabb szövegszervező elvnek látszik a finnben és a magyarban a mélyszerkezeti alany vagy téma (átélős mondatok, genitívusi alanyú mondatok). A személyes névmás törlésében szerepe van a magyarban és a finnben is a mondat szerkezetnek, a mondatfűzésnek, a hangsúlyviszonyoknak. A magyar és a finn nyelvben is az alany atropomorf jellegére utal az, hogy ismételt visszautaláskor már a személyes névmás jelenik meg.

I R O D A L O M

- DEZSŐ 1969: DEZSŐ LÁSZLÓ: A főnévi csoport. ÁNyT VI. 25-119.
- É. KISS 1978a: É. KISS KATALIN: A magyar mondat egy szintaktikai modellje. NyK 80/2. 261-286.
- É. KISS 1978b: É. KISS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja. MNy 74. 445-452.
- ELEKFI 1980a: ELEKFI LÁSZLÓ: *Azokat — Őket* I. MNy 76. 176-187.
- ELEKFI 1980b: ELEKFI LÁSZLÓ: *Azokat — Őket* II. MNy 76. 323-330.
- HAKULINEN 1979: AULI HAKULINEN—FRED KARLSSON: Nykysuomen lauseoppia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Jyväskylä 1979.
- J. SOLTÉSZ 1976: J. SOLTÉSZ KATALIN—BÁN ERVIN: Mikor Őket, mikor azokat? Nyr 100. 257-262.
- M. KORCHMÁROS 1975: M. KORCHMÁROS VALÉRIA: A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged, 1975-76. 331-357.
- PLÉH 1981: PLÉH CSABA: A visszaütő nyelvi eszközök értelmezése. Magyar Pszichológiai Szemle, 38. 22. 215-230.
- PLÉH—RADICS 1976: PLÉH CSABA—RADICS KATALIN: "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT XI. 261-277.
- RADICS 1974: RADICS KATALIN: A névmások egy csoportjáról. Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMARI ISTVÁN. Tankönyvkiadó Bp. 1974.
- SAARIMAA 1963: E. A. SAARIMAA: Pronominivirheistä. Virittäjä 68. 286-287.
- SEBESTYÉN 1959: SEBESTYÉN ÁRPÁD: A mutató névmások anaphorikus használatához. Nyr 83. 464-470.
- SZEPESY 1975: SZEPESY GYULA: *Őket—azokat*. Nyr 99. 414-424.
- SZEPESY 1978: SZEPESY GYULA: Kritériumok az *Őket* és *azokat* használatához. Nyr 102. 129-148.
- ZEMPLÉNYI 1985: VERA ZEMPLÉNYI: Kontrastive Untersuchung der ungarischen und der finnischen Pronominalisation. NyK 86. 444-449.
- ZEMPLÉNYI 1986: ZEMPLÉNYI VERONIKA: A magyar és a finn pronominalizáció. In: Dvinán innen Dvinán túl. Jubileumi tanulmányok. Studia uralo-altaica; supplementum 2. Szeged 1986. 88-109.
- NYKS: Nykysuomen sanakirja. (Főszerk. MATTI SADENIEMI) Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, WSOY, Porvoo—Helsinki, 1951, 1953, 1954, 1956, 1959, 1961.

AZ IRODALMI PÉLDÁK FORRÁSAI

1. Balázs József: Magyarok. Magvető, Bp. 1975.
2. József Balázs: Unkarilaisia. Fordította: Taisto Nieminen. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki 1979.
3. Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk. Móra Ferenc Könyvkiadó. Bp. 1981.
4. Ferenc Molnár: Koulupoikia. (A fordító nevét a könyv nem tartalmazza.) Otava, Helsinki 1975.
5. F.E. Sillanpää: Ihmiset suviyössä. Otava, Helsinki 1976.
6. F.E. Sillanpää: Emberek a nyári éjszakában. Fordította: N. Sebestyén Irén. Európa Könyvkiadó Bp. 1981. (A finn irodalom könyvtára. Regények: Silja, Egy férfi útja, Emberek a nyári éjszakában.)

ANAPHORISCHE PRONOMEN IN UNGARISCHEN UND FINNISCHEN

SÄTZEN

Veronika Zemplényi

Nach der Pronominalisierung der bestimmten NP kann in den ungarischen und in den finnischen Sätzen ein Personalpronomen, ein getilgtes Personalpronomen \emptyset oder ein Demonstrativpronomen stehen. Der Regel nach erscheinen Pronomen: \acute{o} , \emptyset , az , und im Finnischen $h\acute{a}n$, se , \emptyset , $t\acute{a}m\acute{a}$, worauf sie sich beziehen wird im Aufsatz kontrastiv untersucht und durch Beispielsätze gezeigt.

Es wird festgestellt, dass die aktuelle Gliederung im Ungarischen in der Wahl der Pronomen eine wichtige Rolle spielt, im Finnischen (+ Person) Merkmal einen starken Einfluss hat. Im Ungarischen bezieht sich das Personalpronomen oder das fehlende Personalpronomen hauptsächlich auf das im Thema stehende Wort, aber das Demonstrativpronomen az darauf, was im Rhema steht. Im Finnischen weist das Personalpronomen $h\acute{a}n$ auf das Subjekt hin, und das Demonstrativpronomen $t\acute{a}m\acute{a}$ zeigt "deiktisch" auf das letzte Wort des Satzes.

S Z E M L E

LIGETI LAJOS: A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI
A HONFOGLALÁS ELŐTT ÉS AZ ÁRPÁD—KORBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 602 lap

1. Egy kiemelkedően gazdag, tudományos eredményekben bővelkedő életút utolsó nagy munkájaként, néhány hónappal halála előtt, 1986 végén jelent meg Ligeti Lajos ismertetendő szintézise. Nehéz lenne ugyan bármit is kiemelt fontosságúnak minősíteni Ligeti Lajos tudományos munkásságából, hiszen éppúgy volt mongolista, mint turkológus, éppolyan mérvadó volt a kínai nyelvtörténetben megfogalmazott véleménye, mint magyar őstörténészként való állásfoglalása, és a sort még hosszan folytathatnánk, mégis, talán e kötetben láthatjuk egyik legkedvesebb, egy életen át dédelgetett tervének megvalósulását.

2. Ligeti Lajos a munka Előszavában (5-8) ugyan — talán túlzó szerénységgel — kifejti, hogy bár Gombocz korszakos jelentőségű művének revidálását tűzte ki célul, de — mint írja — "munkáknak nem lehet feladata egy újabb szintézis igényeihez való igazodás". Lentebb még hozzáfűzi, hogy "Minden lényegesnek vélt probléma részletes kifejtésére itt természetesen nem kerülhet sor." Mégis úgy gondolom, hogy Ligetinek ez a munkája méltó koronája pályájának: aligha tévedés megjósolni, hogy hosszú—hosszú időn keresztül fogják még alapkönyvként forgatni a szerzőt követő generációk ezt a kissé talán furcsa és csalóka című könyvet.

Nagyon nehéz lenne ugyan pontos címet adni egy ilyen széles horizontú, sok—sok tudományszaknak (altajisztika, turkológia, finnugrisztika, magyar nyelvészet, őstörténet, középkori magyar történelem, török népek története, általános nyelvészet stb.) újat mondó munkának, és ez nem is recenzensi feladat, mégis, úgy látom, annyit nem felesleges jelezni, hogy ez a munka jóval több, mint amit a cím takar. Műfaját tekintve ez egy bevezetés, a szó klasszikus és jó értelmében, egy olyan bevezetés, melyet csak egy nagyon széles horizontot áttekinteni képes, gazdag életutat maga mögött tudó, nagy tapasztalatú tudós képes megírni. Egyfajta szellemi hagyatéka ez a kötet, sok—sok válasszal eddigi kérdésekre és egyfajta szellemi végrendelet ez a kötet, sok—sok érdekes, kutatni érdemesnek ítélt kérdéssel.

3. Tekintettel a kötet páratlanul gazdag tartalmára, nem vállalkozhatom arra, hogy — ha mégoly felületesen is — egészét ismertessem. Ki kellett választanom a munka egy kis szeletkáját, bízva abban, hogy mint cseppben a tenger, ebben a szegmensben az egész munka tükröződik és remélve azt, hogy így is sikerül felhívnom a figyelmet Ligeti Lajos munkájára.

Választásom a munka magyar nyelvtörténeti vonatkozásaira esett.

4. Remélhetőleg Ligeti Lajos könyve is ott lesz azoknak a munkáknak a sorában, melyek inkább előbb, mint utóbb ösztönzést fognak nyújtani a magyar nyelvtörténet művelői számára nyelvünk történetének újragondolásához. Mindenekelőtt vonatkozik ez a hangtörténetre. Bárczi immár klasszikus tankönyve, a Magyar hangtörténet kitűnő munka volt ugyan a maga nemében, máig ezt használjuk, de égető szükség lenne egy új, jó hangtörténetre, ismereteink szakkönyvi keretek közötti feldolgozására.

Ligeti könyvét át- és átszövik a nyelvünk történetét érintő vonatkozások. Minden részletre aligha lehetséges itt kitérni, főbb meglátásait azonban csokorba köthetjük.

5. Magyar hangtörténeti tanulságok

a) Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyeit a munka I. fejezetében tárgyalja (12-43). Gombocz kutatásainak végső összegzésében, a Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink c. dolgozatban — melyet Gombocz 1930-as egyetemi jegyzete alapján a Nyelvtudományi Értekezések 24. számában éppen Ligeti Lajos tett közzé 1960-ban — a csuvasos bélyegeket így sorolta fel:

1. Köztör.	-z-, -z	~	csuv.	r ~	magy.	r	(pl. <i>borjú, szőr</i>)
2. "	-š-, -š	~	"	l ~	"	l	(pl. <i>kölök, dől</i>)
3. "	s-	~	"	š ~	"	s	(pl. <i>sárkány</i>)
4. Östör.	*š	~	"	š ~	"	s	(pl. <i>söprő, borsó</i>)
5. "	*-q, *-k	~	"	ø ~	"	∇	(pl. <i>apró, betű</i>)
6. "	*y-	~	"	š ~	"	ø	(pl. <i>ír, ildom(os)</i>)
						sz	(pl. <i>szél, szőlő</i>)
						gy	(pl. <i>gyertya, gyárt</i>)
7. "	*-η-, *-η	~	"	m ~	"	m	(pl. <i>gyom</i>)
8. "	*a	~	"	ī ~	"	i	(pl. <i>tiló, tinó</i>)

A fenti kritériumok érthetően kulcsszerepet játszanak a magyar nyelv régi török jövevényeinek megítélésében. Ligeti áttekinti a Gombocz által kijelölt kritériumokat és számos ponton módosítja azokat. A rotacizmust (lásd 1. sz. kritérium) az ún. lambdacizmussal (1. 2.) szembesítve megállapítja, hogy semmiképpen sem egyenértékű a két folyamat. Az utóbbira csak kisszámú és bizonytalan példánk van, a rotacizmus viszont világos, egyértelműen csuvasos jelenség. Indokoltnak látja az ún. "félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmus" terminus bevezetését, és rámutat, hogy a csuvasban a köztör. *š* gyakran *š*-sel van képviselve. Ezekben az esetekben a csuvasban nem ment végbe a lambdacizmus értelmében várt **š > l* változás. (Megjegyzendő, hogy Gombocz magát a változást pontosan fordítva magyarázta, úgy gondolta, hogy a csuv. *l* megőrzött régiség és a köztör. *š* vezethető vissza egy korábbi **l-re*.) A "félúton megrekedt lambdacizmus" értelmében — és ez rendkívül fontos tanulság a magyar nyelv török jövevényszavai szempontjából — csuvasos átvételeinkben nem feltétlenül, hogy *l* álljon egy köztör. *š* helyén. Sőt, Ligeti kiemeli, hogy csuvasos nyelvből való átvételként értékelhetjük azokat az elemeket, amelyekben köztör. *š* helyén *cs* vagy *los* van a magyarban. Itt a magy. *cs*, *los* belső magyar fejlemény egy korábbi *s* helyén. Arra a "csuvasosság" kritériumát illeti, annyit meg kell jegyeznünk, hogy itt természetesen szó sincs nyelvi kritériumról, Ligeti csupán a régiség jegy miatt (kései ősm. **s > ómagy. cs* ill. anorganikus *l-lel los*) gondolja a *gyümölcs, bölcső, bocsdník, bocsdít, búcsú* szavakat ócsuvasból való átvételeknek. Mindez tehát azt jelenti, hogy régi köztörök átvétel is hasonló képet nyújtana.

Ligeti törli a csuvasos kritériumok közül a köztör. *š* helyén jelentkező magy. *s-t* (1. Gombocz 4. sz. kritériumát). Rámutat, hogy tarthatatlan az a nézet, mely szerint a köztör. *š* helyén felbukkanó magy. *s* a szó csuvasos voltát mutatja, a *š > s* változást a magyarban lezajlott folyamatként értékeli. Ez a változás az ómagy. kor elején lezárult, így csupán kronológiai értéke van a magyar nyelv török jövevényszavainak megítélésében. A fentiek mellett arra is rámutat, hogy a köztör. *š ~ magy. cs* megfelelés nem mond el a szó esetleges csuvas származásának. Példaként *ács, bölcs, csat* stb. szavainkat említi. Ligeti utal arra, hogy fgr. eredetű

szavainkban *cs* áll az ősmagyar korban depalatalizálódott ősi fgr. **ʃ* helyén, míg *s* található az egykori fgr. **ʃ* képviselteként. Ez utóbbi dezaffrikálódás ősmagyar kori jelenség, mely áthúzódott az ómagyar korra. A köztör. *ʃ* kettős magyar képviselétét, az *s*, *cs* jelentkezését nem a török átadó alakban lévő hang minőségével kell tehát magyaráznunk. Attól függ a köztör. *ʃ*, ócsuv. **ʃ* sorsa jövevényszavainkban, hogy az átadó alak *ʃ*-je a magyarban a megörzöddött, vagy a spirantizálódott ősmagyar zöngétlen affrikátához kapcsolódott. Persze, jó lenne tudni, hogy valóban kideríthetetlenek-e a csatlakozásnál megmutatkozó megoszlás okai. Ligeti e téren szkeptikus, mert úgy véli, hogy a "megoszlás szabályszerűségei nem deríthetők fel" (55).

Nem fogadja el Ligeti Gombocz ötödik helyen említett csuvasos kritériumát sem. Hasonlóan az előbb említett tör. *ʃ* ~ magy. *s* és *cs* megfeleléshez, az őstör. szóvégi *-q*, *-k* sorsát is a török és magyar konvergens változások kategóriájába utalja. Csatlakozva Bárczi Géza véleményéhez, aki úgy vélte, hogy a magyar nyelvben kell keresni az okát az őstör. **-q*/*-k* eltérő magyar képviseleteinek, Ligeti *drok* ill. *ünő* típusú szavaink szóvégi *-k* ill. *-v* végződése mögött nem köztörök ill. csuvasos kritériumot vél felfedezni. Bárczi (Htört. 2 122) nyomán úgy gondolja, hogy nyelvünk előzményébe egy abszolút szóvégi helyzetben lévő *-q*/*-k*-t tartalmazó alak kétféle módon kerülhetett be. Vagy adaptálódott nyelvünk ősmagyar kori, ómagyar kor eleji állapotához, azaz a *-q*/*-k* *-k*-val került ugyan át, de felvett egy szóvégi másodlagos véghangzót (tör. **aruq* + ősmagy./ómagy. **aruku* > magy. *drok*), vagy hanghelyettesítés történt (pl. tör. *inäk* > ősmagy. **iney* > magy. *ünő*). E kétféle átvétel lehetsége arra az időszakra vonatkozik, amikor nyelvünk előzményében szóvégi helyzetben nem állhatott *-k*, csak *-y*.

Ligeti csatlakozása Bárczihoz természetesen nagy súlyú lépés. Más megítélés alá esnek a tör. szóvégi *-q*/*-k* helyén álló hosszú magánhangzók és koncepció értelmében. Talán nem ez lesz mégsem az utolsó szó a jelzett kettősség megítélésében. A Bárczi—Ligeti-féle megoldás a magyar szempontjából mindenképpen kielégítő magyarázat, a török oldalon viszont, ahol ugyancsak nem egyféle megfélelssel találkozunk, még vannak nehézségek. Lehet, persze, hogy ez független a magyar kettős képviselétől. Talán egyszer újra napirendre kell majd tűzni a kérdést.

Ligeti az őstör. **y*- hármias magyar megfelelése kapcsán (*gy*-, *sz*-, *ø*-) (1. Gombocz 6. sz. csuvasos nyelvi kritériumát) úgy vélekedik, hogy bizonyos fenntartással ezeket változatlanul a csuvasos jegyek közé sorolhatjuk (19). A *gy*- kapcsán arra figyelmeztet (22), hogy régi török átvételeink között lehetnek a 13. századtól kezdődően kun eredetű jövevények is szökezdő *gy*-vel. Az *sz*- képviselő kapcsán azt emeli ki, hogy a korábbi magyarázatok, melyek részint kronológiai, részint nyelvjárási különbséggel kívánták megvilágítani az őstör. **y*- helyén mutatkozó, csuvasosnak minősített *gy*- és *sz*- képviseléseket a magyarban, módosítandók. Ligeti a kronológiai különbséggel történő magyarázatokat védhetetlennek minősíti. Utal arra, hogy a bolgár—török sírfeliratok még a 13-14. században is őrzik a szökezdő *ʃ*-t. Úgy látja tehát, hogy csuvasos *gy*- és *sz*- kezdetű szavaink őstör. **y*- helyén mutatkozó kettős képviselése arról vall, hogy "nyelvünk két különböző csuvasos típusú török nyelvvel érintkezett, mégpedig nem egyforma intenzitással" (24). Meg kell jegyezni, hogy e ponton nem teljesen követhetem Ligeti gondolatmenetét. A bolgár—török feliratok *ʃ*-je nem bizonyíthatja, hogy eleink nem érintkeztek egy olyan csuvasos

nyelvet beszélő néppel, melynek nyelvében korán lezajlott a *j-spirantizációja. Más szóval, nem bizonyos, hogy a *gy-* és *sz-* kettősségét kizárólag nyelvjárási (sőt: Ligeti nyelvekről beszél!) különbséggel kell magyaráznunk. Az is világos, hogy a magyar szempontjából ennek nincsen jelentősége. Akár így volt, akár úgy, két eltérő átadó alakból kell kiindulni magyar oldalon. A *ø-* szókezdőjű *ír* igékn és *író* (tejtermék) szavunk esetében Ligeti úgy látja, hogy török oldalon találhatjuk meg e ritka szókezdő magyarázatát (24-25). A két példából nehéz lenne szilárd talajon álló következtetéseket megfogalmazni. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy az *östör*. *y- mindkét esetben *-a- előtti helyzetben van, bár kondicionált változásként való magyarázatához ez elégtelen alap, hiszen jól ismert *gy-* szókezdőjű jövevényszavaink között nem egy akad, melynek *gy-*je etimológikus *östör*. *-a- előtti *y-re megy vissza.

Mintegy "pótlásként" az *östör*. *y- hármas megfeleléséhez szól Ligeti *sarló* szavunk s- szókezdője ürügyén egy további megfelelésről is (22-23). (Igaz, kérdőjellel, de *süveg* szavunkat is idevonja.) Az s- itt magyar fejlemény korábbi ősmagy. *š-ből. Ligeti magyarázata kétségkívül megnyerő: az *östör*. *y- ~ ócsuv. j- egy zöngétlenedett *š hangon keresztül ad spirantizált és palatalizált š-t a csuvasban, így egy *š- átadó hang is elképzelhető az etimológikus *östör*. *y- helyén török elemeinkben.

Ligeti a négyesre bővített hármas megfeleléshez kapcsolva megemlékezik még néhány *ny-* szókezdőjű szavunkról (25-26). Ez is egy régi, nagy vita témája. Most *nyereg* (141-43), *nyak* (156-57), *nyár* (155-56) szavainkhoz kapcsolja Ligeti az *ny-*ről alkotott véleményét. Ez óvatossá megfogalmazásban úgy hangzik, hogy ugor kori és az uráli őshaza idejében átvett pretörök elemek tartalmazhattak szókezdő *n-t, bár változatlanul nem áll módunkban török oldalon — törökségi adatok alapján — szókezdő *n- felvételére gondolni. Az összehasonlító altajisztika azonban lehetővé teszi ezt, azzal a megszorítással, hogy ez pretörök kori lehet, *östörök* kori már nem. *Östörök* korban csakis a *y- rekonstrukcióra van továbbra is lehetőségünk.

b) Ligeti, Gombocz csuvasos nyelvi jegyeit áttekintve — mint láttuk — úgy ítélte meg, hogy azok közül nem mindegyik tartható és még azokban az esetekben is találunk értékes kiegészítéseket, amelyekkel egyetértett. Vannak olyan kritériumok is, amelyek Gombocz jegyzékéhez képest újak: *östör*. *q- ~ magy. h-; *östör*. *-d- ~ magy. -d-, -z-; *östör*. *ġ(*g) és *q(*k) mássalhangzó utáni helyzetben ~ magy. ø; *östör*. első szótagi *v* esetleges megőrzése vagy nyoma a magyar nyelv tör. jövevényszavában; *v-* és *j-* protézis a magyarban; szóképzleti sajátosságok. Az itt felsorolt sajátosságok mindegyikét azonban — mint erre Ligeti is figyelmeztet — igen nagy óvatossággal kell kezelnünk. Valójában nem ismerjük olyan jól a korai jövevényszavaink forrásaként szóba jöhető nem-csuvasos nyelveket, hogy ezen kritériumok bármelyikét is a "biztos" címkével ellátható csuvasos nyelvi jegyek közé sorolhatnánk. Jelenlegi ismereteink csupán ahhoz elégségesek, hogy úgy véljük, a fenti jegyek meglehettek csuvasos elemeinkben is.

c) Külön fejezetet szánt Ligeti Lajos a török és a magyar hangtörténet konvergens fejlődésének (53-88). Itt, a II. fejezetben tárgyalja azokat a hangtani változásokat, melyek a 7-13. században a török — ezen belül a csuvasos — nyelvekhez hasonló módon a magyarban is végbementek. Érthető, hogy két, konvergens változásokat mutató nyelv érintkezésének vizsgálata különös óvatossá-

got igényel. Nehéz elválasztani egymástól az eltérő nyelvek egyező folyamatait.

Ligeti Lajos sorra veszi a párhuzamos hangtani változásokat. Ezek a következők: 1. a *ǵ* spirantizációja ill. több török nyelvben a megőrzése (a magyarból is mindkét jelenség kimutatható, már fentebb is volt erről szó); 2. egyéb spirantizációs folyamatok; 3. másodlagos hosszúságok létrejötte a vokalizmuson belül.

A konvergens jelenségek egyben régiségjegyek is. Olyan változások ezek ugyanis a magyarban, melyek a 12. vagy 13. századra már befejeződtek.

Vannak olyan magyar régiségjegyek is, melyek nem párhuzamosak a török nyelvekben megfigyelhető nyelvi változásokkal: kései ősmagyar *s* > őmagyar *cs* (82-84); őmagyar szóvégi, ún. "sorvadó" magánhangzók (84-86). Kronológiai szempontból rendkívül fontos ezeknek a régiségjegyeknek a vallomása.

d) Nem lehetséges és nincs is értelme egy ismertetés keretében — mintegy rekapitulálva Ligeti Lajos könyvét — minden benne foglalt tanulságra kitérni. Így ehelyütt csak megemlíteni tudom, hogy külön fejezetben tárgyalja a szerző a magyar nyelv igen korai, a törökökkel való érintkezést megelőző idegen kapcsolatait (131-176); önálló fejezet foglalkozik a török nyelv magyarra gyakorolt hatásával és — e vizsgálódás fordítottjaként — a magyar nyelv török jövevényszavainkra gyakorolt módosító hatásával (177-214).

6. Természetesen nemcsak hangtörténeti tanulságokkal szolgál Ligeti Lajos munkája a magyar nyelvtörténész számára.

Már megjelenésekor is voltak vitatható pontjai a TESz. török vonatkozású — bizonyára nemcsak török vonatkozású — szócikkeinek. Egy ilyen nagyszabású vállalkozásnál, persze, ez szinte elkerülhetetlen. A szakemberek eddig is tudták, hogy a TESz. távolról sem mindenütt mondta ki a végső szót egyes szavaink etimológiáját illetően. Ligeti Lajos könyve e szempontból is kiemelendő. Jó mutatója (eltekintve a sajnos, éppen a mutatóban nem ritka sajtóhibáktól) segítségével nagy szolgálatot tesz ez a munka a TESz. említett hiányosságainak kiszűrésében. Az elkövetkező időben már aligha lesz elégséges, ha csak a TESz.-t lapozzuk fel egy-egy török etimológiájú szó származása után érdeklődve.

7. Ligeti Lajos könyvének ismertetése során nem tértem ki számos a mű központjába állított kérdésre. A könyv részletesen taglalja a magyar nyelv török jövevényeinek turkológiai hátterét. A csuvasos és köztörök nyelvek hangtani, szókészleteti jellemzésén kívül kiemelten foglalkozik a szerző a török népek történelmével, sorra veszi azokat a török etnikai csoportokat, történeti népeket, akikkel a magyarság rövidebb-hosszabb kapcsolatot tartott a honfoglalást megelőző évszázadokban és a honfoglalást követően a mongol korig. E kapcsolatok nemcsak idejüket, hanem jellegüket tekintve is rendkívül heterogének voltak. A békés, hosszas együttélés az egyik, a rövid, háborús konfliktus a másik véglete a török-magyar kontaktusoknak. Mind hozzájárult viszont ahhoz a bonyolult etnikai, társadalmi érintkezések által is formált kialakulástörténethez, melynek eredményeként a mai magyarságról beszélhetünk, és amelynek nyelvi lecsapódását máig nyomon követhetjük nyelvünk török elemeinek vizsgálatakor.

Ligeti Lajos nemcsak jövevényszavaink nyelvi és történeti vallozásait gyűjti össze, hanem vallatóra fogja őket művelődéstörténeti

szempontból is. Elkülöníti az alapvető jelentéstani csoportokat, pl. lovasnomád életmód, nomád társadalom, vallási hiedelmek, állattartás, földművelés, halászat, mesterségek, ruházat stb., és összegzi az így nyerhető tanulságokat.

8. Munkája összegző részében (520-44) a kronológiai rétegeknek megfelelően mond sommás véleményt nyelvünk török elemeiről. Láthatjuk, hogy Ligeti hét nyelvi—kronológiai csoportot különböztet meg régi török jövevényszavaink halmazában: szól az ősmagyar—őstörök feltehető kontaktusról, az ősmagyar középső szakaszának török elemeiről, a kései ősmagyar bolgár—kazár jövevényeiről (ahol a "bolgár—kazár" természetesen nem terminológiai újdonsága, sokkal inkább a mögötte lévő szemléletmódosulás miatt érdemel külön is figyelmet), áttekinti a kazár—kabar, a besenyő, a korai uz, és a kun réteget.

Objektív okok miatt nem egységes ezeknek a jövevényszó-csoportoknak a feltártsága és a kidolgozottsága. Ez és a könyvben lépten-nyomon feltett kérdések is jelzik, hogy Ligeti Lajos szintézisével egyrészt lezárul ugyan a magyar nyelv török jövevényszavai kutatásában, a török—magyar kapcsolatok feltárása vizsgálatában egy fontos, Gombocz utáni szakasznak nevezhető fázis, másrészt viszont kezdetét veheti egy magasabb ismereti szintről induló elmélyült kutatás, melyhez Ligeti könyve hathatós ösztönzést és hosszú ideig használható és használandó bázist jelent.

Berta Árpád

SZABÓ T. ATTILA: TALLÓZÁS A MÚLTBAN

(Válogatott tanulmányok, cikkek VI.)

Kriterion Kiadó, Bukarest, 1985. 583 lap

Szabó T. Attila munkaszeretete és munkabírása — párosulva az igényesség és a szakmai hitel erényeivel — valamennyiünkben tiszteletet és elismerést ébreszt. Az idős erdélyi mester, miközben fáradhatatlanul szerkeszti monumentális (valljuk be: a hazai szótárfrászt-kiadást is megszégyenítő) Szótörténeti Tárát, folyamatosan sajtó alá rendezi tanulmányainak és egyéb munkáinak legjavát is. 1970 óta immár hat vaskos kötet látott napvilágot, melyek címéből a tudós életmű vezérszavait is kiolvashatjuk: *Anyanyelvünk életéből* (1970), *A szó és az ember* (1971), *Nyelv és múlt* (1972) — majd némi megszakítással — *Nép és nyelv* (1980), *Nyelv és irodalom* (1981).

A legutóbb megjelent hatodik kötet címe — szerzője jellemző szerénységéről is árulkodva — azt a benyomást keltheti, hogy valamiféle pótlékot, a maradékokból szerkesztett ráadás-kötetet tartunk a kezünkben. Pedig korántsem így áll a dolog. A "tallózás" meghatározott belső logika alapján, a szerzőtől megszokott alapos-sággal és tudományos szigorral zajlik; a "múltban" megjelölés pedig kétféle értelemben is helytálló: egyrészt közös erdélyi-magyar múltunk, másrészt a tudós saját életpályája vonatkozásában is. Ötven munkás év gazdag termésébe — eredményeibe és gondjaiba — engednek betekintést ezek az írások, melyek között a 30-as években írottakat, valamint egészen frisseket, az 1984-i évszámot viselő első közléseket egyaránt megtalálunk. A címbeli "tallózás" végül azért is indokolt, mert a változatos témák és címek egy-szersmind a szerző sokoldalú érdeklődéséről, lenyűgöző anyagsismeretéről és tudományos módszerének sokrétűségéről tanúskodnak. — Nyelvészeti szakmunkát alig olvasunk; a nyelvi kérdések legtöbbször beágyazódnak a rokon diszciplínák összefüggéseibe, illetőleg elvezetnek egyéb, történelmi, néprajzi, művelődéstörténeti vagy irodalmi kérdések felvetéséhez és vizsgálatához. Ami mindebből kikerekedik, az a legkomolyabban vett "tudományköziség", a legtágabban értelmezett művelődéstörténet, illetve olyanfajta történeti magyarságtudomány, melynek kiindulópontja és viszonyítási alapja érthető — sőt magától értetődő — módon Erdély és az erdélyi műveltség története.

A sorban hatodik tanulmánykötet hat fejezetre tagolódik, melyek címei mintha a megelőző kötetek tartalmára is utalnának. — A legelső A tudománynépszerűsítés ösvényein címmel elsősorban nyelvhelyességi kérdéseket elemző, régebbi írásokat közöl, melyekből a szerző nyelv- és kultúraféltő indulatai is kiolvashatók: "Önérzete csak annak a nemzetnek lehet, a magabizás csak abban a népben erősödhetik meg, amely nemcsak tömegével, hanem a maga külön színeivel, vonásaival teszi értékesebbé azt az egyetemes emberi műveltséget, amely elől maga, mint az emberi közösség tagja, nem zárkozhatik el. Az így kialakuló magas-műveltség részese számára tehát sohasem lehet kétséges az, mit jelent a népi műveltség. Ezt: nélkülözhetetlen tápláló gyökereket, frissítő életerőt a gazdagabb, emberibb nemzeti magasműveltség számára." (A kétféle műveltség, 1939. 28) — Mindebből, úgy hi-

szem, világos, mit ért Szabó T. Attila "kétféle műveltségen", s hogy mennyiben hasonlít felfogása Bartók és Kodály zenei fogantatásu népiességéhez.

A moldvai csángók talán utolsó ismerője másutt az "urbánus" Kosztolányi emlékének ajánlja írását (A nyelvművelés lehetőségei és határai), valamint az idegen szavak használatával kapcsolatban nyilvánít máig érvényes — árnyaltan határozott — véleményt. — Fontosnak tűnik az is, amit az erdélyi tudományosság feladataival kapcsolatban, szintén 1939-ben ír: "a kisebbségi tudományos munkának különlegesen önmagunk, saját nemzeti valónk történeti és jelenlegi megismerésére kell irányulnia, úgy azonban, hogy ne szakítsuk ki magunkat az erdélyi élet egységéből" (47-8).

A kötet második része A hely és a név cím alatt a szerzőnek a helynév-kutatás témájában írott, anyagában rendkívül becses, módszerében pedig tudománytörténeti jelentőségű tanulmányaiból ad válogatást. A szótörténész természetesen itt sem hazudtolja meg önmagát: a helynevek (*Aramáj, Arnyír, Dércser, Dárittye, Háj, Imola, Mosolygó* stb.) eredetét is felkutatja. Bőséges adattára miatt külön említést érdemel a személynévi eredetű helynevekről írott terjedelmes tanulmány (75-115).

A következő (harmadik) rész címe önmagában is figyelmet érdemel: Az irodalom- és nyelvtörténet forrásvidékein. A szerző mint nyelvész és levéltári filológus adja közre felfedezéseit, és hívja föl a figyelmet a megfakult-elfeledett szövegek irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségére. A bőséges adatokra, illetőleg szövegközlésekre épülő elemzések közül kiemelkedik a XVIII. század végi boszorkányhit dési emlékeit tárgyaló írás, valamint egy XVI. századi kolozsvári harmincad-jegyzék ábécérendbe szedett szójegyzéke és ennek feldolgozása.

A negyedik rész az Olvasás közben címet viseli, és nevéhez híven könyvismertetéseket, kritikai írásokat gyűjt egybe. Együtt találjuk itt a Mikos Kelemen kritikai kiadás méltatását a háromszéki magyar népköltészeti kötetnek, Horváth István monográfiájának (Magyarózdi toronyalja), dr. Kós Károly néprajzi vagy Kelemen Lajos művészettörténeti munkájának avatott értékelésével. Másfelől a jelentős hazai munkák (pl. Gáldi László verstani kézikönyve, Országh László szótártani tanulmányai, Benkő Loránd Árpád-kori nyelvemlékeinket feldolgozó monográfiája) kritikai ismertetése kap helyet az "emlékezetre méltó dolgok" sorában.

A nyelv- és tudománytörténeti tanulmányok című, következő fejezetet egy nagyobb lélegzetű — és valóban tudománytörténeti jelentőségű — tanulmány nyitja a magyar szókészlet feudalizmuskori román kölcsönelemeinek körültekintő elemzésével, amely egy — a kötet IV. fejezetében is közreadott — kritikához (Bakos Ferenc e témában írott munkájának méltatásához) is csatlakozik. A szerző 1982-ben, a Nyelvtudományi Társaság ülésén számolt be a kolozsvári tanszéken e témában folyó kutatásokról és egy készülő monográfia látható és várható eredményeiről. Miután behatóan elemzi román kölcsönszavaink kutatásának történetét, saját — jószerivel egész életművét átfogó — módszertani elveit is leszögezi: kiaknázni a leváltárak "iratrengetegében" szunynyadó anyagot (ennyiben Takáts Sándornak, a téma egyik első kutatójának intelmeit is megismétli); egyszerre érvényesíteni a szóföldrajzi és szótörténeti szempontokat a feltárásban és az elemzésben. Megállapításait a módszer szemléltetése és az eredmények bemutatása után így zárja a szerző: "Aligha tévedek abban a hie-

delmenben, hogy főként történeti szóföldrajzi fogantatású adattárunk megjelentetése jelentős mértékben módosítja majd minden eddigi ilyen jellegű feldolgozás idő- és térbeli, valamint statisztikai vonatkozású megállapításait." (393) — A fejezet többi, többnyire csattanósan tömör írása a Szótörténeti Tár egy-egy adatcsoportját fogja vallatóra (*élő erdő, fuvatlan, ördögharapás, palérság* stb.), és nyelvtörténeti következtetéseket fogalmaz meg. Közülük első közlemény-volta miatt is említést érdemel a *falnagy ~ folnagy ~ fónagy* régi tisztségnév jelentéstörténeti és szóföldrajzi szempontú feldolgozása, amely alighanem egy régebbi — a tövég-hangzók kérdésében lefolytatott — vitához (összegzését lásd Kázmér Miklós: NytudÉrt. 58: 121-5) is új adatokkal és érvekkel szolgál. Egy másik terjedelmesebb tanulmány az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások feladatait jelöli ki, a történelmi és nyelvtörténeti feltárás szerves egységét hangsúlyozva. A fejezetet egy 1982-ben megjelent interjú zárja, melyben a szerző a Szótörténeti Tár — avagy a "gazdag szóár" — szerkesztésével, hasznával és általában az erdélyi műveltséggel kapcsolatos kérdésekre válaszol.

Az utolsó rész írásai, melyeket a *Megemlékezések* cím fog össze, a nagy elődöknek, az idősebb vagy egykorú pályatársaknak és barátoknak állítanak emléket. Meghatóan eleven képet fest a szerző egyebek közt Pálffy Jánosról, a múlt század egyik élenjáró erdélyi szelleméről, valamint közvetlen mesteréről, a nyelvjáráskutató Csűry Bálintról. A meglehangú köszöntések sorából kiemelkedik az a szépírói erőnyeket is megcsillogtató, anekdotikus elemekben bővelkedő megemlékezés, amely a történész Kelemen Lajosról — a szerző szigorú levéltári mesteréről — rajzol érzékletes portrét.

A kötethez legvégül majd száz oldalnyi függelék is csatlakozik: a források magyarázata, jegyzetek, kiegészítő könyvészeti adatok a szerző munkásságáról (Sz. Csáti Éva munkája), valamint az utolsó három tanulmánykötetet felölelő — mintaszerűen pontos és részletes — név- és tárgymutató, illetőleg különálló szómutató.

Szabó T. Attila eme újabb könyvének megjelenése nemcsak a nyelvtudomány szakemberei számára jelent eseményt. A témák színessége, gondolati egysége és mély elkötelezettsége, valamint a megírás módja, gördülékeny és — nyelvi piruetteket tudatosan kerülő — öszintén egyszerű stílusa bizonyára a Szótörténeti Tárhoz hasonlóan széles olvasótáborot nyer meg, és tesz fogékonná a magyar nyelv és műveltség kérdései iránt.

* * *

E szűkszavú és késedelmes ismertetésnek szomorú aktualitást ad a nemrég érkezett hír: Szabó T. Attila eltávozott közülünk. A recensens tolla megbicsaklik, s a leírtakat újraolvasva, valamint a hat zöldbe és fehérbe kötött tanulmánykötetre meg a Szótörténeti Tár immár feltartóztathatatlan újabb kötetekre gondolva tiszteleg az elhunyt erdélyi mester életműve és embersége előtt.

Bratinka József

GÁSPÁR SIMON ANTAL: AZ ÉN SZÜLŐFÖLDEM, A BUKOVINAI ISTENSEGÍTS

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 166 lap

A könyv a bukovinai székelyek kéziratos irodalmából ad ízelítőt. Az utóbbi évtizedek néprajzi kutatásai során előkerült népi írásbeliségről a kötet válogatója, FORRAI IBOLYA nyújt eligazítást az Utószóban (143-65). Az eddig megismert kéziratok — mint olvasható — többnyire 1945 után készültek, de a kitelepítés előttől is vannak töredékes írások. A krónikáknak, a visszaemlékezéseknek és az önéletírásoknak határozott szándéka a székely népcsoport történetének, hagyományainak megismertetése, megőrzése.

Gáspár Simon Antal élete és munkássága (1895-1978) címmel ugyancsak Forrai Ibolya mutatja be a közreadott írások szerzőjét. Gáspár Simon Antal Istensegítsen született, hat elemít végzett. Már 1911-ben Debrecenben szabóinas, tehát korán kiszakad anyanyelvi nyelvjárása környezetéből. Későbbi életében megfordul Moldvában, Bácskában, Zalában, hosszabban él Tolnában; élete vége felé a Csepel-sziget egyik településén. Az 1920-as évek elején kezdett följegyzéseket készíteni Istensegíts zenei és egyéb hagyományairól. Naplót is vezetett. Régebbi írásaiból részletek maradtak fenn. Újabbak írásának 1945-től, majd (különösen nagy odaadással) 1963-tól, a "Népművészet Mestere" címmel való kitüntetése után kezdett. — Forrai Ibolya vázolja Gáspár Simon Antal alkotói módszerét, írásának és fogalmazásmódjának fő jellegzetességeit, témáit, forrásait, keletkezési körülményeit (megfelelő szakirodalmi háttérrel).

Gáspár Simon Antal munkáiból négy részt tartalmaz fakszimilében a könyv: "Istensegíts fekvése", "Bukovinai magyar népszokások Istensegítsen és a többi magyar falvakban", "Az én szülőföldem[,] a bukovinai Istensegíts". A negyedik írás egy néhány lapos szótár: "Bukovinai nyelv járás" (121-8). Gáspár nyelvezete számos hangtani, alaktani és szókincsbeli tulajdonságot hordoz a székely és csángó nyelvjárástípusból. Ezeknek áttekintése talán nem is elsősorban az említett nyelvjárásfajta szempontjából tarthat érdeklődésre számot, hanem a regionális köznyelvi kutatás szempontjából. A köznyelvi normához való önkéntelen igazodásának jelei nemritkán föllelhetők. Voltaképpen e folyamat eredménye a szótára is. Feljegyez ebben alak szerinti tájszavakat (*Gagya* = *Bő gatya*; *Gyűngy* = *Nyakra való gyűngy*; *Csítók* = *Csikó*, e szó tövére l.: *Czf.*; *MÉSZÖLY GEDEON*: Mióta lovas nép a magyar? *NéNy.* I [1929.], 205-14; *TESz.*; *MARTINKÓ ANDRÁS*: Lóvá tettem Csinom Palkót. *Nyr.* CVI [1982.], 294-301), jelentés szerinti tájszavakat (*Cserepes* = *Szemtelen*; *Pakura* = *Petróleum*) és valódi tájszavakat (*Gője* = *Kocza*, vö. *TESz.*: *gőlye*; *SzT.*: *gőlye*; *Arja* = *Szérus kert*, *Hijű* = [...] *padlás*).

A bukovinai székelység rokonszenves egyénisége munkáinak kéziranyagára mellé a kötet nemcsak Gáspár Simon Antal idő- és gyermekkori fényképét, hanem a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött anyagokból kiemelt felvételeket is közöli. Ezek az 1900-1941 között készült képek még közelebb hozzák az olvasóhoz a székely embert.

BENKŐ LORÁND: A MAGYAR FIKTÍV (PASSZÍV) TÖVŰ IGÉK

Budapest, 1984. 204 lap

Nyelvünkben sok ezer olyan ige van — ezek a magyar nyelv igei állományának tekintélyes részét adják —, amelyeken képzőt találhatni, ám az igező önálló lexémaként nem él. Mint a szerző is megemlíti, ezekkel tüzetesebben eddig még nem foglalkozott nyelvtudományi irodalmunk. Emiatt is vált szükségessé, hogy az Elől járó megjegyzések (5-7) után egy fejezet foglalkozzék a Kategorizálási és terminológiai kérdésekkel (11-24). A tárgyalandó igék morfológiai korrelációinak vizsgálatát az abszolút tö és az elsődleges képző viszonyára összpontosítja Benkő. Az igeövek-re vonatkozó korábbi fölfogások bírálata és az e nézetek előre mutató vonatkozásai alapján a töről elmondja, hogy az nem lexikai, hanem morfológiai fogalom. Vagyis: a lexéma nem azonos a tövel, a tö kötött morféma, amelynek a toldalékkal együtt van morfológiai értéke. Más dolog tehát a töige (pl. *von*), mint az igező (*von-*), abból következően nem minden igező azonos egy lexéma értékű töigével, még ha ez a valódi származékigéknél így is van — legalábbis ugyanabban a belső nyelvi rendszerben. Azoknak az igeöveknek, amelyeket Benkő Loránd vizsgálata érint, nincs lexémaváltozatuk. Tehát a *repül* : *repít* : *repdes* igék **rep* töve virtuális tö.

A szóban lévő igéknek már a monográfia címében megmutatkozik elnevezési gondja. "[...] az igecsoporthoz tartozó tövet legtöbbször a *passzív tö* kifejezéssel illették [...]" Az elnevezés jobb híján elmeget, a tudománytörténeti folyamatosság kedvéért — legalábbis tanulmányom címében — én is alkalmazom — mondja a szerző (21); majd kifejti, hogy a passzív tö terminust történetileg és szóképzéstanilag inkább a képzőt hordozó igék olyan tövére használná, amely soha sem aktivizálódott, a rátapadó képző teljesen lezárta (*apo-l*, *taga-d*, *köszö-n*). Ugyancsak megfontolandónak tartja a nem termékeny tö, nem produktív tö, improduktív kifejezések használatát nemcsak az ilyenfajta tö nem teljesen "improduktív" jellege miatt, hanem azért sem, mert a produktivitás amúgy is sokféleképpen értelmezhető fogalma nemigen volna összhangba hozható ugyanezen igecsoporthoz képzőinek produktivitásfogalmával (22). Főként történeti szempontból nem tartja eléggé jónak a szóban forgó igék tövének *elhomályosult töként* való megnevezését sem, hiszen az ilyen igék nagy részének töve önállóan, tehát lexémaként soha nem élt, így sem történeti, sem leíró szempontból nem is homályosulhatott el. E megfontolások alapján vezeti be a "fiktív tövű igék" megnevezést, ebben a *fiktív* jelentésére a 'közvetlenül nem kimutatható, nem igazi' értelmezést adja. A tanulmányíró annak kifejtése mellett, hogy egy szakkifejezésnek egyértelmű és szabatos meghatározása és használata a fontos, mégis leírja: "[...] én ennél az elnevezésnél egyszerűen nem tudtam jobbat találni" (23). Tudósi szerénységre vall annak jelzése is: "Aki tud jobbat a szóban lévő töfogalomra, ám alkosson ilyet, szívesen elfogadom" (i. h.). — Valóban: a "fiktív tövű ige" megnevezés nem látszik annyival jobbnak, mint amennyivel a korábbi terminus technicusok kifogásol-

hatóbbak. Mindazoknak a szempontoknak és megállapításoknak alapján, amelyeket Benkő Loránd ezen igék tövével kapcsolatosan figyelembe vesz és tesz, talán valamelyest használhatóbbnak mutatkoznék a virtuális tő mint szakkifejezés 'látszólagos, nem valódi; lehetséges, lehetőségként létező' jelentésben (vö. BAKOS: IdSzSz.). E megnevezés használatakor ugyanis nem kellene a fiktív 'kitalált, nem létező stb.' jelentéseinek elhatárolásaira gondot fordítani.

A vizsgálatba vont igecsóport legnagyobb részének végén valódi képzők vannak, kisebb részén más fajtájúak. Ez utóbbiakat Benkő nem igazi képzőknek nevezte korábban (Egy hangfestő igecsóport. MNy. L [1954.], 258), majd alképzőknek (MNyTört. [1967.] 310), s mint írja, ennél marad e képzőtípus megjelölésében (23). A virtuális tő kifejezéssel összhangban e képzőtípus virtuális képzőnek lenne nevezhető.

A valódi képzésű igék és a vizsgált igecsóport viszonyáról írva a szerző megállapítja, "[...] hogy ígétő és képző viszonya a valódi alapszó és a fiktív tő megállapíthatósága szempontjából csak elvileg határolható el világosan, a gyakorlatban, az egyes szavak vizsgálatában sokszor nem" (27). A tőigékkel szemben való elhatárolás nehézségeit is bemutatja. A történeti és az egyidejű leíró szemlélet egyaránt kevés fogódzót nyújt ehhez.

A magyar nyelvben lévő tőigék számának megállapítását az ÉrtSz. anyagára támaszkodva PAPP FERENC kísérelte meg, aki 422 ilyen ígét lajstromozott. Benkő e vizsgálat elemzése és a maga szótörténeti-etimológiai, illetőleg történeti morfeamatikai bűvárlatai alapján azt jelzi, hogy jóval kevesebb lenne a tőigék száma és — maradva Benkő terminusánál — a fiktív tövű igék száma hasonlíthatatlanul nagyobb.

Az Eredetbeli kategóriák című fejezetben (40-79) először az ősi (uráli, finnugor és ugor) eredetűek kerülnek sorra. A szerző morfeamatikai típusokat mutat be. Az első típusba kerülnek azok, amelyeknek abszolút töve magában áll, nem családosult, tehát az ige "abszolút tő + egy képző" kapcsolatából áll. A családosult típust az "abszolút tő + több képző" szembenállásos kapcsolata alkotja. Külön csoportba vonódnak azok az ősi eredetű igék, amelyek csak a magyar nyelvtörténet egyes szakaszaiban tarthatók fiktív tövűeknek, lexéma értékű abszolút tövűk is lehet: *dr̥t*, vö. *dr̥(ik)* 'romlik'; *m̥rt*, vö. *mar* stb. Jól elkülöníthető igecsóport az *sz-szel*, az *sz-szel* és a *d*-vel bővülő *v* tövű igéké, ezeknek sem él önálló lexéma gyanánt az abszolút tövűk. A *le-*, *ve-*, *fek/š/-*, *jdt/š/-* és a többi effélék tövét helyesen nem tekinti Benkő sem *v-s* tövűnek, a *v* és a *d* ezekben az ígertestekben inetimologikus.

— Az ősi csoporthoz tartozó igéken csupa deverbális jellegű képző áll, ez a tény és az összehasonlító nyelvtudomány adatai jelzik, hogy e tövek eredetükben verbum jellegűek. — Az onomatopoeitikus igéknek határozottan jellemzője a fiktívtövűség. Olyannyira, hogy a szerző akár az ilyen eredet felismerhetőségének jeleként tanácsolja számon tartani. A nagy mennyiségű ilyen ige tárgyalása az előző rész szerkezeti fölépítésével azonos módon folyik (morfeamatikai típusok, a képzőelem vagy -elemek jellege, a tövek természete) (48-60).

A jövevényigék nemcsak nagy mennyiségük miatt, hanem azért is érdemelnek külön vizsgálatot, mert — mint a tanulmány tartja — a fiktív tövű igék "legtisztább" csoportját alkotják. Képzős voltak történeti és leíró szempontból általában jól megállapítható,

s ugyanígy — mondjuk most így: — a virtuális tö is. Magának a töigének az elkülönítéséhez legtöbbször biztos eligazítást ad az idegen nyelvi megfelelő. A morfematikai alkat zömében "igető + egy (magyar) képző": *citál, diktál, miskáról* stb. A családოსult típusban két ige halmaz a jellemző: az ötörök eredetre vallók, például *borít : borul : borogat : borong : burok*; s a németből jöttek, például *blamíroz : blamál, lassíroz : lassál*. A jövevényigéken található képzők (az ötörök csoportba tartozókat némileg kivéve) más természetűek, mint az ősi eredetű és az onomatopoeitikus származású verbumok képzői. A latin (olasz), szláv, német, román jövevényigéknek az -l ~ -ol ~ -él ~ -el, -ál képzővel való beilleszkedését az eredeti ige morfofonetikai alkatával összefüggő etimológiai természetű okokkal magyarázza a szerző. Tanulságos az -isd ~ -íroz ~ -éroz végződésű igék alaktörténetének részletezése is. — A jövevényigék képzőinek funkció szerinti áttekintéséből kitűnik: az ötörökből átvett igék halmazában deverbális képzők találhatók, de már a szláv, latin és német jövevényigéken az -l és a -z honosító képzők nemcsak deverbális, hanem dominális szerepének együttes meglétével is kell számolni. Az -dl, -ol és -oz alakban megszilárdult ige honosító képzők használata összefügg az idegen nyelvi igék töalkatával és a magyar igei képzőrendszerben betöltött mennyiségi és minőségi szerepükkel. A ma idegen nyelvből honosodó igéknek nyelvünkbe épülése rendre a nyelvtörténetileg kialakult képzőállomány felhasználásával történik. Ez a meglehetősen zárt állományegység az etimológiai kutatásban — írja a szerző — jól hasznosítható szempontokat kínál, ha az etimológusok erről néha meg nem feledkeznek. — E fejezet utolsóként A bizonytalan és ismeretlen eredetű igék címen azokat az igéket veszi szemügyre, amelyeknek nincs vagy bizonytalan az etimológiájuk (79-87). Ez az igecsopórt tehát nem elvi, hanem gyakorlati szempontból különíthető el. — Figyelemre méltó az a megállapítás, mely szerint ezeken az igéken a kezdő-gyakorító -d, a gyakorító -l és -r, valamint a műveltető -t és -sz toldalékok arról tanúskodnak — az -l kivételével, amelyről a jövevényigéknél tett külön említést Benkő —, hogy az e csoportba vont igék nagy többsége nem lehet az ősmagyar kor utáni jövevényige, tehát etimonjukat a (kőrai) magyarban kereshetjük.

Külön fejezetet szentel a munka A fiktív tövű igék keletkezésének (88-150). Ebben azt kívánja valószínűsíteni, hogy a vizsgált ige fajták "[...] keletkezése végső soron a valódi képzésekben, vagyis eredetibb töigék továbbképzésében gyökerezik" (a kiemelés Benkő Lorándtól való, 88). A töigék szerepét bemutatva főhívja a figyelmet arra, hogy a továbbképzett változatok idővel elnyomják az eredeti puszta töigét. Így a szinkrón nyelvtudat számára már nem lexéma értékű, és — mondjuk ismét így — virtuális tövű lesz. Az ősmagyar korba már számos igénk így jutott el. — Sok fiktív ige nomenverbum előzményre mutat, mások töigei előzményéről a szóban lévő igékhez etimológiai és morfematikai szempontból hozzátartozó igenévi származékok vallanak.

A töigéből fiktív tövű igévé válás okai és körülményei című részben (109-36) arra az ősmagyar korban már főnnálló helyzetre irányítja a figyelmet, amely helyzetben az igék képzéshajlandósága nagyarányú. Ezért sok képzőelemet tartalmazó igeosztályok jöttek létre, és nagy számú ige sarjadék. Ha a töige valamely okból kihalt, a korábbi származékigéje fiktív (azaz: virtuális) tövűvé

válik: **tīl* :> *tīlt*, *tīlosz(ik)* stb. Nemritkán a nyelvjárások megőrzik a tőigét, de a nemzeti nyelv köznyelvi változatában nincsen nyoma, így: N. *leh* :> *lehel*, *liheg* stb. Rendkívül gyakori, hogy a tőige nem hal ki, de származékát a szinkrón nyelvi tudat már nem képes érzékelni (ez a szóhasadás), például *jut* : *ik-tat*.

A folyamatok okait keresve a szerző KISS JENŐ magyarázatát veszi figyelembe: a tőigék végződése általában a termékeny képzőkkel azonos, a fiktív tövűek végződése viszont általában az elavult, improduktív képzőkkel esik egybe. Az előbbieket a nyelvtudat képzőnek azonosította, az utóbbiakat viszont ellátták a nyelvállapotnak éppen megfelelő termékeny képzőkkel, hogy beleilleszkedjenek az ige szófaji osztályának megfelelő alakrendszerbe. Benkő más és véleménye szerint alkalmasint lényegesebb, mert funkcionális és szemantikai vonatkozású okokat is említ. Ezek közé tartozik a homonimitás megléte az ige-tövek és a névszók között, aminek a megszűnése többnyire az igei végbemenő morfológiai változással következett be, így az eredeti (képző nélküli) tőige kihalhatott. — Értékes észrevétel az is, hogy mivel a tőige és származéka jelentésbeli különbségeket kevésbé mutatott, a képzett változat előtérbe kerülhetett (a tanulmányban már jórészt említett okoknál fogva). Ha a tőige és származéka között morfológiai különbséggel párosuló szóhasadás megy végbe, könnyen elszakad a szinkrón nyelvi tudatban az alapszó és származéka közötti eredet-szál, mint például *buk(ik)* : *baktat*, *cseesz* : *csiszol*, *csúszik*. Az elszakadástól kezdve szinkrón szempontból nincs a származékoknak lexéma értékű töve.

A képzővel együtt keletkezett fiktív tövű ige (137-50) tárgyalása az onomatopoeitikus eredetű és a jövevényigék kérdéseit taglalja. Megállapítja, hogy az ősmagyar kor második felétől az ige szófaji osztályában a képzős végződésű igealakok uralkodtak, s ez a képzők eredeti funkciója mellett egyfajta szófajjelölő, szófajmegkülönböztető szerepet is jelentett. A keletkező vagy a nyelvrendszerbe éppen belépő ige rögtön képzős végződést vettek magukra. Mindez a korábban már fiktív tövűvé vált igeiken mint analógiás alapul szolgáló előzményeken is nyugodott (147). Az onomatopoeitikus ige saját természete is magyarázza azt, hogy képzővel együtt születtek, ugyanis mozgásra, hangra utaló jellegük szinte vonzza a mozzanatos képzőket, a gyakorító képzőket. Mindez s más, sokféle és sokrétű tényező hozta létre ezt az ige-csoportot.

A kötet utolsó fejezete: A fiktív tövű ige családosulása (151-77). A tő képzők előtt való produktivitásának szempontja alapján beszél Benkő produktív fiktív tövekről (legjellemzőbb képviselik az onomatopoeitikus eredetet mutató igei) és improduktív fiktív tövekről (a jövevényigék képviselik ezeket leginkább). — A családosulás mértékének legfontosabb meghatározója az ige morfológiai alkata, az abszolút töre ráragódó képzőelemek jellege, kronológiai és kapcsolódási tulajdonsága. A családosulás kronológiai kérdései kerülnek sorra a fejezet végén. A családosulás kronológiája ige-családonként változó, mégis megállapítható, hogy a leggyakrabban előforduló primér, egyelemű képzők és ezeknek meghatározott szembenállásai szoktak a szócsaláddá válás általános kiindulópontjai lenni. Így például a gyakorító/kezdő -*d* : műveltető -*szt* szembenállás (*apad* : *apaszt*, *ered* : *ereszt*); műveltető -*ít* : visszaható -*ul* ~ -*ül* (*kerül* : *kerít*, *repül* : *repít*).

A könyvet jól hasznosítható Szómutató (178-96) és Képzőmutató (197-201) zárja.

A monográfia fenti áttekintéséből remélhetőleg kitetszik: annak az igecsoportnak a vizsgálata, amelyet tárggyául választott, rendkívül fontos és hasznos eredményeket hozott; ezentúl nyelvtudományunknak történeti és leíró szempontból egyaránt más közelftém móddal kell és lehet ezen igékhez nyúlnia.

Büky László

RÉGI MAGYAR KÓDEXEK. 1—7. szám

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985-88.

Szinte már közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a nyelvtörténeti kutatás számára alapvető fontossága van régi, kéziratos nyelvemlékeink kiadásának. Ezt követeli egyrészt a kéziratok kímélése, de főként az a törekvés, hogy az emlékek ennél fogva könnyen hozzáférhetővé, a kutató vagy az érdeklődő közönség számára mindenkor használhatóvá váljanak. Tisztában volt ezzel már megindulásakor a Magyar Tudós Társaság is, ezért tette közzé a Régi Magyar Nyelvemlékek I—V. kötetében néhány korai magyar nyelvű kódexünket. A Társaság kezdeményezését később a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága folytatta: Így jelent meg 1874 és 1890 között Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok címmel régi kódexeink 14 kötetnyi sorozata, amelyet a XV. kötet 1908-ban követett. A közzététel túlnyomórészt VOLF GYÖRGY munkája. Ismeretes azonban, hogy a filológiai, de főként a paleográfiai hűség szempontjából a sorozat nem éppen megbízható, ugyanis VOLF számára — mint ő maga írja az I. kötet értesítésében (VI. o.) — "... czélszerűnek látszott, hogy az egyes kódexbeli írásmódoknak főlős különbözeteit egy kevésbé megszorítsuk, s a nyomtatványban valamennyire egyforma külalakot alkalmazzunk..." Ennél fogva azonban a sorozat tagjai a nyelvtudományi munkák — elsősorban a hangtani és helyesírástörténeti tanulmányok — számára nem jelentenek megfelelő munkaanyagot.

Azóta is hiány van paleográfiai hű szövegkiadásokban, s ezt csak nagyon kis mértékben enyhítette a Mészöly Gédeon által elindított Új Nyelvemléktár című sorozat, melyből sajnos csak az első kötet, a Bécsi Kódex — egyébként mintaszerű — kritikai szövegkiadása készült el. A hiányt a Codices Hungarici címmel 1942-ben megindított sorozat is csak mérsékelni tudta, az azóta eltelt több mint négy évtizedben ugyanis csupán hat korai magyar nyelvű kódexünk hasonmása, valamint két — fakszimileként már korábban megjelent — kódex (Jókk. és MünchK.) betűhű kiadása került a közönség elé.

A nemzeti kultúránk iránt egyre növekvő érdeklődés és a tudományos kutatás érdeke azonban ennél gyorsabb megjelenési ütemet követel. Ezért is kell üdvözlőnk a nemrégben megindult Régi magyar kódexek című sorozatot. Az egyre sürgetőbb igények kielégítése végett ugyanis — mint azt az 1. szám Bevezetéséből megtudjuk — az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke a Magyar Nyelvtudományi Társaság közreműködésével ebben a "kevesebb anyagi eszközt felhasználó, egyszerűsített szerényebb kivitelezésű, de az eredetileg kitűzött főbb célokat mégis szem előtt tartó, egységes elvek alapján szerkesztett új sorozatban kívánja 15—16. századi kódexeink nehezen hozzáférhető hasonmását közzétenni" (7)

A sorozat eddig megjelent kötetei a következők:

1. szám: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról — 1521. Budapest, 1985.
2. szám: Bod-kódex — XVI. század első negyede. Budapest, 1987.
3. szám: Sándor-kódex — XVI. század első negyede. Budapest, 1987.
4. szám: Czech-kódex — 1513. [megjelenés előtt]

5. szám: Kriza-kódex — 1532. [megjelenés előtt]

6. szám: Simor-kódex — XVI. század eleje. Budapest, 1988.

7. szám: Krisztina-legenda — XVI. század eleje. Budapest, 1988.

(A 2. és 3. valamint a 6. és 7. szám egy kötetben jelentek meg.)

A kiadványsorozat első három tagja (Könyvecse, Bod-kódex, Sándor-kódex) — bár jóval szerényebb kivitelben — a Cornides-kolligátum egykor egymástól függetlenül keletkezett darabjai hasonmáskiadásainak sorát folytatja (CodHung. IV.: Példák könyve, CodHung. V.: Cornides-kódex). A szakirodalomban ugyan az utóbbi időben kétség merült fel azzal a korábbi nézettel szemben, hogy a kódexek régebben is a Cornides-kolligátumhoz tartoztak-e (a vitára az egyes kötetek bevezetői is kitérnek — pl. Könyvecse 10—12, Bod-kódex 12—13), a kétely azonban továbbra sem teljesen bizonyított, ezért aztán a sorozat szerkesztői a három kódex megjelentetésével a kolligátum teljes hozzáférhetőségét is biztosítani akarták, hogy a kutatókat ezzel is segítsék a vitás kérdések megoldásában.

A kódexszövegeket a kiadások ofszettechnikával közlik, több kiadványban (Könyvecse, Bod-kódex, Sándor-kódex) ráadásul mintegy 20 %-kal kicsinyítve is. Mindez némiképp rontja a hasonmás szövegek olvashatóságát, a párhuzamosan közölt betűhű szöveg azonban mindenütt biztosítja a kiadványsorozat használhatóságát. Így az eljárást végül is csak üdvözlhetjük, hiszen viszonylag olcsó, de mégis jól használható fakszimilákat kaphattunk kezünkbe.

Az egyes kódexek hasonmás és betűhű szövegének közlését mindegyik számban egy rövid Bevezetés előzi meg. Ez először leírja a kódexek formai jegyeit (kötés, papír, vízjel, oldalak számozása stb.), majd bemutatja azok írássajátságait, illetve ezeknek a betűhű átiratban való tükrözését (többnyire egyszerűsítését). A továbbiakban röviden tárgyalja a kódexek keletkezési idejére és rendi hovatartozására vonatkozó nézeteket, végül pedig a kódexek tartalmának bemutatása következik a latin forrásokra vonatkozó szakirodalom összefoglalásával együtt. Ezután a kiadások (a Krisztina-legenda kivételével) még táblázatszerűen is megadják az egyes szövegegységek latin megfelelőinek és az előforduló szentírási idézeteknek a lelőhelyét, jóllehet az 1. szám Bevezetőjében (7) PUSZTAI ISTVÁN közli, hogy "a sok esetben még hiányzó latin megfelelők felkutatásáról és közléséről... a sürgető igények és a szűkös anyagiak miatt" le kellett mondaniuk. Az eddig fellelt latin megfelelők legalább táblázatos közlése tehát föltétlenül érénye a sorozatnak, ez az erény azonban kevés többletmunkával még nagyobb is lehetett volna, ha a lelőhelyek pusztá megadása mellett a szövegeket egy mellékletben közölték is volna, úgy mint ezt pl. a bibliai idézeteket illetően a Jóka-kódex P. BALÁZS JÁNOS-féle kiadása (A Jóka-kódex — XIV-XV. század. Bp. 1981. 352) is teszi. Mivel a szentírási idézetek esetében többnyire csak néhány soros részletéről van szó, ezeknek valamely apró betűs közlése nem növelte volna jelentősen a kiadványok terjedelmét, ugyanakkor megővta volna a kutatókat a — nem is mindig olyan könnyen hozzáférhető — Vulgatában való keresgéléstől. Az egyéb szövegeket illetően — bár ezek valamivel hosszabbak — talán még inkább fontos lett volna ez, hiszen azok még nehezebben fellelhető forrásokból (Temesvári Pelbárt, Dionysius Carthusiensis, Pseudo-Ambrosius, Hrosvitha von Gandersheim stb.) származnak. Igaz ugyan, hogy ezek közül a szövegek közül néhányat irodalomtörténeti folyóiratokban (pl. az ItK.-ben) és másutt (RMDE.) fellelhetünk, mégis feltétlenül hasznos lett volna, ha ezek a szövegek is mellékletként he-

lyet kaphattak volna a kiadványokban.

A fenti apróbb kifogások ellenére a sorozat megindulását és eddigi tagjainak kiadását csak üdvözölni lehet. Reméljük mielőbb megjelennek a további kötetek is, s ezzel nemzeti kultúránk becses emlékei kerülnek az érdeklődő közönség és a kutatók kezébe, a magyar tudomány és műveltség épülésére.

Forgács Tamás

LÁSZLÓ HONTI: GESCHICHTE DES OBUGRISCHEN VOKALISMUS DER ERSTEN
SILBE

Bibliotheca Uralica 6. Budapest, 1982. 227 S.

Betrachtet man z.B. folg. Daten:

- 1) urwog. **tārāy* 'offen' ~ urostj. **Airāy*
- 2) urwog. **īrāy* 'Lied' ~ urostj. **ārāy*
- 3) urwog. **tāl* 'Winter' ~ **tīlī* 'im Winter'
- 4) wog. T *tīm* 'ich esse' ~ *tājān* 'iB!'
- 5) ostj. V *āmp* 'Hund' ~ *impām* 'mein Hund'
- 6) ostj. V *ārāy* 'singen' ~ *īryā* 'sing!'
- 7) ostj. Trj. *āpāt-* 'ernähren' ~ 3. Sg. Pf. *Aipāt*
- 8) urostj. **nīm* 'am Ufer gelegener Ort' ~ **nāmān* 'am Ufer'
- 9) ostj. V *āt* 'Nacht' ~ *itān* 'abends'
- 10) ostj. Kr. *āyāt* ~ DN *īiyāt* 'Pfad'; V *tīn* 'Preis' ~ *tān* 'Brautpreis'
- 11) ostj. V *liy-* 'blicken' ~ Kr. *tāw-* 'auflauern'
- 12) ostj. Trj. *mīn* 'Krümmung' ~ *māni-* 'sich beugen'
- 13) ostj. V *āt-* 'härten' ~ O *itāp* 'Stahl',

so sieht man mühelos, daß allen Punkten ein paradigmatisches oder intersprachlich/-dialektales "Füreinandereintreten von *ā* und *i*" gemeinsam ist. Diese Gemeinsamkeit ist dem hier zu besprechenden Buch zufolge Ergebnis verschiedenartiger historischer Prozesse, was auch für erstellbare ähnliche Listen von "Füreinandereintreten von *o* und *u*, *a* und *u*, *o* und *ā* etc." gelte.

Die o. gegebenen Daten werden folgendermaßen interpretiert:

a) Für 1) sei obugr. **ī* anzusetzen, **ā* im Wog. sei Ergebnis eines sporadischen Lautwandels **i* (*? > *ē*) > **ā* (üblich obugr. **ī* > wog. **ī*), s. S. 38; ähnlich in 3) urwog. **tāl* sporadisch < **tīl*, S. 37, und 4) *tājān* sporadisch < **tī-*, S. 49.

b) 2) sei auf obugr. **īryā* zurückzuführen (S. 129) mit einem Lautwandel **ī* > **ā* im Ostj. (S. 58), der durch das *-3, wohl ein verdunkeltes Suffix, das im Altwog. - wenn auch nicht regelmäßig - einen Reflex habe, bedingt sei. Ebenso sei -ā- in 10) zu erklären (also *tīn* < obugr. **tīn*, *tān* < **tīnā*), S. 93ff. Daß dieser Lautwandel urostj. **e* "überspringen" mußte (wie auch etwa der parallele **u* > **a* **o*) lasse sich vielleicht erklären "durch die Annahme eines sprunghaften Lautwandels oder derart, daß dieses Offenwerden in den **i* enthaltenden Wörtern einsetzte, die Senkung von **i* konnte nämlich von den vorhandenen Phonemen nichts als **a* ergeben (**e* hat es nicht gegeben, **o* ist ein labialer Laut). Der Wandel **i* > **a* kann als Muster gedient haben für die übrigen engen Laute bei der unter den erwähnten Umständen auftretenden Senkung" (S. 95). Gleiches könne

c) für den Typ 11) gelten, freilich sei hier im Wog. kein Auslautvokal nachzuweisen (S. 96).

d) Der Typ *āmp* ~ *impām* (5) sei ostostj. Neuerung, die folgendermaßen zustande kam: im Urostj. hatte die 1./2. Ps. Px die Struktur (C)V(C)V+im/n, also **āmp+im* 'mein Hund'. Auf diese wirkte nun eine Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad, die nach mittelweiten und weiten Vokalen der ersten Silbe **i* > **ā* wandelte. Diese Vokalharmonieregel mußte sich in ihrer Wirkung mit den beiden Formen verschneiden, da sie anderweitig zuviel Schaden angerichtet hätte.¹

Es entstand also etwa **āmp+ām*² 'mein Hund'. Bevor diese Vokalharmonie noch die Px3.Pl auf *-*il* erreichen konnte, traf die Pxl./2.Sg mit weitem Vokal der ersten Silbe eine "entgegengesetzte Erscheinung, die Vokaldissimilation", die zu dem in der Tat "über- raschenden Ergebnis" (S. 80) führte, daß sich die Konstellationen **ā-ā*, **ā-ā*, **a-a* und **o-a* zu *i-ā*, *ū-ā*, *u-ā* und *u-ā* resp. entwickelten, wobei **a-a* > *u-ā* statt *ū-ā* damit begründet werden könne, daß *u* nach der Merkmalhierarchie CHOMSKY-HALLES weniger komplex ist als *ū* (S. 81f., daß *a* ~ *ū* beim Imperativ dann doch auftritt, sei aus dessen Expressivität zu verstehen, S. 84). Die merkwürdige Form der Dissimilation erkläre sich so, daß man in erster Silbe zum engen Pendant deshalb griff, weil "das durch Dissimilation hervorgebrachte Verhältnis **ā* ~ **i* ... uestjakische Traditionen [hatte], wie dies die Vokalwechsel der Wortpaare [?] und der Derivate bestätigen." In zweiter Silbe mußte **ā* wegen der noch herrschenden Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad zu *ā* werden (das eher zu erwartende *i* kam nicht in Frage, da sonst die Differenz zum Typ *lil* : *lilim* '(meine) Seele' aufgehoben worden wäre).

e) Der Typ 7) habe sich nun analogisch nach der Px-Flexion gerichtet, etwa:

**wač* 'Stadt' : Pxl.Sg.Pl **wačlam* : Pxl.Sg **wučām* ~ **wač* 'fischen' : Prt.3.Sg.subj **wačās* : 1.Sg.Pf. **wučām*, d.h. der enge Vokal trat ein "in jenen paradigmatischen Reihen, für welche im Vergleich zu den anderen irgendein Ø-Morphem charakteristisch ist ..." (S.83f.).

f) Typ 6) sei so entstanden, daß die schon im Obugrischen Ablaut zeigenden, von HONTI "thematisch" genannten Verben der Art V *kol* ~ *kāla*-³ 'sterben', Impv2.Sg.subj *kāla*, die "athematischen" ebenfalls zum Ablaut zwangen: *kol* : *kāla* = *ārāy* : *irāā* (S. 84).

g) Im Typ 12) sei das Suffix der Auslöser des Lautwandels: **min* + **-āj* > **mānāj*- (S. 101), was auch

h) für 13) gelte, nur sei der Wandel hier nur "möglich, aber nicht obligatorisch" (S. 102).

i) Letztlich sei Typ 8) unerklärlich, da 9) widerspreche und es vergleichbare Fälle ohne Wechsel gebe, wie V *ilā* 'vorwärts' : *ilān* 'vorn' (S. 97).

Dieses Szenario, aus dem unübersichtlichen und schwer lesbaren⁴ Buch nur mühselig herauszuschälen, dient erklärtermaßen dem Ziel, die Annahme von Ablaut (Vokalwechsel) für das "Füreinandereintreten von *ā* und *i*, *a* und *u*, *o* und *ā*, *e* und *ā* etc." schon im Obugr., am entschiedensten vertreten von W. STEINITZ, zu ersetzen. Was Verf. gegen diese Annahme hat, wird aus seinem Buch nicht recht klar⁵, der Preis für ihren Ersatz ist sehr hoch. Er besteht in der Außerkraftsetzung der in über hundert Jahren weltweiter, intensiver Forschung gewonnenen empirischen "Grundgesetze" über Lautwandel, die man undifferenziert, aber für unsere Zwecke hinreichend, folgendermaßen formulieren kann:

Im Normalfall gilt:

1. Ändern sich Sprachlaute, tun sie dies regelmäßig ("Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze"), d.h. sie wirken "blind", können dementsprechend in der Morphologie "Schaden" anrichten, der durch Analogie behoben werden kann.

2. Sprachlaute können sich generell oder in bestimmter phonetischer, die "Lautverschiebung" bedingender/verständlich machender Umgebung verändern.

3. Lautverschiebungen gehen in kleinen (der Sprachgemeinschaft nicht/kaum bewußten) Schritten vor sich.

Annahme von Ausnahmen zu diesen Regeln ist sorgfältig zu begründen.

"Grundgesetz" (GG) 1. widerspricht o. a) (und im Prinzip h)), mas-siver z.B. obugr. $*\bar{u} > \text{ostj. } *a/*\bar{o}$ "ungefähr in der gleichen Proportion" (S.53f.). Im Abweichen von GG 1. steht HONTI natürlich in der Tradition E. ITKONENS (was zur Rechtfertigung des Verfahrens nicht ausreicht), die auch die besonders schwerwiegenden Fälle 3) und 4), in denen durch "sporadische Lautwandel" Paradigmen zerstört würden, deckt (vgl. z.B. ITKONEN, FUF 29, 283ff.).

Es besteht indes zwischen HONTIS und ITKONENS Verfahren ein grundsätzlicher Unterschied: ITKONEN arbeitet mit dem Ostseefinn. als "Schlüsselsprache", hat also einen vorgegebenen Vokalismus, dem er den der verwandten Sprachen über regelmäßige Entsprechungen oder "unconditioned splits [i.f. u.s.]" zuordnet, ein - unabhängig davon, ob es sinnvoll ist oder nicht - technisch einfaches Verfahren. HONTI glaubt ohne "Schlüsselsprache" auskommen zu können, rekonstruiert ein obugr. Vokalsystem etwa "zwischen" dem des Urwog. und Urostj. Verzicht auf eine "Schlüsselsprache" und Zulassung von u.s. macht indes eine methodische Rekonstruktion prinzipiell unmöglich:

Man denke sich zwei auf eine Ursprache C zurückgehende Sprachen A und B, A habe nur das Phonem a , B x und y , womit sich die Entsprechungen:

A $a \sim B x$

A $a \sim B y$

ergeben. Daraus kann man unter HONTIS Voraussetzungen rekonstruieren:

1. C $*a > A a, B x$

$*\beta > A a, B y$

(die nach der "klassischen" Methodik einzige Möglichkeit). Auf den Fall urwog. $*\bar{u} > \text{urostj. } *a/*\bar{o}$ angewandt, bedeutet dies⁶, daß auch z.B. obugr. $*\bar{u} > \text{urwog. } *\bar{u}$, urostj. $*a$ und obugr. $*\bar{o}$ (in HONTIS Rekonstruktion sonst nicht vorgesehen) $> \text{urwog. } *\bar{u}$, urostj. $*\bar{o}$ angesetzt werden könnten.

2. C $*a > A a, B x$ oder y (durch u.s.)

Dieser Form unterliegt HONTIS Lösung des Problems urwog. $*\bar{u} \sim \text{urostj. } *a/*\bar{o}$.

3. C $*a > A a, B x > x$ oder y (durch u.s.)

Mit diesem Typ beseitigt Verf. STEINITZ' $*\bar{o} > \text{urostj. } *\bar{o}$, urwog.

$*\bar{e}$ (/C₀) [nach HONTI $*\bar{e}$, s.u.]: vielmehr obugr. $*\bar{u} > \text{urostj. } *\bar{o} \sim \text{urwog. } *\bar{u} > *\bar{e}$ durch u.s. (S.28f.).⁷

Dies die einfachstmögliche Versuchsanordnung. Bei Erweiterung, unabhängig für die Simulation natürlicher Sprachen, nehmen die Möglichkeiten beträchtliche Ausmaße an. Die Konstellation⁸:

A $a \sim B x$

$a \sim y$

$a \sim z$

könnte rekonstruiert werden als:

1. $*a > A a, B x$; $*\beta > A a, B y$; $*\gamma > A a, B z$

2. $*a > A a, B x \sim y \sim z$

3. $*a > A a, B x \sim y$; $*\beta > A a, B z$

4. $*a > A a, B x$; $*\beta > A a, B y \sim z$

5. $*a > A a, B x \sim z$; $*\beta > A a, B y$,

aber auch:

6. $*a > A a, B x \sim y$; $*\beta > A a, B x \sim z$; $*\gamma > A a, B z$

usw., ohne daß dies methodisch zu beanstanden wäre.

Aus seinem Buch geht nicht explizit hervor⁹, ob sich Verf. der Konsequenz seines Verfahrens, daß Rekonstruktion willkürlich - und damit unverbindlich - sein muß¹⁰, bewußt ist. In praxi arbeitet auch er mit Lautgesetzen, dort nämlich, wo sie sich trivial einstellen (**ä* > urostj. **ä*, urwog. **ä* etc.), u.s. ist für Spezialfälle wie **u* > urostj. **u*¹¹ und für die - in den obugr. Sprachen freilich überaus zahlreichen - Ausnahmen zu den trivialen Lautgesetzen reserviert. So werden z.B. alle nicht-paradigmatischen (inter-)dialektalen ostj. Varianten (nach STEINITZ Ablautfälle) der Art **e* ~ **ě*, **ö* ~ **ě*, **o* ~ **ä*, **a* ~ **ä*, **ɔ* ~ **ö*, **u* ~ **ö*, **ä* ~ **ě*, **i* ~ **ě*, **ɔ* ~ **ö* und **u* ~ **ö* als "Schwankungen", die einer "nicht in einer Regel erfaßbare[n] Reduzierungstendenz"¹² des Vor- oder Nach-Urostj. geschuldet seien, gedeutet (S. 65ff.). Auch dieses Vorgehen steht dem üblichen diametral entgegen, das die Rekonstruktion gerade auf die "Ausnahmen" stützt ("reconstruction on exceptions").

Aus dem Buch erhellt nicht, ob hier die recht zahlreichen Beispiele einzuordnen sind, in denen Ausnahmen/Abweichungen schlicht konstatiert werden, als wären sie damit aus der Welt geschafft, wie o. i) oder z.B. die "Erklärung" von (S. 164) obugr. **mül* > wog. **mäl*-, **mül*:- "Das Adverbium TJ *malk*, So. *mūlya* usw. 'im hinteren Teil (der Stube)' weist sowohl auf wog. **ū* als auch **ä* hin" (S. 29). Von ähnlichem "Status" die häufigen obugr. "Mehrfachansätze", vgl. z.B. 3.1.6. (S. 30) obugr. **ū*/*ī*: "1. Das Wogulische weist auf obugr. **ū*, das Ostjakische auf obugr. **ī* hin: 90, 194, 218, 227 ..., 280, 292, 321, 466 ... 2. Urwog. **ū* ~ urostj. **ī*: 205, 361." Nichts weiter.¹³

M. W. durch keine Empirie, aber auch durch keine Praxis gedeckt ist die Vernachlässigung von GG 3., am klarsten ersichtlich in den o. Punkten b), c), g) und h). Am erstaunlichsten ist in diesem Zusammenhang das in b) implizite enthaltene Universale, daß "shift" - doch abertausendfach beobachtet - nicht existiere ("... **ī* konnte nichts als **a* ergeben ..."), daß Lautwandel nur im Sprung zu einem existenten Phonem der Sprache ("merger") bestehen könne.¹⁴ Inakzeptabel ist, nach allem was man weiß, schon gar "sprunghafter Lautwandel" über ein Phonem hinweg¹⁵, aus gutem Grund: wer ihn vollzöge - und das muß sozus. von heute auf morgen geschehen - würde ganz einfach nicht verstanden.¹⁶

GG 2., das besagt, daß kombinatorischer Lautwandel aus der phonetischen Umgebung erklärbar sein muß, ersetzt Verf. - wiederum idiosynkratisch - dahingehend, daß es genüge überhaupt eine Umgebung für ihn anzugeben - gleichgültig, wie "dramatisch" (**ī* > **ä*, **u* > **a* etc.) er auch sein möge -, also *-3 in b)¹⁷ - ohne Materialbasis extrapoliert auf c) -, irgendein Ableitungssuffix in g), wobei - s. h) - das Suffix auch nur sporadisch den Lautwandel auslösen könne. Bei einem solchen Verfahren wird natürlich die historische Erklärung von Ablaut ein Kinderspiel: man muß nur die morphologische Umgebung, in der er auftritt, zu seiner Ursache erklären.¹⁸ Nur: so funktioniert Sprache nicht, sinnlose, einzig die Grammatik verkomplizierende Lautwandel (sozus. "Antianalogie") kommen nicht vor. Ist Verf. anderer Meinung, muß er diese anhand eindeutiger, historisch belegter Parallelen begründen.

Ein ganzes Konglomerat von sachlich wie theoretisch Bedenklichem stellt HONTIS Erklärung des ostostj. Typs *ämp* : *impäm* (o. d)) dar. Zunächst ist die Ausgangsbasis **ämp-īm* nicht zu sichern, schließlich ist das in *imp-äm* nun einmal vorliegende -*äm* gemeinstj. Die

auf *ämp-im wirkende "Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad" ist des weiteren keineswegs so trivial, wie sie sich nach dem Buch darstellt, der vorgeschlagene Typ ist allenfalls extrem selten¹⁹ und im Ural. m.W. ohne Parallelen. Darüber hinaus erklärte die "VH n. d. Ö." den Wandel *i > *ä im Suffix nur nach weitem Vokal im Stamm, nicht nach mittelweitem, da sich hier keine Harmonie einstellt (man erwartete eher *e-ö etc.). Ferner verstößt die Beschränkung dieser Regel auf zwei Formen gegen GG 1., demzufolge Lautgesetze "blind" wirken. Dem stellt Verf. ein Modell gegenüber, in dem die Sprecher offensichtlich, bevor sie einen Lautwandel wagen, erst wie Strukturalisten ihre Grammatik durchgehen, ob dadurch nicht Schaden entstünde, und ihn dann nur dort durchführen, wo nicht.²⁰ Analogie wäre dann eigentlich überflüssig. Freilich richten die Sprecher in HONTIS Modell umgekehrt auch gern mutwillig Schaden in ihrer Grammatik an, wie die o. besprochenen, paradigmienkomplizierenden sporadischen Lautwandel und die nun folgende, ebenso geartete Vokaldissimilation bekunden. Diese hat zudem - wie schon die "VH n. d. Ö." - den Nachteil, von einem allenfalls seltenen Typ zu sein. Rez. kann sich nicht erinnern, ihr inner- und außerhalb des Ural. begegnet zu sein, und zwar nicht einmal in der Grundform: 'Dissimilation eines Wurzelvokals von gleichlautendem Suffixvokal'²¹. Die tatsächlich postulierte Form ist radikaler: sie unterschreibt den Urostjaken die (sagen wir unbewußte) Überlegung: "Wenn wir schon dissimilieren, dann doch gleich so, daß der uns aus der Wortbildung bekannte Ablaut zustandekommt." Bezogen alles wiederum nur auf die schon von der "VH n. d. Ö." betroffenen Formen, nicht auf andere, die die Voraussetzung für die Dissimilation erfüllten, etwa den Lativ des Typs VVj. *kat+a* 'ins Haus'. Dem Rez. auch neu ist ein Dissimilationstyp, in dem sich der Laut, von dem dissimiliert wird, gleichzeitig mit dem dissimilierten ändert; wiewohl die "einfache" Dissimilation, im gegebenen Fall *impäm, eine mögliche Struktur der Sprache ergäbe (VVj. *šimäs* 'Pfeil', S. 132f.). Grund hierfür soll sein, daß die "VH n. d. Ö." auch in dem Augenblick noch wirksam war, in dem sie durch die nachfolgende "entgegenwirkende Erscheinung, die Vokaldissimilation" außer Kraft gesetzt wurde, eine Konstruktion, die zu begreifen die intellektuellen Fähigkeiten des Rez. übersteigt²², sonderlich der beschriebene Vorgang auch noch darauf achten mußte, kein *impim zu erzeugen.

Rez. hofft, daß nicht nur er in HONTIS Erklärung des Typs *impäm* eine Kette von unwahrscheinlichen bis unmöglichen ad hoc - Annahmen sieht.

Fragwürdig erscheint mir letztlich Punkt e), in dem ein analogischer Lautwandel 'weiter > enger Vokal' "in jenen Reihen, für welche im Vergleich zu den anderen irgendein Ø-Morphem charakteristisch ist", postuliert wird, da dies einerseits empirisch nicht richtig ist (*kat+Ø [Sg.] +na ≠ *kutna* 'im Haus', s. Vj. *katn3* etc.), andererseits Proportionalgleichungen mit "irgendein Ø-Morphem" als Faktor - wiederum nach meinem naturgemäß beschränkten Erfahrungshorizont - nicht üblich sind.

Am befremdlichsten vielleicht bleibt nach allem, daß so verschiedenen Dingen wie sporadischen Lautwandeln (a)), sprunghaften Lautwandeln vor *-3 und suffixbedingten Lautwandeln (b), c), g), h)), wie inexplikablen Fällen (i)) die extreme Form **ū* > **ā*, **ī* > **ā*, **ū* > **5*, **ū* > **3* (≠ **ā*!) und **ī* > **ā* gemeinsam sein soll. Das läßt sich kaum anders denn durch höhere Fügung erklären.

\bar{i}	\bar{u}	\bar{i}	\bar{u}
	\bar{o}	\bar{e}	$\bar{\bar{o}}$
\bar{a}		$\bar{\bar{a}}$	
	\check{y}	\check{i}	\check{y}
	\check{o}	\check{e}	$?\check{o}$
\check{a}		$\check{\bar{a}}$	

ergibt sich als Motivation für den Ansatz von " $*\check{a}/*\check{e}$ " nurmehr Symmetrie innerhalb der Vordervokale, bei Entfall von " $*\check{o}$ " gar nur die der vorderen illabialen Reihe. Der Ansatz zweier Vokale ist kurzum unnötig. Natürlich brauchen auch ursprachliche Phonemsysteme nicht symmetrisch zu sein, ebensowenig wie einzel-sprachliche.²⁵

Auf Einzelheiten des Buchs sei hier nicht weiter eingegangen. Das punctum saliens bei der Rekonstruktion des obugr. Vokalismus der ersten Silbe ist der Ablaut. HONTIS Arbeit steht hier in schroffem Gegensatz zu STEINITZ' Position, derzufolge die (paradigmatisch wie intersprachlich/-dialektal) belegten Wechselfälle in ihrer ganzen Vielfalt auf die obugr. Grundsprache rückzuprojizieren seien, was keine nennenswerten methodischen Schwierigkeiten im Gefolge hat. Dagegen lastet auf ihr, da es hoffnungslos ist, Bedingungen für ein sekundäres Entstehen der obugr. Verhältnisse im Rahmen der klassischen Methodik zu finden, die schwere Hypothek, daß sie den Ablaut bis ins Ururalische verlegen muß, mit allen damit verbundenen Konsequenzen. HONTIS Position hat damit nicht zu kämpfen, dafür den eklatanten Nachteil, unausweichlich mit der sprachhistorischen Empirie zu kollidieren, d.h. Aussagen über Sprachwandel (und damit über Rekonstruktion) machen zu müssen, die nach allgemeiner Erfahrung falsch oder unwahrscheinlich sind. Ihre schwere Hypothek ist also die Notwendigkeit, die vorgetragenen häretischen Annahmen über die Entwicklung menschlicher Sprachen empirisch zu untermauern.

Mit STEINITZ' und HONTIS Positionen sind die prinzipiellen Möglichkeiten, mit dem obugr. Ablaut fertig zu werden, erschöpft; die Finnougristik steht an einem Scheideweg. Rez. folgt STEINITZ.

Hartmut Katz

ANMERKUNGEN

¹ Vgl. etwa S. 80: "In der Wortbildung läßt sich keine Spur der Harmonie nach dem Öffnungsgrad nachweisen. Der Grund kann in dem Umstand gesehen werden, daß in den zusammengesetzten Bildungssuffixen der Vokal des Bildungssuffixes in der zweiten Silbe eine ziemlich ausgeprägte morphologische Funktion hatte, und das nur aus einem Vokal bestehende Bildungssuffix seine Gestalt verständlicherweise nicht verändern konnte."

² Dies in Vj. eine mögliche Bildung, was HONTI als Relikt betrachtet. Da in VVj. -äm gegenüber -am und -im die merkmallöse Form ist, die etwa an Lehnwörter tritt (Typ *nipik-äm* 'mein Buch'), ist *ämp-äm* natürlich auch als simple Neuerung zu deuten.

³ "Diesen Vokal [scil. -a/ä-], über dessen Herkunft und Funktion mir nichts bekannt ist, nenne ich Themavokal" (S. 104). Es handelt sich dabei schlicht um erhaltenes fluqr. *-a/ä-, wie G. SAUER, CSIFU 459ff., nachgewiesen hat, ein Beitrag, der im Lit.-Verz. S. 222 erscheint, im Buch aber, wie ein Gutteil der Literaturangaben, keine Rolle spielt.

⁴ Unübersichtlich vor allem mangels Register, das sich der Leser, will er das Buch genau durcharbeiten, d.h. wissen, wo, wie und ob die komplexen Daten des "Etymologischen Belegmaterials" (S. 123-198) abgehandelt werden, selbst erstellen muß; aber auch sonst: so hält man obugr. *i > ostj. *ä nach S. 58 für einen sporadischen Lautwandel, erfährt erst S. 93, daß er durch *-3 bedingt sei, kein Querverweis. Schwer lesbar nicht zuletzt wegen des zwischen medioker und falsch schwankenden Deutschs.

⁵ Man findet die leere Aussage: "... die Erklärung der wogulisch-ostjakischen Entsprechungen nicht gleicher Zungenstellung mit den verschiedenen Wechseln [ist] nicht besonders überzeugend" (19f.) und die teils unverständliche, teils falsche: "In FrgVok ... hat [STEINITZ] bei einem Unterschied der Zungenstellung in urwogulisch-urostjakischer Relation [?] mit der Verallgemeinerung, Vermischung [??] des einen oder anderen Wechsels gerechnet. Bei einem solchen Verfahren kann innerhalb der velaren bzw. palatalen Vokale sozusagen alles allem "regelmäßig" entsprechen". Das ist falsch deshalb, weil STEINITZ' System etwa bei den Hintervokalen in neutraler (nichtlabialer) Umgebung die Entsprechungen *ɔ ~ o, ɔ ~ a, ɔ ~ ä, o ~ ø, o ~ ɛ, u ~ ɛ, a ~ ø, ɛ ~ ø, ø ~ ä* eindeutig ausschließt, die nicht-möglichen Entsprechungen sind zahlreicher als die möglichen. In Anm. 3, S. 120 wird aufgrund von Zitaten versucht den Eindruck zu erwecken, als sei es überhaupt ein fauler Trick, mit Ablaut zu rechnen, wenn man sein Entstehen nicht erklären könne. Dem ist keineswegs so, man kann und muß selbstredend auch Dinge rekonstruieren, deren **l e t z t e n d l i c h e s** Entstehen man (noch) nicht versteht: die Indogermanistik z.B. kann sichere betonte Guṇa- und Vṛddhi-Vokale erschließen, die Ratio des Unterschieds ist bislang unklar. Bei Sprachen, die - wie das Wog. und Ostj. - reichen paradigmatischen Ablaut zeigen, ist es zunächst das methodisch Gegebene, diesen auf die gemeinsame Grundsprache hochzurechnen.

Eine folgenschwere Fehleinschätzung ist die Aussage: "Steinitz stellte den Zusammenhang zwischen dem wogulischen quantitativen

Wechsel und der Qualität der Silbe klar (WogVok. [das ganze Buch handelt davon?])" (S. 23), wozu noch - soweit ich verstehe - gehört: "... der obugr. (= ostj.) Wechseltyp $*an\bar{a}y \sim *un\bar{y}\bar{a}m$ [wurde nach STEINITZ] im Wogulischen durch den paarigen Wechsel $*a \sim *x$: $*an\bar{a}y \sim *x\bar{a}n\bar{y}\bar{a}m$ abgelöst ... Eine solche Bedingung des Wechsels in obugrischer Zeit würde jedoch einen schweren Widerspruch enthalten, denn im Falle eines Typs $*an \sim *un\bar{a}m$ bzw. $*an\bar{a}y \sim *un\bar{y}\bar{a}m$ würde der "Wechsel laut" im ersten in einer offenen, im zweiten dagegen in einer geschlossenen Silbe vorkommen" (S. 21). STEINITZ schreibt mit keinem Wort, daß Offen- bzw. Geschlossenheit der Silbe im Urwog. den paarigen Wechsel bedingt hätten (s. WogVok. 330ff.!), die Bedingungen sind nicht "klar", sondern unklar ("stehen wir hinsichtlich der Bedingungen für ihr Vorkommen teilweise noch auf unsicherem Boden", S. 330). Durch die Unterstellung der Klarheit des komplizierten wog. paarigen Ablauts sieht sich Verf. dann offensichtlich der schwierigen Aufgabe entoben, dieses seiner Theorie nicht gerade günstige Phänomen mit ihr zu harmonisieren; kann sich ganz der "Beseitigung" des ostj. Ablauts widmen.

⁶ Wohlgermerkt ein Denkspiel, keineswegs die Ansicht des Rez.

⁷ Wenn ich recht verstehe. Ganz sicher geht dies allerdings aus den Auslassungen Verf.s nicht hervor (S. 28: "Wenn obugr. $*\bar{u}$ zu urwog. $*\bar{g}$ entlabialisiert wurde..."), möglicherweise ist der Fall auch o. 2. zuzuschlagen. S. aber gleich. STEINITZ' Annahme eines Lautwandels obugr. $*\bar{u} > \text{urwog. } *g$ dient - neben dem Ablaut - HONTI als Hauptargument gegen dessen obugr. Vokalismus theorie: (S. 19) "obugr. $*o > \text{urwog. } *a$ ist ein möglicher Wandel, $*\bar{u} > *i$ ebenfalls, aber $*\bar{u} > *g$... läßt sich mit diesen auf keine Weise in Einklang bringen ..." (vgl. auch S. 20 "ungreifbare Veränderung [?]"). Da urwog. $*g$ nach Ausweis seiner Fortsetzungen (TJ g , KU N a etc.) ein eher offener Laut [\bar{g}] war, urostj. $*\bar{u}$ vergleichsweise geschlossen (vgl. V [\bar{o}] \sim [o]), beschreibt STEINITZ' Annahme eine harmlose Delabialisierung (womöglich mit "Aufsaugung" der Labialität im umgebenden Konsonantismus) im Urwog., wie man jedem Vokaldreieck (etwa dem der API) entnehmen kann; HONTI's Bedenken erscheinen dem Rez. gegenstandslos. Im Gefolge von $*\bar{u}$ wird dann auch STEINITZ' $*\bar{u}$ abgeschafft und $*\bar{u}$ zugeschlagen. So wird wog. TJ $k_{o}\bar{a}l-$ 'aufstehen', ostj. VVj. $k\bar{u}l-/k\bar{u}l\bar{a}y-$ auf $*k\bar{u}l-$ zurückgeführt, das im Wog. zu $*k_{o}\bar{a}l-$, darauf durch sporadischen Lautwandel zu $*k_{o}\bar{a}l-$ (dies nun ein sicherer Fall von 3.) wurde, während \bar{u} in ostj. $k\bar{u}l\bar{a}y-$ durch das Ableitungssuffix bedingt sei (SS. 34, 61). Ebenso sei ostj. VVj. $k\bar{u}m\bar{a}n$ 'draußen' vs $k\bar{u}m$ 'hinaus' "Derivationswechsel" (61); üblicherweise spricht man in einem solchen Fall freilich von Flexion.

⁸ Vgl. aind. $a \sim$ gr. α, ϵ, o .

⁹ Ein schwerer, unverzeihlicher Mangel der Arbeit ist, daß sie kein Kapitel über Methodik enthält, das ja nur dispensabel ist, wenn man sich einer allgemein akzeptierten anschließt, nicht, wenn man radikal neue Wege geht.

¹⁰ Wissenschaftsgeschichtlich handelt es sich hierbei um einen Rückfall in die Zeit A. SCHLEICHERS (idg. $*a > \text{aind. } a, \text{ gr. } \alpha, \epsilon, o, \text{ also o. 2. statt 1.}$).

¹¹ Die Annahme obugr. $*\bar{u} > \text{urostj. } *u$, urwog. $*\bar{u}$ verbietet sich bei HONTI dadurch, daß dieser Lautwandel die Tendenz, daß

obugr. enger Vokal zu urwog. weitem Vokal wird (s.o. a)), sozus. auf den Kopf stellte.

¹² Vom Methodischen einmal abgesehen ist dies phonetisch unplausibel bei *o ~ *ä und *ø ~ *ě, Reduzierung würde hier klärl. *o ~ *ø und *ø ~ *ä ergeben, Typen, die es gerade nicht gibt. (Die von HONTI S. 67 angeführten Beispiele für *o ~ *ö: DN *tuntə* ~ N *töntəγ* 'Birkenrinde' bzw. Kaz. *wəntər* ~ DN *wəntər* 'Fischotter', V *čowčək*, Trj. *čəpčəγ* ~ DN *čəpčə* 'schwarze Johannisbeere', V *wəj*, Trj. *wəj* ~ O *wəj* 'Fett' sind unter die sicher bezeugten *ə ~ *ø bzw. *o ~ *ä einzureihen).

¹³ Vieles wird erst garnicht behandelt: geht denn z.B. (S. 182, Nr. 567) Ko. *səjγ*- 'schwindeln' wirklich auf ostj. **sejəγ*-, (S. 191, 665) Ko. *wəj* 'Strumpf' auf **wəj* zurück, (S. 190, Nr. 653) wog.T (Munk.) *ūčəχ* 'Kot' auf wog. **wəčək*? Ist ein Ablautfall wie (S. 189, Nr. 646) KU *tor* 'Hals', PxlSg. *tārəm* nicht der Rede wert?

Über 100 Etymologien (davon um die 80 bequem haltbar) wurden aus meist nicht ersichtlichem Grund unbearbeitet in einen Anhang (S. 198-206) verbannt.

¹⁴ Daran glaubt Verf. - natürlich - nicht einmal selbst, vgl. etwa seinen Ansatz obugr. *ø > urwog. *ö (bei fehlendem obugr. *č), S. 31.

¹⁵ Um das am Schachspiel zu verdeutlichen: das herkömmliche Verfahren (auch das E. ITKONENS) läßt nur den einfachen Bauernzug zu, HONTI im Extremfall obugr. *u > ostj. *a auch den Sprinzerzug.

¹⁶ Das kann man testen: Ungarische Studenten reagieren nach meiner Erfahrung auf den Satz *fűj a hátam* selbst dann zunächst verständnislos, wenn man zuvor erklärt hat, daß ein Lautwandel *ā* > *u* nach HONTI möglich ist.

¹⁷ Ansatz von *-3 als *-a/ä mit Umlautwirkung hält Verf. ausdrücklich nicht für nötig (S. 95). Die Auffassung von *-3 als Suffix bleibt im übrigen ohne Wahrscheinlichkeit, da bekanntermaßen fiugr. Suffixe des Typs **V nicht nachweisbar sind. HONTI's Erklärung des o. Typs 10) wird schon dadurch problematisch.

¹⁸ Dt. *a > u / *ge* — *en* etwa in *gesungen* gegenüber *sang*.

¹⁹ Vergleichbares möglicherweise im Tibetischen (s. R.A. MILLER, Early Evidence for Vowel Harmony in Tibetan, Language 42, 1966, 252ff.) und Coeur d'Alene (vgl. C. SLOAT, Vowel Harmony in Coeur d'Alene, IJAL 38, 1972, 234ff.).

²⁰ In der Wortbildung (vgl. o. Anm. 1) wäre im gegebenen Fall der Schaden überdies so gering, daß man ihn sogar als Linguist schwer ausmachen kann.

²¹ Die im Falle von *ə-a/*ə-ä > u-ə/ü-ə noch nicht einmal "rein" vorliegt.

²² Andere scheinen weniger überfordert, vgl. L. Keresztes, ALH 33, 302: "Die Erklärung der Herausbildung der paradigmatischen Wechsel im Ostostjakischen (Possessiv- und Verbalflexion) ist ... vollkommen überzeugend."

²³ Jedenfalls nicht S. 18, 26 und 109, unter den labialen Vollvokalen S. 51.

²⁴ Vgl. HONTIS urwog. Vokalismus (S. 26):

$\bar{\text{y}}$	$\bar{\text{u}}$	$\bar{\text{i}}$	$\bar{\text{u}}$
$\bar{\text{a}}$		$\bar{\text{a}}$	
$\bar{\text{y}}$	$\bar{\text{u}}$	$\bar{\text{i}}$	$\bar{\text{u}}$
$\bar{\text{x}}$	$\bar{\text{y}}$	$\bar{\text{a}}$	

²⁵ Durch das "überhängende" $\bar{\text{y}}$ ist HONTIS System ja selbst unsymmetrisch.

ELEKFI LÁSZLÓ: PETŐFI VERSEINEK MONDATTANI ÉS FORMAI
FELÉPÍTÉSE (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ AKTUÁLIS MONDATTAGOLÁSRA)

Nyelvészeti Tanulmányok 27.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 496 lap

Az aktuális mondattagolás jelenségének még a felismerése sem nyúlik korábbra vissza a múlt századnál; az elmélet kidolgozása a prágai nyelvészeti iskolához fűződik. Magyarországon Brassait szokták nagy előfutárként emlegetni, de a nyelvészeti köztudatban nálunk is csak a cseh kutatások fellendülése nyomán vonult be, s éppen Elekfi László volt az egyik, aki ráirányította a figyelmet. Az új mondatelemzési elmélet eredetileg és többnyire a mondattanhoz kíván új szempontjaival és módszereivel hozzájárulni, eredményei azonban túlmutatnak a mondathatáron: mindig a kontextusba épülő (aktuális) mondat lévén az elemzés tárgya, valójában már szövegvizsgálat folyik, még ha építőkövenként is, de már az összeillesztés lehetőségeiről gondolkodva.

Elekfi László könyve a nyelvészet és irodalom határterületén: a költői szöveg elemzésében veti be az új nyelvészeti módszert, abban a reményben, hogy pótolni tudja a verselemzésben "a tartalmi és formai elemek közt hiányzó láncszemet" (12). Munkáját ő is mondattaninak szánja, de nem tud, és nem is szándékszik lemondani a szövegnyelvészeti kitekintésről: könyvében ugyan a különböző tagolódású mondatfajták ("mondatformák") felderítése, elemzése, rendszerezése és értékelése képezi a fő vonulatot, a magam részéről a könyv legérdekesebb fejezeteinek azokat tartom, amelyekben egy-egy teljes Petőfi-vers elemzésében összeállnak az aprólékos nyelvtani analízis "száraz" ténymegállapításai, s megfogalmazódik egy újabb lehetséges válasz a "Miért szép?" kérdésre (27-35, 120-134, 280-289).

Mint hogy már maga az aktuális tagolás is újdonság, különösen így, a l k a l m a z o t t módszerként, érthető, hogy e munka jelentős részben ennek az elméletét ismerteti, és azt fejleszti tovább saját kutatási eredményekkel. E téren a magyar és külföldi szakirodalomnak teljességre törekvő összefoglalása és a fogalmak szabatos definiálása révén is hízagpótló jelentőségük van a magyar nyelven elérhető szakirodalomban pl. az aktuális mondat, az aktuális mondattagolás lényegét és alapfogalmait tisztázó részeknek (17-26, 36-51, 74skk.). Az alapviszony kombinációjának lehetőségeit sorra vevő fejezetek (különösen a VI. és VIII-XI.) ugyancsak a nyelvészeti problémák felvetése és megoldása folytán értékesek elsősorban, — úgy tűnik, ezekhez Petőfi versmondattai inkább csak a korpuszt szolgáltatják. Fontos megállapításokkal gazdagítja így a szerző a magyar mondattant a mondatfajták és az aktuális tagolás szerint elkülöníthető mondatformák összevetésével; nagy hangsúlyt kap a mondattanokban gyakran mostohán kezelt mondatfonetika (52skk.) és később módszeresen az egyes részművekhez kapcsolódva), új szempontból világítja meg a versek értelmezésének és akusztikai megjelenítésének lehetőségeit; a hagyományos magyar mondatnokhoz képest merőben újszerű az alárendelt mondatok igazságértékét tárgyaló fejezet (239-279), hogy csak a legfontosabbakat említsem. Mindezeket a nyelvtudományi érdekű fejtegetéseket illusztrálja és igazolja (szolgálja) a sokezernyi Petőfi-sor, ám a vége-

redmény a Petőfi-képet is teljesebbé teszi. Nemcsak a már említett teljes vers-elemzésekkel, amelyekben az aktuális tagolódási viszonyok feltárása a szókincs szemantikai és a vers ritmikai elemzésével társulva a költői mű hatáskeltő eszközeinek rendszerébe enged mélyebb betekintést, hanem a statisztikai összegezésekkel is, amelyek Petőfi egyes korszakaira és egész életművére vonatkozóan is számos (egzakt módon alátámasztott) tanulsággal szolgálnak.

Nem mehetünk el szó nélkül az aktuális tagoláson alapuló vers-elemzésnek a műfordításelmélet szempontjából való "értékesítése" mellett sem: a Feltámadott a tenger... műfordításainak egybevető elemzése és értékelése ugyancsak úttörő jelentőségű (289-323).

Mindezek után be kell vallanunk, hogy e könyv nem könnyű olvasmány. Bár Elekfi nagyon világosan fogalmaz, okfejtései gördülékények, s jól tagolódó fejezetei is logikus szerkezettel bontják ki a mondanivalót, mégis nehezzé teszi a tartalmi komplexitás és a töménység. A szerző nyilván küzd a hatalmas anyag és a mindig szorító terjedelem ellentmondásával, ezért aztán nem is röhög fel, inkább csak sajnáljuk, hogy pl. a fonetikai kísérleteknek csupán végeredménye került a szövegbe, pedig szívesen és bizonyára haszonnal olvasnánk egy ilyen kísérlet megszervezéséről is.

A Nyelvészeti Tanulmányok e legutóbbi kötete egy rendkívüli felkészültségű nyelvész több évtizedes munkásságának az eredménye: átgondolt, koherens rendszerben látja és láttatja a nyelvi valóságot, annak a Petőfi költészetében adott vetületét. Sine ira et studio veszi számba a sajátjával rokon vagy ellentétes véleményeket, példamutató korrektséggel építve fel a maga elméletét, patikamérleggel mért megállapításaival nehéz vitatkozni. Egy pontban azonban mégsem tudja megállni a recenzens, hogy szembeszálljon a szerzővel: a módosító szó mint szófaji kategória létének megkérdőjelezésében. Anélkül, hogy kétségbevonnánk: valóban vannak szókapcsolatok, mondatrészek, egész tagmondatok, amelyek módosító értékűek, nem tudjuk figyelmen kívül hagyni, hogy vannak egyes szavaink, amelyekben ez a módosító funkció a lexikális jelentés szintjén van jelen, s a szó egyidejűleg kívül reked minden egyéb szófaji kategórián. A "mondathatározó" elnevezés véleményünk szerint elmosza azt a különbséget, amely a szervesen beépülő idő-, mód-, fok-mértékhatározók determinánsi minősége és a közlést (vagy közlésrészletet) értékelő módosító elemek szerepe közt fennáll. — Bárminek nevezzük is azonban őket, a mondat és szöveg szerkezetében betöltött jelentőségükre vonatkozó megállapításai a szerzőnek megintcsak lényegesek.

A kötet tudományos értékét számos melléklet emeli: az imponáló mennyiségű jegyzetanyagban sokszor a főszöveggel vetekedő érdekességű fejtegetések bújnak meg: így nem bontják meg a gondolatmenetet, de mégis hozzáférhetőek, mintegy mellékvágányon tartalékolva. A Függelékben helyet kapnak a feldolgozott teljes korpusz adatösszessítései: a költemények statisztikai adattáblázatai, a fonetikai kísérletekkel vizsgált mondatok és az elemzett versek jegyzéke. A műszavak mutatója, rövidítésjegyzék és jelmagyarázat, majd betűrendes irodalomjegyzék teszi teljessé és a további tudományos munkálkodás számára igen jól kezelhetővé a könyvet.

STRUCTURES OF SOCIAL ACTION. STUDIES IN CONVERSATION ANALYSIS

Edited by J. MAXWELL ATKINSON & JOHN HERITAGE

Cambridge, 1984. Cambridge University Press

(Studies in Emotion and Social Interaction) xvi + 446 lap

E könyv a CA (Conversation Analysis) elméletét kidolgozó kutatók és követők újabb, mind a szerzők, mind a tárgyalt témák tekintetében reprezentatív tanulmánygyűjteménye. Jelentőségét előljáróban érzékeltetendő elég megjegyezni, hogy az iskola négy kiemelkedő képviselőjének mindegyike (HARVEY SACKS, EMANUEL A. SCHEGLOFF, GAIL JEFFERSON, ANITA POMERANTZ) két-két írással szerepel benne, s e nyolc dolgozat teszi ki a kötet felét.

Bevezetéseként a szerkesztők először a CA-ben általánosan használt, GAIL JEFFERSON kifejlesztette szövegátírási módszert mutatják be. E konvenció szelektív, nem jelzi a társalgási szövegek minden sajátosságát, elsősorban szekvenciális jegyekre koncentrálnak; megoldást ad pl. egyidejű megnyilatkozások, átfedések, szünetek, beszédmódbeli jellegzetességek (hang- és szótagnyújtás, hangleadás, emfázis, hangerősség, belégzés, hehezet), nem tisztán érthető megnyilatkozások, taps, ellipszisek jelölésére, és annak rögzítésére, hogy a résztvevők tekintete kiire irányul.

E gyakorlati célú eligazítás után a szerkesztők összefoglalják az irányzat téziseit a CA szociológiai (etnometodológiai) indításáról és aspektusairól (mi a viselkedés mechanizmusa a mindennapi életben), céljáról (azon kompetencia leírása és magyarázata, amely átlagos beszélők interakciókban alkalmazott stratégiái mögött rejlik), adatgyűjtési módszereiről (spontán beszélgetések magnóra/videóra vétele természetes körülmények közt), elemzési elveiről (empirikus kiindulás, preconcepciók messzemenő kerülése), szekvenciális analízisről (a megnyilatkozásokat — a beszédaktus-elmélettől eltérően — már első fokon kontextuálisan értelmezik az akciókat megvalósító szekvenciában elfoglalt helyük és szerepük szerint), a szekvenciális analízis egységeiről ("turn" = egy beszélő megnyilatkozása beszélőváltástól beszélőváltásig; szomszédsági pár; szekvencia), a szekvenciabeli megnyilatkozások implikatív természetéről, a standard szekvenciák normatív felépítéséről és a beszélőknek e normákhoz való igazodásáról; végül utalnak a CA ígéretes alkalmazási lehetőségeire olyan speciális területeken, mint az orvos-beteg interakció (különös tekintettel a pszichoterápiára), bírósági tárgyalások, interjúk szövegének elemzése.

1. A Bevezetést szervesen folytatja, ill. a kötetet adekvát módon indítja az első fejezet (O r i e n t a t i o n s), amelyben HARVEY SACKS és EMANUEL A. SCHEGLOFF a CA egy-egy tézisének fejti ki; az adott tézis jellegének megfelelően SACKS az elvi megfontolások szintjén, SCHEGLOFF pedig egy konkrét dialógusrészletet elemezve.

SACKS posztumusz tanulmányát (Notes on methodology) 1965-71 között tartott egyetemi előadásainak alapján GAIL JEFFERSON szerkesztette meg. SACKS fejtegetéseinek középpontjában az a tétel áll, hogy a szociálisan szervezett viselkedésformák vizsgálata terén kerülendő bármely preconcepció, s e szabálynak a kutatási folyamat valamennyi fázisában, a problémameglátástól, sőt az anyaggyűjtés-

től kezdve érvényesülnie kell. Tilos az intuitív diszkrimináció kutatásra érdemes, ill. periférikus jelenségek közt, nem szabad ún. "nagy témákat", az eleve felismerhető rendezettséget keresni, hiszen bármely megnyilvánulást vesszük szemügyre, rendezettséget találunk. Sőt: az emberek cselekvési stratégiáit éppenséggel a "szürke" jelenségek alapos tanulmányozásával lehet mélyen megérteni. Az egyes jelenségek formálisan leírhatók, generalizálhatók, mivel szabályrendszer működik bennük; a kutató feladata tehát a spontán módon megfigyelhető, rutinszerűen megvalósított, de szociálisan szigorúan szervezett interakciók modelljének, egy új grammatikának a felépítése. Az interakciók működésének plauzibilis megközelítési módja spontán beszélgetések szövegének szekvenciális vizsgálata.

SCHEGLOFF írásának (On some questions and ambiguities in conversation) lényege azon tétel igazolása, hogy a szekvenciális elemzés magyarázó ereje meghaladja a beszédaktus-elméletét. A tétel próbaköveként egy kérdő formájú megnyilatkozás szolgál egy olyan párbeszédszekvencián belül, amelyben a beszélő egy távollévő harmadikkal folytatott vitáját idézi fel a hallgató számára. A kérdéses megnyilatkozás — a hallgató reakciója — kétféleképpen értelmezhető: információkérő kérdésként, ill. egyetértést implikáló érvként. Mindkét értelmezést a megnyilatkozásnak a szekvencia struktúrájában betöltött helye teszi lehetővé/implikálja, ill. magyarázza adekvát módon. A megnyilatkozás nem formája miatt minősül(het) információkérő kérdésnek, hanem azon szabályszerűség alapján, hogy egy elbeszélés befejezését a hallgató megnyilatkozása követi, amellyel az egyrészt jelzi, hogy a történetet megértette és befejezettnek tekinti, másrészt — ha megnyilatkozása információkérő és kérdő formájú — elérheti, hogy a téma "nyitott" maradjon. A lehetséges stratégiák ismeretében a beszélőnek ezzel a reakcióval számolnia kell; ezért, ha ebben a szekvenciális pozícióban kérdő formájú megnyilatkozást hall, azt információkérő kérdésként kezeli. A másik interpretációt, amely szerint a beszélő ugyanezen kérdést a hallgató egyetértésének jeleként értékeli, a párbeszédben felidézett vita szekvenciális szerkezete implikálja; a vitában a beszélő, ill. a vitapartner megnyilatkozásai (és érvei) szabályosan váltakoznak, s miután a beszélő a vitapartner megnyilatkozásával zárja beszámolóját, a hallgató kérdő formájú reakciója (mint visszakérdezés/érvelés a beszélő nevében) a vita szerves folytatásaként is felfogható; annál is inkább, mert a vita rendszerint kiváltja a hallgató állásfoglalását. Ezen a ponton felmerül a kérdő formájú megnyilatkozás harmadik értelmezési lehetősége is olyan szekvenciamegelőző információkérő kérdésként, amely a beszélőnek ellentmondó, vitapartnerével egyetértő megnyilatkozáshoz vezet. Bár a hallgató a beszélővel azonosul (általában így van, s ez sem véletlen), ha a beszélő a kérdéses megnyilatkozást információkérő kérdésnek tekinti, ezt a (harmadik) stratégiát is mérlegelnie kell. A hallgató megnyilatkozásának háromféle interpretációja mögött a hallgató három különböző attitűdje és stratégiája rejlik: alkalmazkodik A) a beszélő történetmondó szerepéhez, B) a beszélő vitázó szerepéhez, C) a beszélő vitapartnerének szerepéhez. A vizsgált párbeszédrészletben a hallgató a B) stratégiát választja, a beszélő viszont a kérdést az A) stratégia lépéseként értelmezi; amikor ezt a hallgató (a beszélő válasza alapján) felismeri, a problematikus kérdés egyértelmű parafrázisával rávezeti a beszélőt a helyes B) stratégia realizálására. A szövegben expliciten megmutatkozik, hogy

a párbeszéd mindkét résztvevője mérlegeli mindkét stratégiát, s e tény igazolja a vizsgált megnyilatkozás valódi kétértelműségét. A szekvenciális elemzés tehát, bizonyítván, hogy mind a megformálást, mind az értelmezést a szekvenciális pozíció irányítja, képes a megnyilatkozás mondatformája és kommunikatív jelentése közti inkongruencia és kongruencia (!) adekvát magyarázatára, s ezáltal a valódi (szekvenciális) többértelműség kimutatására és interpretációjára. SCHEGLOFF az ilyen empirikusan többértelmű megnyilatkozásokat elhatárolja az egyéb nyelvészeti szakirodalomban eddig vizsgált többértelmű modnatoktól, amelyek kontextusban rendszerint egyértelműek, csupán a szekvenciális helyüktől való megfosztás után válnak többféleképpen értelmezhetőekké; elutasítja a megnyilatkozások ilyen izolált vizsgálatát, mivel ez interakcióbeli használatukat figyelmen kívül hagyja, és a természetes nyelvet mesterséges nyelvként kezeli.

2. A második fejezet (Preference Organization) témája a preferenciarendszer működése; mind a négy tanulmány azt vizsgálja, hogyan irányítják a preferenciaszabályok bizonyos szekvenciatípusok felépítését, s ezáltal megfelelő akciók megvalósításának menetét.

A fejezetet ANITA POMERANTZ egy-egy dolgozata nyitja és zárja. Az elsőben (Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes) olyan szomszédsági párokat elemez, amelyben az egyik partner valamit/valakit minősítő megnyilatkozását a másik partner ugyanazt minősítő megnyilatkozása követi. A szerző célja a második megnyilatkozás általános jegyeinek leírása. Az első minősítés után egyetértés vagy ellentmondás a releváns aktus; hogy mikor melyik preferált, az az első minősítés bizonyos jegyeitől (tárgyától, pozitív/negatív voltától) függ: általában 1/ az egyetértés preferált, de 2/ pl. önkritikus minősítés után az ellentmondás az.

1/ Ha az egyetértés preferált, az egyetértő proposíció explicit, a megnyilatkozásban nincsen ellentmondó komponens, a két megnyilatkozás közti szünet minimális; ugyanilyen konstellációban az ellentmondást gyakran bevezető (sokszor kontrasztív, egyetértő) komponensek előzik meg, az ellentmondó proposíció implicit is lehet, jellemző a habozás, halogató stratégiák alkalmazása (szünet, információkérés, részleges ismétlés, helyesbítés kezdeményezése). Az egyetértés erőssége azon mérhető le, hogy ugyanezen formában megjelenhet-e ellentmondó megnyilatkozásokban/szekvenciákban; az erős egyetértés (a minősítés fokozása) nem, a gyenge (azonos minősítés, a minősítés gyengítése) igen. Ugyanígy az ellentmondás aszerint gyenge vagy erős típusú, hogy kombinálható-e egyetértő komponenssel.

2/ Az önkritikus első minősítést követő preferált (ellentmondó), ill. nem preferált (egyetértő) megnyilatkozások hasonló vizsgálata során azonban kiderül, hogy az iménti jegyeket nem a megnyilatkozásokban megvalósított aktus, az egyetértés ill. ellentmondás magyarázza, hanem az aktus preferenciális státusa, preferált avagy nem preferált volta; a preferált, de ellentétes aktusokat (1/ egyetértés, ill. 2/ ellentmondás) megvalósító megnyilatkozások sémája — mutatis mutandis — azonos, s még inkább feltűnő a nem preferált, ellentétes aktusokat (1/ ellentmondás, ill. 2/ egyetértés) megvalósító megnyilatkozások jegyeinek egybeesése: a nem preferált aktust végrehajtó megnyilatkozásra/szekvenciára jellemző a

bevezető (gyenge) kontrasztív komponens, a halogató stratégia, az aktus implikált vagy gyenge típusú megvalósítása.

JUDY DAVIDSON olyan szekvenciákat vizsgál, amelyekben a szekvenciát indító beszélő meghívására/ajánlatára/kérésére/indítványára a másik fél preferált válasz (akceptálás) helyett nem preferált választ (potenciális/tényleges visszautasítás) ad, s ezt a kezdeményező második kísérlete, a meghívás/ajánlat/kérés/indítvány új verziója követi (Subsequent versions of invitations, offers, requests, and proposals dealing with potential or actual rejection). A szerző tehát a kezdeményező stratégiáját írja le. Ha a visszautasítás potenciális, azaz a partner hallgat, a második változat tükrözi a beszélő döntését, mi lehetett problematikus az elsőben. Az akár potenciális, akár tényleges visszautasítást követő "javított" verzió újabb lehetőséget nyújt a hallgató számára a (preferált) válaszadásra. Ha bármely változatra habozó válaszbevezető komponens vagy visszautasítást implikáló gyenge akceptálás a hallgató reakciója, ezt a kezdeményező újabb verziója követi. Gyakori az új verzió — gyenge akceptálás szomszédsági pár egy szekvencián belüli (többszörös) ismétlődése; az ilyen szekvenciából — és a preferált választ kierőszakolni igyekvő partnertől — a recipiens végül rendszerint témaváltással menekül. Ha valamely változat első lehetséges záróponthán a hallgató nem veszi át a szót azonnal (akár átfedéssel is), ez elutasítást implikálhat, amit a beszélő azzal a stratégiával odázhat el, hogy megnyilatkozását röviden (sokszor csak szótagnyújtással) megtoldja, s eközben figyeli partnere reakcióját (ez a szekvenciális jelenség az ún. *monitor space*). Reakció hiányában a beszélő azonnal új verzióval szolgál, a hallgatónak alkalmat sem adván arra, hogy az előzőt bármilyen formában visszautasítsa; így azt a látszatot kelti, hogy a hallgatónak ez nem is áll szándékában.

PAUL DREW írása (Speakers reportings in invitation sequences) az implicit meghívás, ill. visszautasítás bizonyos stratégiáit mutatja be, amelyekben a preferenciarendszer alapvető szabálya működik: "igyekezz kerülni a nem preferált (re)akciót". A meghívó egy szekvenciamegelőző információkérő kérdéssel a partnert arra készíti, hogy válaszolja körülményeit; a meghívó a válasz alapján következtethet a tervezett meghívás fogadtatásának preferenciális státusára. A következtetés releváns, mert a partner is kikövetkezteti az indító kérdés valószínű célját, s noha ezt expliciten nem mondja ki, megnyilatkozását ehhez igazítja. A recipiens különösen akkor alkalmazza ezt a stratégiát, ha akár anticipált, akár explicit meghívást nem fogad(hat) el; így nem kényszerül nem preferált reakcióra, mivel a meghívó a konzekvenciát rendszerint impliciten levonva korrigálhatja stratégiáját: feladhatja szándékát, engedményt tehet; de ki is tarthat eredeti terve mellett. Az interakció megvalósítható az implikációk révén, anélkül, hogy bármely résztvevő explicit megnyilatkozással nem preferált (re)akciót kockáztatna. A recipiens beszámolója nemcsak a nyílt visszautasítás elkerülését teszi lehetővé, hanem az akceptálás lehetetlenségének megokolását is, sőt a továbbiakban kezelhető szó szerinti jelentésében, ami annak a jele, hogy a meghívó megváltoztatta szándékát/stratégiáját.

Az implicit meghívás másik, gyakori módja az, amikor a meghívó a szekvenciát nem megelőző kérdéssel, hanem beszámolóval vezeti be; ebben egy tervezett programot részletez, közben teszteli a meghívást anticipáló recipiens reakcióit. Az ilyen stratégia célja valószínűleg nem a visszautasítás kockázata nélküli meghívás lehetőségének

felderítése és kidolgozása, bár az interakció ilyen eredménnyel is sikeresnek tekinthető; a legpreferáltabb reakció az, ha a partner maga ajánlja fel részvételét. Ha az implikált meghívást/ajánlatra ösztönzést nem preferált válasz követi, a beszámoló szó szerinti interpretációs lehetősége a meghívó számára rizikómentes kiutat biztosít ilyen szekvenciából is.

Második cikkében (Pursuing a response) ANITA POMERANTZ a szomszédsági pár második eleme, a válasz elmradásának okaival és azon módszerekkel foglalkozik, amelyekkel a partner válaszadásra bírható. A hallgatás három gyakori oka: 1/ a recipiens nem érti a beszélő megnyilatkozását, mert egy kifejezés ismeretlen vagy valamely referencia nem világos számára; 2/ a beszélő tévesen gondolja valamely ismeretéről, hogy az a közös ismeretek halmazába tartozik; 3/ a recipiens nem ért egyet a beszélő kijelentésével.

E problémák közül az első oldható meg a legkönnyebben — a referencia tisztázásával vagy az ismeretlen kifejezés értelmezésével —, s ha a beszélő a zavar okát nem tudja eleve valamiképpen (pl. kizárásos módszerrel) azonosítani, akkor elsőnek ezt a legegyszerűbb okot feltételezve sorban mindhárom eshetőséget kontrollálnia kell. A hibakeresés második fázisában a beszélő a megértéshez szükséges előismereteket felsorolva ellenőrzi, hogy a hallgató mindegyiknek birtokában van-e. A harmadik lépés: ha a hallgatás oka az egyetértés hiánya, a beszélő — megnyilatkozását implikációival együtt megvizsgálván — revideálja véleményét, az ellenvélemény mellett meggyőző érvet találva.

3. A harmadik fejezetben (Topic organization) szereplő két tanulmány szerzői a társalgási szövegek tematikus építkezését, az egyik legösszetettebb, a módszeres elemzésnek leginkább ellenálló szövegbeli jelenséget vizsgálják.

GRAHAM BUTTON és NEIL CASEY olyan témageneráló szekvenciák működését írják le (Generating topic: the use of topic initial elicitors), amelyekben átmenet nélküli, éles témaváltásra nyílik lehetőség. A szekvencia egy témabevezetést kezdeményező kérdéssel indul: a beszélő jelzi, hogy kész a további társalgásra, újdonságértékű események iránt érdeklődik, de maga ilyennel nem szolgál. Ez a kérdés háromféle környezetben jelenhet meg: társalgást nyitó komponensek után, társalgást lezáró komponensek után és a társalgás folyamán témazáró megnyilatkozás után; e pozíciók különbözőképpen korlátozzák a bevezethető témák körét. A stratégia célja a zárás halasztása, nyitó környezetben pedig a kezdő fél a számára releváns téma bevezetését odázhhatja el ily módon. A témabevezetést kezdeményező kérdésre a recipiens adhat tagadó, nem preferált választ vagy preferált, pozitív választ, amely valamely újdonságértékű esemény(sor) elbeszélését tartalmazza. A preferencia olyan erős, hogy a nem preferált választ bevezető komponenseket gyakran mégis preferált folytatás (elbeszélés) követi (még ha újdonságértéke nincs is). A téma egyelőre csak potenciális, mert az ilyen szekvencia a partnerek együttműködésének eredményeképpen vezet be új témát, ez ugyanis egyfelől nem merülne fel a kezdeményező fél kérdése nélkül (ahogy erre a preferált válasz bevezető komponensei utalnak is), másfelől nem tekinthető elfogadottnak a kezdeményező fél jóváhagyása nélkül. A preferált elbeszélést rendszerint preferált reakció követi: a kezdeményező fél a potenciális témát topikalizálja. Ha a kezdeményező kérdésre a partner nem preferált választ ad, azaz nem produkál potenciális témát, a

kezdeményező topikalizálhatja magát a nemleges választ, nyitó környezetben alkalmazhat egyéb témageneráló módszert, zárás után pedig általában újra kezdeményezi a társalgás befejezését. Ha a nemleges választ topikalizálja, a partner (megerősítve, hogy nincs releváns témája) megismételheti a nem preferált választ, sőt a szerepek megfordításával a kezdeményezőt készítheti potenciális téma felvetésére.

Ilyen szekvenciával a beszédpartnerek olyan környezetben vezethetnek be új témát, amelyben közvetlenül megelőző témához kapcsolódni nem tudnak (pl. nyitó vagy záró szekvencia után, ezek ritusjellege miatt), vagy nem akarnak (témazáró megnyilatkozás után).

Az új téma bevezetésének lehetséges módjait nemcsak a szekvenciális pozíció, hanem a megelőző téma is erősen befolyásolhatja. Vannak ún. nyitott témák, amelyek után nincs témaváltási/témaválasztási megkötés, és vannak ún. zártak, amelyek a következő témát és bevezetésének módját drasztikusan korlátozzák. GAIL JEFFERSON a zárt témák utáni témaváltás problémáiról és stratégiáiról ír (On stepwise transition from talk about a trouble to inappropriately next-positioned matters). A zárt téma valamely csapás, baj, gond, amelyet a beszélő részletez. A recipiens éles váltással is felvethet új témát, de ez a stratégia azzal jár, hogy a választható témák köre nagyon leszűkül, mert éles témaváltás zárt téma után két szekvenciátípusban lehetséges: záró szekvenciában (pl. megállapodás valamiben), vagy újraindítva a társalgást egy nyitó formulával (amelynek szintén erős tematikai megkötései vannak). Az így bevezetett új beszéd tárgy topikalisan diszjunktív, a megelőző témával nem koherens, de kötelező az interakciós kohézió fenntartása, vagyis az új témának valamiképpen a zárt téma elbeszélőjére kell irányulnia. (Diszjunktív és a zárt téma recipiensére magára irányuló téma bevezetése nemcsak hogy nem preferált, hanem egyenesen tilos, mert a megelőző, zárt témát nyitottként kezeli, degradálja).

A fokozatos témaváltás szabadabb témaválasztást tesz lehetővé, viszont bonyolult és kockázatos stratégiát igényel, amely, mint JEFFERSON kimutatja, öt lépésben valósítható meg: 1/ a zárt témáról folytatott társalgás lezárásához közeledvén az elbeszélő (vagy a recipiens) összefoglalja a probléma lényegét; 2/ az elbeszélő olyan témára tér át, amely kapcsolódik ugyan a problémához, de csak periferikusan; 3/ (ezen a ponton zárás vagy diszjunktív téma következhetne, de) a recipiens topikalizálja a periferikus témát, mégpedig (a partnerére irányuló!) kérdéssel, ami újabb szekvenciát tesz lehetővé; tipikus jelenség, hogy a recipiens az első három fázisban nyugtázások sorozatát produkálja; 4/ a recipiens az új szekvenciában egy fordulópontként funkcionáló megnyilatkozást tesz, amelynek saját témapotenciálja van (noha az eredeti téma még mindig felismerhető); 5/ az új téma topikalizálható, a stratégia célját elérte: bár új diszjunktív témát egyik résztvevő sem indított, az eredeti és az 5. lépésben bevezetett téma, ahogy JEFFERSON példaanyaga dokumentálja, igen messze állhat egymástól.

A recipiens módszeresen dolgozik az új téma bevezetésén, ezáltal a beszéd tárgyat egyre nyitottabbá teszi, ámde nemcsak a maga számára, hanem a zárt téma elbeszélője számára is; a zárt és a nyitott téma kezelési módja konvergál. Így a stratégia azzal a rizikóval jár, hogy végül a kidolgozott témabevezetési lehetőséget az elbeszélő ragadja meg egy közben asszociált téma belépte-

tésére, tehát a recipiensnek tovább kell manővereznie, míg tervezett témájára sor kerülhet. Emellett az eredeti és az új téma közötti átmenet a recipiensben is új témákat indukálhat, s ha ezek esetleg rögtön beléphetnek, korábbi terve újabb halasztást szenved.

4. A negyedik fejezet (The integration of talk with nonvocal activities) mindhárom szerzője a szöveg és a társalgást kísérő nem vokális tevékenységek (testtartás, testtartás-változtatás, a tekintet irányulása, gesztusok) szekvenciális koordinációját tanulmányozván olyan szabályszerűségeket keres és talál, amelyek e viselkedésformákat összehangolják.

CHARLES GOODWIN egy együtt vacsorázó társaság — négy személy — viselkedését elemzi (Notes on story structure and the organization of participation). Egyikük egy történetet mesél el egy másik jelenlétnek mint recipiensnek címezve; a harmadik személy a történet egyik szereplője, a negyedik passzív megfigyelő. Az elhangzó szöveg erősen tagolt, egységei — a bevezetés, a háttérinformációkat adó betoldások, maga a történet — élesen elkülönülnek, ami megkönnyíti az interpretációt. Az elbeszélő testtartás-változtatásai, gesztusai és egyéb tevékenysége (étkezés), illetve az utóbbi szüneteltetése szinkronban van a társalgás szekvenciális felépítésével, a lényegyet hordozó szekvenciát a kevésbé fontosaktól (és az utóbbiakat egymástól) pontosan megkülönböztetve. Különleges jelentősége van annak, hogy az elbeszélő, ill. a recipiens tekintete hová irányul. Az alapszabály szerint tekintetüknek egymásra kell irányulnia; ha a recipiens máshová néz, az nem preferált akciónak minősül. Ennek ő maga is tudatában van, s pl. bólintással adja jelét, hogy figyelemmel kíséri az elbeszélést. A máshová nézés lehetősége szekvenciálisan korlátozott; beágyazott szekvenciában megengedett, de lényeges szekvenciában az elbeszélő nem tolerálja: habozással, hangnyújtással, beszéde megszakításával hívja fel a recipiens figyelmét arra, hogy a tekintetkontaktust állítsa helyre. Az elbeszélés felépítését tehát a recipiens akciói is szervezik, a társalgásnak nem csupán releváns kísérő jelenségei, hanem konstitutív részei lévén.

A történet jelenlévő szereplőjének az elbeszélés releváns pontjain kell aktív részvételt jeleznie; ezt főleg mimikával és egyéb tevékenységek (étkezés) szüneteltetésével teszi. A recipiensnél visszafogottabban, de reagál az elbeszélő minden szekvenciális lépésére. A negyedik, megfigyelő jelenlévő a legpasszívabb résztvevő, de az elbeszélés szekvenciális struktúráját (az étkezés felfüggesztésével/folytatásával) ő is pontosan követi. A partnerek tehát nem csupán "megértik" az elbeszélő történetét, hanem együttműködnek vele, s az elbeszélést mint szociális tevékenységet e koordinált együttműködés teszi lehetővé.

CHRISTIAN HEATH elsősorban azt vizsgálja, hogyan szervezi a testtartás megváltoztatása és a tekintetkontaktus a közvetlen interakciót (Talk and reciprocity: sequential organization in speech and body movement). A partnerek — HEATH vizsgálati anyagában orvos és páciense — testtartásukkal és tekintetüket a másokra irányítva jelezni tudják, hogy készek a másik fél akciónak "vételére", és ezáltal késztetik a másikat reakcióra. Az ilyen akció-reakció szekvencia, amelyben nem vokális cselekvésre vokális a preferált válasz, a csend megtörésének bevett módszere; általánosíthatóságát a szerző nem mérlegeli; valószínűleg ehhez hasonló rang- ill. szerepviszonyokat feltételez. A preferált válasz természetesen

nem kötelező, az implikált felhívást gyakran nem vokális eszközökkel hárítják. Ugyanezt a stratégiát a beszélő szerepmegkötöttség nélkül, általánosan alkalmazhatja a hamarosan esedékes beszélőváltás előrejelzéséként.

A "vétélre kész" állapot nem vokális reprezentációjának a felhívás csak az egyik funkciója; a másik az, hogy maga is kiváltható preferált válaszként mint második akció egy három akciós fatikus szekvenciában, amelyet a tekintetkontaktus megszakadása rutinszerűen indukál: a beszélő elhallgat és testtartást változtat (elfordul), ezzel partnerét a "vétélre kész" állapot jelzésére ösztönzi, s e preferált válasz után folytatja mondandóját. A szekvencia érdekessége a nem vokális szomszédsági pár, amelyben ugyanolyan szabályok működnek, mint a vokálisakban. A tekintetkontaktus a társalgásnak csak lényeges szekvenciáiban kötelező; helyreállítást a beszélő először habozással és/vagy hangnyújtással próbálja kiváltani, s általában ezek sikertelensége esetén fordul nem vokális mód-szerhez, mozgásokhoz (is). E mozdulatok eltérnek az interakció folyamán megfigyelhető egyéb, ösztönös mozgásoktól, de nem rendkívüliek; önmagukban nem, csupán implikált jelentésük által kerülhetnek a figyelem fókuszába.

EMANUEL A. SCHEGLOFF kötetbeli második tanulmányának visszafogott címe (On some 'gestures' relation to talk) aligha enged következtetni arra a jóval nagyobb igényű kérdésfölvetésre, amely a szerzőt a gesztuskutatás területére vezette; olyan problémakörről lévén szó, amelynek átfogó megoldása egy performance-modell feladata lenne. SCHEGLOFF a beszédtervezés és a megvalósult beszédsszöveg viszonyára igyekszik fényt deríteni, a társalgási szövegekben e viszony bizonyos manifesztációit vizsgálva, nevezetesen azt a jelenséget, amikor a beszélő megnyilatkozásának valamely explicit eleme jelzi, hogy a tervezés szintjén már megjelent valamely másikat, a megnyilatkozásban később realizálandó elem. Konkrétan: a beszélő performance-problémája nyilvánul meg így: ha a tervezés fázisában nehézsége támad egy mondat adekvát megformálását illetően, vagy nem találja a megfelelő lexémát, akkor habozással/hangnyújtással/a megnyilatkozás félbehagyásával/szünettel előre jelzi, hogy valamely egyelőre problematikus elemet szándékozik bevezetni, s esetleg helyesbítésre is szükség lesz.

SCHEGLOFF célja az előrejelző és a realizált elem közti távolság ("projection space") limitálása, hisz ez jelentős lépés lenne a beszédtervezés és a beszédprodukció összefüggéseinek megértése felé. Mivel a bal határpont valószínű helyének kijelöléséhez az előrejelzők nem tekinthetők kellőképpen megbízható támpontnak (minél korábban jelennek meg, annál bizonytalanabb összetartozásuk a problematikus — helyesbített — elemmel), egyéb kritériumra is szükség van; ezt SCHEGLOFF a beszélő gesztikulációjában találja meg. Két különböző koordinációs szabály irányította gesztustípust vizsgál: 1/ a gesztus a megnyilatkozás valamely hangsúlyos elemére vonatkozik, és egybe is esik azzal; 2/ az ikonikus gesztus a megnyilatkozás valamely lexémájához kapcsolódik vagy szemantikailag (leképezi a jelentést vagy a denotátumot) vagy szóosztály szerint (lokalizál). Az ikonikus gesztus megelőzi lexémáját. (E szabályok is bizonyítják a nyelvi és egyéb viselkedésformák rendezettségét.) Az ikonikus gesztus tehát lexémáját előre jelezvén kijelöli a "projection space" bal határpontját. A nagy korpusz alapján kikövetkeztetett szabály: az ikonikus gesztus — a bal határpont — egybeesik a saját lexémáját megelőző hangsúlyos szóval (akkor is, ha saját lexémája is hangsúlyos; az első gesztusosztály koordiná-

ciós szabálya alárendelt a másodikénak); az ikonikus gesztus nem indítható előbb, mint közvetlenül annak a mondatnak a kezdete előtt, amelyben lexémája megjelenik.

5. Az ötödik fejezetben (*Aspects of response*) a szerzők olyan sajátos választípusok szekvenciális jegyeit írják le, mint az *oh* partikula, a nevetés, a taps.

A kötet egyik szerkesztője, JOHN HERITAGE foglalkozik az *oh* partikula mint válasz(komponens) jellemző környezeteivel és azokban betöltött szerepeivel (A change-of-state token and aspects of its sequential placement). Az *oh* válasz(komponens) egyik fontos funkciója olyan szekvenciákban figyelhető meg, amelyekben a beszélő a hallgatót informálja valamiről; az *oh* partikula a hallgató ismereteiben/feltevéseiben bekövetkezett változás tényét deklarálja, egyúttal megerősíti a beszélő aktusának relevanciáját, előfeltevését ("a hallgató nem rendelkezett az információval"), következményét ("most már rendelkezik"), azaz mindkét partner szekvenciaspecifikus szerepét (informáló — informált).

A hallgató együttműködik az informáló beszélővel az informáló szekvencia felépítésében; az *oh* (bevezette) válasz rendszerint az informáló aktus befejeztével hangzik el, implikálja, hogy a hallgató a kapott információt teljesnek tekinti (amely implikációt az *oh* partikulát követő egyéb — pl. minősítő — komponensek megerősíthetik); ezért elmaradása, ill. helyettesítése folytatásra ösztönző elemekkel (pl. *igen, hm*) a beszélőt az ellenkező következtetés levonására és az információ kiegészítésére készíti. Ha a beszélő az információ egy részét épp a folytatásra ösztönzés kiváltása céljából tartja vissza, a hallgató megnyilatkozásában az *oh* partikulát információkérő kérdés követi. Nagy valószínűséggel megjósolható az *oh* (bevezette) válasz olyan szekvenciában, amelyet nem az informáló megnyilatkozás, hanem egy információkérő kérdés nyit, mert preferált reakciók esetén ebben a három akciós szekvenciában (kérdés — válasz — *oh*) explicite megnyilvánulnak az előfeltevések és a következmény (a kérdező nem informált → a válaszadó informált — *oh*: a kérdező informált). Egyéb szekvenciatípusok, amelyekben az *oh* partikula hasonló szerepben jelenik meg (x = egyéb komponensek: ismétlés, kidolgozás, specifikálás, minősítés stb.): információ — ennek ellentmondó/ezt korrigáló információ — *oh* + x ; információ — helyesbítés kezdeményezése — helyesbítés — *oh* + x ; információ — az információ (potenciális) értelmezése — az értelmezés megerősítése — *oh* + x ; információ — *oh* + az információ értelmezése. Az *oh* bevezette megnyilatkozás szekvenciális szerepe valamennyi szekvenciatípusban alapvetően retrospektív.

Épp e retrospektív jelleg az oka annak, hogy olyan szekvenciában, amelyet egy bejelentés indít, az *oh* partikula csak információkérő kérdéssel kombinálva minősül preferált válasznak, önmagában nem. Olyan szekvenciában pedig, amelyben információkérő kérdés részletes beszámolót kezdeményez, az informálandó partner akkor kooperatív, ha folytatásra ösztönző partikulákkal (*igen, hm*) segít elő a szekvencia adekvát megvalósulását; az *oh* ezzel szemben sem önmagában, sem bármely komponenssel nem preferált megnyilatkozás, önmagában szekvenciazáró természete miatt nem, komponenssel pedig azért nem, mert így az informálandó túl korán avatkozna közbe.

Végül a szerző mégis bemutat egy olyan szekvenciatípust, amelyben a pusztán *oh* nem szekvenciazáró: valamely indítvány szándékát

előrevetítő információkérő kérdést nem preferált válasz követ, s a kezdeményező erre reagál (csalódást kifejező) *oh* partikulával; nyíltan tartózkodva a folytatástól, partnerét arra készíti, hogy az kérdezzen rá e megnyilatkozás hátterére — így a tervezett indítvány a partner kérésére hangzik el.

Az *oh* partikula használata tehát erősen befolyásolja a szekvenciák alakulását. Funkciói nem korlátozódnak az itt leírtakra; számos egyéb "Sprachspiel" operátora lehet.

GAIL JEFFERSON írása (On the organization of laughter in talk about troubles) szorosan kapcsolódik a harmadik fejezetben közölt tanulmányához; olyan beszélgetésekben, amelyeknek egyik résztvevőjét baj érte, s a beszédtema éppen ez, a témaváltás kényes műveleténél is problematikusabb az olyan inadekvátnak tűnő megnyilvánulás, mint a nevetés (még ha azt — normatív esetben — az elbeszélő kezdeményezi is). JEFFERSON három konfigurációt vizsgál meg: 1/ az elbeszélő nevet — a recipiens nem nevet; 2/ az elbeszélő nevet — a recipiens nevet; 3/ az elbeszélő nem nevet — a recipiens nevet.

Az első a leggyakoribb és a legegyszerűbb eset, amely nem tesz szükségessé különösebb stratégiát; a partnerek viselkedését szituációbeli szerepük, ill. az ezzel kapcsolatos szociális elvárás irányítja. Az elbeszélő nevetésében (bizonyos mértékben megkívánt és pozitívan értékelt) rezisztencia nyilvánul meg a problémával szemben; a recipiens pedig azáltal, hogy nevetés helyett a problémára vonatkozó megnyilatkozással folytatja a társalgást, receptivitásának ad kifejezést.

A második konfiguráció egyfelől szekvenciálisan korlátozott: beágyazott szekvenciákban léphet föl, amelyeknek közös topikális disztinktív jegye, hogy az elbeszélő (!) egy asszociált anekdotát/viccet/tréfát mond el; másfelől a partnerek még ilyen megkötés mellett is csak szenzitív stratégiával juthatnak el a közös nevetésig. Az elbeszélő fokozatosan közelíti meg a beágyazott témát, közben teszteli a hallgatót, akinek implicite akceptálnia kell az elbeszélő rezisztenciáját, és készséget kell mutatnia az együttműködésre. Amikor a hallgató először csatlakozik az elbeszélő nevetéséhez, késleltetéssel implicit, de egyértelmű jelét adja annak, hogy reakcióját nem a téma, hanem az elbeszélő iránti szolidaritás váltotta ki. A beágyazott szekvencia után a hallgató tér vissza a megelőző témához és probléma-receptív szerepéhez.

A harmadik eshetőség — amikor csak a recipiens nevet — az elbeszélő problémájáról folytatott társalgásban igen ritkán valósul meg; az átlagosnál kevésbé rezisztens és erősen receptív elbeszélőt, ill. meglehetősen rezisztens és gyengén receptív hallgatót feltételez, ahogy erre JEFFERSON egy idevágó párbeszédsszöveget e-lemezve rámutat. A hallgató új, potenciális témát felvetvén nyitni akarja a társalgást, de az elbeszélő ezt is zárt témaként topikalizálja, amivel (szelektív) ellenállást vált ki a hallgatóból.

Mindhárom konfigurációban állandó, implicit és koordinált egyensúlyozás figyelhető meg receptivitás és rezisztencia között mind a társalgás egy-egy szegmentumán belül, mind az alternatív szegmentumok választásában.

J. MAXWELL ATKINSON, a másik szerkesztő azt vizsgálja, milyen technikával tudja egy beszélő a releváns pontokon kiváltani nagyszámú hallgatóság preferált reakcióját, a tapsot (Public speaking and audience responses: some techniques for inviting applause). Az ilyen szekvenciákban megvalósított akciók listázhatók (indítvány/javaslat támogatása/ellenzése, gratuláció, bejelentés, dicséret, kri-

tika stb.); a beszélőnek megnyilatkozása zárópontját előre jeleznie kell. Ezt verbális konstrukciók, prozódikus eszközök és gesztusok szimultán alkalmazásával teheti meg.

A szerző három zárópontjelző verbális konstrukció — a megnevezés, a felsorolás és az ellentét — optimális felépítését és működését tanulmányozza. Mindhárom szerkezeti megjósolhatósága teszi a zárópontjelző szerepre alkalmassá. A megnevezést egy deskriptív, a megnevezendő személy(ek)e)t bemutató/bejelentő megnyilatkozás vezeti be, amelyből a neve(ke)t követő zárópontra lehet következtetni. A felsorolások olyan mellérendelő szerkezetek, amelyek tipikusan három összetevőből állnak. A felsorolás nem vezet feltétlenül záróponthoz; folytatást implikáló prozódikus jegyek és/vagy gesztusok esetén nem releváns a taps. Az ellentét hatásmechanizmusa szempontjából fontos, hogy a tézis és az antitézis hossza és konstrukciója hasonló legyen; ha a beszélő e normától eltér, a hallgató nem tudja anticipálni a zárópontot, sőt a két összetevő közötti kontrasztív kapcsolatot is elhomályosulhat számára; a válasz késik vagy elmarad. Erre a beszélő ismétlés vagy parafrázis formájában új záró megnyilatkozással reagál, amely nem csupán kiváltja, hanem provokálja a preferált választ. Az anticipációt a megnevezés, a felsorolás és az ellentét zárópontja előtt "monitor space" (intonáció, szünet) segíti.

A beszélő a zárópontjelző prozódikus jegyeket (a beszédsebesség, a hangerő fokozása, ereszkedő intonáció, erőteljes ritmus) és gesztusokat koordinálja a verbális konstrukciókkal; a szupraszegmentális, ill. nem vokális eszközök kiemelik a megnyilatkozások, ill. a szekvenciák különböző szerkezeti egységeit. Hasonló prozódikus, ill. nem vokális tevékenység figyelhető meg konverzációs interakcióban, amikor a beszélő feltételezi, hogy a hallgató nem figyel. Az a kutatási program, amelynek keretében ATKINSON tanulmánya született, azon stratégiákat kívánja leírni, amelyek segítségével nagyszámú hallgatóság figyelmét le lehet kötni.

6. A hatodik fejezetben (Every day activities as sociological phenomena) a szerkesztők a CA atyjaként tisztelt HARVEY SACKS ma is meghatározó érvényű, iránymutató gondolatához térnek vissza 1970-71-ben tartott kiadatlan egyetemi előadásainak (GAIL JEFFERSONtól megszerkesztett, 16 oldalban összesűrített) kivonatát a CA filozófiájának esszenciájaként közreadván. Ez az eszmefuttatás az elmélet indíttatását, céljait és lehetőségeit tágabb összefüggésekben láttatja, ezáltal lehetővé teszi, hogy az elmélet jelentőségét felismerjük és elismerjük.

A tanulmány (On doing "being ordinary") az emberi élet megvalósulási módjait minden téren eleve meghatározó és erősen korlátozó attitűd, a "mindennapiság" lényegi szerepére mutat rá. A "mindennapiság" valójában rendkívül rejtett, de igen szigorú normarendszer, amely nem csupán a legkülönbözőbb tevékenységi sémákban nyilvánul meg, hanem appercepciós sémákban is: nem csupán a cselekvési formákat, hanem a megismerés és a tudatosítás módját is döntően befolyásolja: az átlagember — ezt SACKS konkrét példákkal dokumentálja — a rendkívüli eseményeket is a "szokásos", ti. az ilyen esetekben szokásos módon éli meg, dolgozza fel és mondja el; mintája van mindenre, s mások megnyilvánulásait is e mintához viszonyítja. Az appercepcióban operáló félelmetesen erős mechanizmus úgy szólván lehetetlenné teszi eredendően új, egyéni tapasztalatok szerzését és átadását; igazában véve erre aligha nem csak a művészetek terén nyílt lehetőségek. Az élet minden je-

lenségét történetileg, kulturálisan és szociálisan meghatározott szempontokból, és ezáltal eleve valamely organizációban appercipáljuk. Konvencionális tapasztalatainkat konvencionálisan felépített társalgás adott formáiban, kész stratégiákat alkalmazva cseréljük: "úgy meséljük el, ahogy bárki mesélné bárkinek". Ezeket a rendkívül erős korlátokat nem kell — nem is lehet — ledönteni, hiszen a mindennapiság attitűdje összes következményeivel világunk szervezettségének alapvető feltétele; tehát nem negligálni, hanem ismerni kell a megnyilvánulásainkban, így nyelvi megnyilatkozásainkban is működő szabályrendszert.

7. Összegzőképpen, úgy vélem, megalapozottan erősíthetem meg a bevezetőben előlegezett értékítéletet: az igen átgondoltan szerkesztett kötet átfogó és meggyőző képet ad a CA mibenlétéről, eddigi eredményeiről, programjáról, lehetőségeiről és mindezek jelentőségéről az emberi viselkedés törvényszerűségeinek megértésében.

Lerch Agnes

MIBEN HOZOTT ÚJAT A BARANYAI NÉVGYŰJTEMÉNY?

BARANYA MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI I—II.

Pécs, 1982. 1055 és 1279 lap

PESTI JÁNOS vezetésével gyűjtötték a PTF hallgatói, pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos tanácsadó: ÜRDÖG FERENC. Az I. és II. kötet közlétevői: BALOGH LAJOS, BARICS ERNŐ, GERSTNER KÁROLY, HEILMANN JÓZSEF, HOFFMAN OTTÓ, KIRÁLY LAJOS, NEDUCSIN DRAGUTIN, ÜRDÖG FERENC, PESTI JÁNOS, POSGAY ILDIKÓ, RÓNAI BÉLA, TAKÁCS JÓZSEFNÉ, TEMESI MIHÁLY, TÚRÓS LÁSZLÓNÉ. Szerkesztette PESTI JÁNOS.

Ha valaki arra a feladatra vállalkozik — akár egy kisebb terjedelmű ismertetésben is —, hogy röviden áttekintse a mintegy negyedszázad óta immár mozgalommá terebélyesedett földrajzinévgyűjtés és -kiadás eddigi eredményeit, akkor annak az 1964-ben megjelent Zala megye földrajzi nevei című kötet megemlékezésével kell kezdenie a megyei névgyűjteményeknek azóta örvendetesen gyarapodó sorát. Igaz ugyan, hogy már az 1930-as évektől kezdve kisebb-nagyobb terjedelmű, jelentős munkák születtek a helynevek közzétételében, feldolgozásában, egész megyére kiterjedő gyűjtés azonban csak az 1960-as évek elején indult meg Zalában, s az összegyűjtött földrajzi nevek megjelentetése méltán váltott ki elismerést a hazai és a nemzetközi szakmai körökben egyaránt. A zalai kötet — bár egy-két ponton eltértek tőle — példaadó lett, hamarosan követőkre talált; s azóta — főleg a Dunántúlról — több megyei kiadvány is napvilágot látott (pl. Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974.; Tolna megye földrajzi nevei. Bp. 1981.; Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. stb.), az egy-egy járás földrajzi neveit magukban foglaló kötetekről nem is szólva (ilyenek például a következők: MEZŐ ANDRÁS: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967.; Heves megye földrajzi nevei 1. Az Egri járás. Bp. 1970.; KÁLNÁSI ÁRPÁD: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. stb.).

Túlzás nélkül állíthatom, hogy a földrajzi nevek összegyűjtése és kiadása olyan nagy jelentőségű leletmentő munkálat, amely a magyar nyelvtudomány történetének nagyszabású vállalkozásai és kimagasló eredményei közé sorolható. Egy-egy kötet is sok ember példamutató összefogásának, együttműködésének gyümölcse, olyan tett, amelynek megvalósításában a földrajzi nevekben rejlő tudományos értékek fölismerése és a szűkebb haza iránt érzett szeretet egyaránt közrejátszott. Néhányan különösen sokat tettek a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás sikeréért. Már a zalai névgyűjtemény munkálataiban, majd utána más megyék kiadványainak tudományos irányításában, szerkesztésében elévülhetetlen érdemeket szerzett VÉGH JÓZSEF és ÜRDÖG FERENC. Rajtuk kívül szerkesztőként, közlétevőként már eddig is több kötet kiadásán munkálkodott igen eredményesen PAPP LÁSZLÓ és BALOGH LAJOS. Nagyon sok nyelvész vállalta a földrajzi nevek helyszíni ellenőrzésének, gyűjtésének és közzétételének sok időt, energiát igénylő munkáját, de a gyűjtésszervezésben és olykor a közlétevésben a nyelvészeken kívül más szakterületek művelői (főképpen néprajzkutatók) is részt vállaltak. De nem szabad elfeledkeznünk arról a több száz — többségé-

ben pedagógus, főiskolai hallgató és középiskolai diák — gyűjtőről és több ezer adatközlőről, akiknek lelkes, odaadó közreműködése nélkül nem készülhettek volna el földrajzinév-gyűjteményeink. Végül, de nem utolsósorban dicséret és elismerés illeti azokat a szervezeteket, intézményeket és ezeknek vezetőit, akik megértették, fölismerték a földrajzi nevek összegyűjtésének és kiadásának fontosságát és sürgősségét, s a kiadáshoz az anyagi alapokat is megteremtették. Nagy jelentősége volt annak is, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Nyelvtudományi Intézete kezdettől fogva erkölcsi, tudományos és lehetőségeihez mérten anyagi támogatást nyújtott bizonyos névgyűjtemények közzétételéhez. Mindez Baranya megyében is hasonlóképpen történt: ott is több szakember és sok önkéntes munkatárs lelkes munkája nyomán vált valóra a terjedelmében is impozáns, kétértékes névgyűjtemény megjelentetése.

Annak, aki ismeri a különböző földrajzinév-kiadványokat, azonnal szembeötlő a Baranya megyei névgyűjteménynek egy olyan vonása, amely minden eddigi kötettől megkülönbözteti: nagy terjedelme nyűgözi le az olvasót. Baranya Magyarország megyéi közül legfőbb a közepes nagyságúakhoz sorolható, s íme terjedelmesebb kötettel folytatta a megyei névgyűjtemények sorát, mint például a szomszédos, nagyobb területű Somogyország. Vajon miből adódik ez az eltérés?

A kétértékes baranyai földrajzinév-gyűjteménynek a nagyobb adatmennyisége semmiképpen sem azzal magyarázható, hogy másutt kevésbé gondosan, netán hanyagul, hiányosan gyűjtötték össze a helyneveket. A nagyobb terjedelem oka abban rejlik, hogy a baranyai kiadvány egyrészt jóval több ún. történeti (írásbeli) nevet foglal magában (l. ehhez a különböző rövidítések, forrásmunkák gazdag jegyzékét), másrészt kisebb mértékben az is közrejátsszik a terjedelem megnövekedésében, hogy a névanyag előtt a második bekezdésben (TIMAR GYÖRGY munkájaként) értékes összefoglalás található az egyes települések demográfiai, településtörténeti adatairól, majd a harmadik bekezdésben a szóban forgó helység nevének eredetéről is olvashatunk. A Baranya megyei névgyűjteménynek ezeket — az eddig megjelent megyei kötetektől eltérő — újításait föltétlenül nyereségnek, elismerést érdemlő vállalkozásnak kell tekintenünk. Hogy ezek a többi megye kiadványaihoz képest újat, többet jelentő adatok mennyire fontosak a tudományos kutatások és a nagyközönség számára egyaránt, azt aligha szükséges bizonyítani. Az egyes falvak és városok településtörténeti adatai pl. kiindulási alapul szolgálhatnak a helytörténeti, régészeti kutatásokhoz, de ezek még nyelvtudományi szempontból is hasznosíthatók, hiszen bizonyos települések nyelvi-nyelvjárási képe jobban megérthető annak a körülménynek a megismeréséből, hogy történt-e más vidékről (országból) betelepítés valamely helységbe, vagy pedig a lakosság folytonossága évszázadokon keresztül háborítatlan maradt. De hasznos a településtörténeti mozzanatok föltárása pedagógusoknak, iskolásoknak, minden szülőföldjét szerető embernek, hiszen — közhelynek számít, de igaz —: országához, népéhez is jobban ragaszkodik az, aki szűkebb pátriáját szereti; nemzetének jövőjéért is eredményesebben munkálkodik az, aki jobban ismeri hazájának, népének küzdelmes múltját, olykor pusztá létéért, fennmaradásáért folytatott kitartó harcát. Éppen ilyen szempontból tartom örvendetesnek azt a tényt, hogy "Az élő nevek helyszíni gyűjtésére elsősorban a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatói vállalkoztak (117 hallgató); és 60 önkéntes gyűjtő (pedagógus, tanácsi dolgozó, középiskolai tanuló) csatlakozott még a gyűjtési felhíváshoz." (I, 8)

A kötet munkatársainak nemcsak az írásbeli nevek feldolgozásának módja jelentett sok munkát, hanem ezt megelőzően az élő névanyag összegyűjtése is nagyobb feladatot rótt rájuk, mint némely más megyében. Erről az I. kötet bevezetésében a következőket olvashatjuk: "A gyűjtés néhány sajátos baranyai problémája között első helyre kívánczik a nemzetiségek névanyagának lejegyzésével kapcsolatos nehézségek egész sora" (8). Ez kisebb-nagyobb mértékben másutt is (pl. Komárom és Tolna megyében) gondot okozott, de annyi nehézséggel sehol sem járt, mint Baranyában, hiszen a gyűjtés kezdeti szakaszában a magyar névanyagon kívül német és szerbhorvát nyelvi földrajzi nevekre lehetett gondolni, s csak "Az ellenőrzés során derült ki, hogy a baranyai cigány, jiddis és szlovák nyelvű lakosságnak igen érdekes helynevei vannak: részben önálló, belső nyelvi alakulatok, részben más nyelvekből átvett névformák" (II, 9). Ezeket HOFFMANN OTTÓ jegyezte föl s tette közzé a mohácsi járás néhány községéből. A gyűjtési és ellenőrzési nehézségeket még a kis falvakról történt elköltözés is tetézte: "Mivel Baranyában jelentős a kis településekről való elvándorlás, a gyűjtés-ellenőrzés idején valóságos felderítést kellett végeznünk, hogy megtaláljuk egy-egy falu egykori őslakosságát. Például Gyűrűfű neveit Pécssett, Korpád és Gorica neveit Bükksösdön gyűjtöttük" (I, 8).

De miért is járt többletmunkával Baranyában az ún. történeti (írásbeli) nevek közzététele, mint másutt? Elsősorban azért — mint már utaltam rá —, mert nagy mennyiségű forrásmunkát (különösen sok térképet és különféle más kiadványt) használtak föl névgyűjtésre. Az írásbeli nevek adatolásában, gyűjtésében a XVIII. század elejéig mentek vissza, s hogy nem korábbra, az csak helyeselhető, hiszen "a ma élő (szóbeli) névanyag közvetlen/folytonos névelőzményei jobbra csak a 19. századi, ritkán a 18. századi forrásainkban maradtak fenn" (I, 10). Ezeknek az írásbeli neveknek az adatközlőktől följegyzett élő helynevekkel való azonosítása sokszor korántsem egyszerű: minél több a forrásokból származó adat, annál nehezebb az azonosítás, mégpedig a feladat nehézsége — egy, a matematikából vett hasonlattal élve — nem is számtani, hanem mértani haladvány szerint fokozódik. Ez igen sok időt, energiát kívánt minden egyes közzevetőtől és a szerkesztőtől egyaránt. Munkájukért minden elismerés megilleti őket és mindazokat, akik ebben segítségükre voltak.

Fölvetődhet a kérdés: vajon a többi megyében, ahol még ezután jelentetik meg a helyneveket, követni kell-e a baranyai példát vagy elegendő egy-két forrást (kataszteri térképek és a Pesty Frigyes-féle névgyűjtés adatait) közzétenni az élő helynevek mellett úgy, ahogy ezt pl. a Somogy megye földrajzi nevei című kiadványban megtalálható. A kérdésre véleményem szerint csak a helyi sajátosságok, előzmények figyelembevételével lehet és kell válaszolni azoknak, akik ebben a munkálatban egy-egy megyében részt vesznek. Ahol nem áll rendelkezésre annyi forrás, és — nem utolsósorban — ahol nincs annyi helyi, lelkes és hozzáértő szakember, mint éppen Baranyában, ott a könnyebb eljárásmodot szükséges választani. Ezt sürgeti az idő is, hiszen minden településen évről évre csökken azoknak a embereknek a száma, akik jól ismerik a kérdéses helység egykori, egyre inkább a feledés homályába merülő földrajzi neveit. Ezért — bármennyire is dicséretre méltó a baranyai példa — inkább a korábban megjelent megyei kötetek anyagközlési módszere látszik célravezetőnek.

Baranya megye földrajzi neveinek kétkötetes gyűjteményéről még inkább elmondhatjuk azt, amit más megyék köteteiről is megemlít-

hetünk: a nyelvtudományi (névtani) értékei mellett — főleg helytörténeti szempontból — szinte kincsestára Baranya megye múltjának, gazdaság- és művelődéstörténetének; több tekintetben (pl. néprajzi, régészeti szempontból) kiindulási alapul szolgálhat a további kutatásokhoz. Csak helyeselhető a kötet munkatársainak az a módszertani eljárása, hogy a névhez fűződő gazdaságtörténeti, folklór, tárgyi-néprajzi, régészeti közléseket csak akkor jegyezték le, ha meggyőződtek róla, hogy ezeknek van valóságalapjuk.

A recenzens a bőség zavarával küzd, ha a különböző tudománysszakokat érintő közlésekre akar példát választani a baranyai névgyűjteményből. Lássunk azért egy-két olyan adatot, amely elsősorban a nem nyelvész szakember érdeklődésére tarthat számot! Főképpen a történetészek érdeklődését kelthetik föl pl. azok a dúlő- és határresznevek, amelyek egykori települések nyelvi maradványaként őrződtek meg napjainkig. Ilyen Erdősmecske névanyagában a 226. sorszámú *Kispall* földrajzi név, amelynél a következő magyarázatot találjuk: "*Pál* vagy *Páli* középkori magyar falu volt (Györffy I: 355: *Paly*, *Pal* Deft.: *Kis Palka*; P), a török hódoltság végén néptelenedett el. A felszabadító háború idején még valószínűleg volt némi lakossága, de a 17. század végén már pusztá. Azóta nem népesült be." (II, 39.) Olykor egy-egy falu földrajzi nevei között több olyan is előfordul, amely hajdani település nevéként maradt meg. Így pl. Bikal község dúlőnevei közül a következőkről tartják azt, hogy azon a területen egykor település volt: 38. *Kápdás*; 107. *Hilje* : *Hilja* : *Hille*; 117. *Vargánya*; 124. *Curok* (I, 77, 79-80). Ilyen, dúlő- vagy határresznévben fennmaradt egykori falvakra sok példát lehetne még említeni a kötetekből, hiszen Baranyában — miként hazánk más vidékein is — sajnálatos módon nagy veszteségek érték népünket a török dúlás idején, s még később a Rákóczi-szabadságharc időszakában is.

A néprajztudomány szakemberei is igen gazdag anyagra lelhetnek a baranyai névgyűjteményben. Ezeknek a néprajzi értékű közléseknek egy része már önmagában is becses és fölhasználható, más része pedig újabb helyszíni gyűjtéssel esetleg tovább bővíthető, s ennek következtében válhat a néprajz számára hasznosíthatóvá. Ilyen adatokra elsősorban azokon a településeken lehet számítani, amelyeknek lakossága (legalább többségében) magyar, s amelyek még a török hódoltság alatt is folyamatosan lakott helységek voltak. Így pl. Aranyosgadány anyagában a *Török-pince* földrajzi névhez a következő néphagyomány fűződik: "A szultánnak menekülnie kellett erről a vidékről, és ebbe a pincébe rejtették el az aranykét. De már nem volt idejük visszajönni érte." (I, 895). Görcsöny község helynevei közül pedig a *Bóde* földrajzi névhez kapcsolódik érdekes magyarázat: "A tatárjárás után életben maradt lakosok itt *bódeszer*-ről kis házakat építettek." (I, 968).

Minden egyes megyei névgyűjtemény — a fentiekben említett tudományágakon kívül — természetesen főképpen nyelvészeti (névtudományi, nyelvtörténeti, nyelvjárástani) szempontból aknázható ki leginkább. A nyelvtörténeti értékű adatoktól a különböző nyelvjárási jelenségeken át a kipsztult és a még élő valódi tájszavakig, hihetetlenül gazdag és becses értékű tárháza a baranyai kiadvány is a nyelvtudományi kutatásokban fölhasználható adatoknak. Mindennek igazolására csupán Magyarmecske község helynevei közül említek meg néhányat, olyat, amely nyelvtörténeti vagy dialektológiai tekintetben érdemel figyelmet. Ilyen nevek pl. a következők: 39. *Cseri-lás* S, sz. Irtásföld lehetett. 40. *Monyorós*, -ba : *Monyarós*,

-ba : Magyarós, ba : Mogyorós, -ba (...); 85. Kendörös, -be : Kendörföd (...); 91. Körtejtűs, -be : Körtéllös, -be (...); 103. Borgyus-kut stb.

A Baranya megyei névgyűjteményben rejlő — az előzőekben említett és vázlatosan bemutatott — tudományos értékek mellett jelentéktelen az az apró észrevétel, amely a kötetek forgatása közben föltűnt, mégpedig az, hogy a bel- és külterületi térképek némelyike bizony jobban is sikerülhetett volna. Van olyan térkép — sajnos —, amelyen a számok egybemosódnak, olvashatatlanok (ilyen pl. Siklós belterületének vázlata a II. kötet 780. lapján). Ez a kifogás végül is eltörpül a baranyai kötetek tudományos értékei, számtalan becses adata mellett, melyekből csupán néhány példát mutattam be felfűzőül.

A fentiekben kifejtettekhez szeretnék még valamit hozzátenni. Anélkül, hogy a földrajzinév-munkálatokban résztvevők közül bárki-nek az érdemeit kisebbíteni akarnám, az a tapasztalatom, hogy a megyei kiadványok megjelentetésében szinte mindenütt volt egy-két olyan kutató, aki idejét, energiáját nem kímélve, nemegyszer saját tudományos terveit is félretéve, a lelke, mozgatója lett a földrajzinév-gyűjtemény összeállításának, kiadásának. Így például Zalában ÜRDÖG FERENC, Somogyországban KIRÁLY LAJOS, Tolnában VADAS FERENC, Vas megyében BÁRDOSI JÁNOS volt az, aki átlagon fölül vállalt részt a megye földrajzi neveinek sikeres összegyűjtésében és megjelentetésében. Baranya megyében PESTI JÁNOS töltötte be ezt a szerepet, mégpedig igazán elismerésre méltóan. Róla még inkább elmondhatjuk, hogy a baranyai kötetek létrehozásában oroszánrészt vállalt, hiszen gyűjtésszervező, közlétevő és szerkesztő egy személyben. Egyéni kutatómunkájának rovására is mindent megtett azért, hogy hozzáértő munkatársaival együtt gazdag anyagú, több tudomány szak számára is fölhasználható névgyűjtemény lászon napvilágot Baranyából. A kiadvány megjelentetésének anyagi támogatásáért a Baranya Megyei Tanácsot, a kiadás gondozásáért pedig a Baranya Megyei Levéltárat illeti dicséret.

Szabó József

TARTALOM

KÁROLY SÁNDOR: Nyíri Antal nyolcvan éves	5
BÉKÉSI IMRE: A választó viszony konstrukcionális jelentése (Die konstruktionele Bedeutung des disjunktiven Verhältnisses)	9
BRATINKA JÓZSEF: <i>De, hanem, hogynem</i> — pragmatikai megkö- zelítésben (Les conjonctions <i>de, hanem, hogynem</i> — dans une optique pragmatique)	21
DOMOKOS PÉTER: Kiegészítések, helyesbítések. Néhány pótló- lagos adat "Barna Ferdinándról, a komplex uralisz- tika egyik korai művelőjéről" című írásomhoz (Допол- нения, уточнения к статье о Ф. Барне)	43
B. FEJES KATALIN: A mondategységek telítettségi mutatójá- nak környezetstruktúrája (Die Umgebungsstruktur des Sättigungsindexes der Satzeinheiten)	49
FORGÁCS TAMÁS: <i>Hétalvó</i> szavunk eredetéről (Nyelvészeti— művelődéstörténeti tanulmány) (Über den Ursprung des Wortes <i>hétalvó</i> [Siebenschläfer]. Eine sprach- wissenschaftlich-kulturhistorische Abhandlung)	63
JANURIK TAMÁS: A szőlőkup igeképzés morfológiája (Morpho- logie der sölkupischen Verbalbildung)	81
KOCSONDI ANDREA: Jelentésváltozások egy mai magyar irodal- mi műben (Bedeutungsänderungen in einem Werk der ungarischen Literatur von heute)	95
KOZMÁCS ISTVÁN: Tudósítás Hunfalvy Pál kézirati hagyatéká- ról (Ein Bericht über den handschriftlichen Nachlaß von Pál Hunfalvy)	115
FLORA MANZONETTO: A <i>gyanú</i> szó etimológiájához (To the etymology of the word <i>gyanú</i> 'suspect')	123
MÉSZÁROS EDIT: Újabb erza-mordvin deverbális igekepzők (Some new erza-mordvinian deverbals verbal suffixes)	131
MOKÁNY KATALIN—MOKÁNY SÁNDOR: Homonímia és gyakoriság (Омонимия и частотность)	149
NÉMETH T. ENIKŐ: A kötőszók szerepe a megnyilatkozáshatár vizsgálatában (Die Rolle der Konjunktionen bei der Untersuchung der Grenzen der Konjunktionen)	167
SZABÓ JÓZSEF: A belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának el- méleti-módszertani kérdései (Теоретико-методологи- ческие вопросы исследования внутренних местных го- воров-островов)	183

SZALACSEK MARGIT: Az északi osztják <i>i</i> 'egy' számnév határozatlan és határozott névelőszerű szerepéről (The northern-ostyak <i>i</i> in the role of definite and indefinite articles)	189
SZOLGA SÁNDOR: A felelet-interakció mélyebb kommunikációs szintjei (Tiefere Kommunikationsebenen der Antwort—Interaktion)	195
VELCSOV MÁRTONNÉ: Nyelvemlékeink ⁽ⁱ⁾ <i>nam</i> szavának eredete (Der Ursprung des Wortes " ⁽ⁱ⁾ <i>nam</i> " in unseren Sprachdenkmälern)	211
ZEMPLÉNYI VERONIKA: Anaforikus névmások a magyar és a finn mondatokban (Anaphorische Pronomen in ungarischen und finnischen Sätzen)	219
SZEMLE	
LIGETI LAJOS: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád—korban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 602 lap (<i>Berta Árpád</i>)	233
SZABÓ T. ATTILA: Tallózás a múltban (Válogatott tanulmányok, cikkek VI.) Kriterion Kiadó, Bukarest, 1985. 583 lap (<i>Bratinka József</i>)	239
GÁSPÁR SIMON ANTAL: Az én szülőföldem, a bukovinai Isten-segítség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 166 lap (<i>Büky László</i>)	242
BENKŐ LORÁND: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Budapest, 1984. 204 lap (<i>Büky László</i>)	243
Régi magyar kódexek. 1—7. szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985-88. (<i>Forgács Tamás</i>)	248
LÁSZLÓ HONTI: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bibliotheca Uralica 6. Budapest, 1982. 227 S. (<i>Hartmut Katz</i>)	251
ELEKFI LÁSZLÓ: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Nyelvészeti Tanulmányok 27. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 496 lap (<i>M. Korchmáros Valéria</i>)	262
Structures of social action. Studies in conversation analysis. Edited by J. MAXWELL ATKINSON & JOHN HERITAGE Cambridge, 1984. Cambridge University Press (Studies in Emotion and Social Interaction) xvi + 446 lap (<i>Lerch Agnes</i>)	264
Miben hozott újat a baranyai névgyűjtemény? Baranya megye földrajzi nevei I—II. Pécs, 1982. 1055 és 1279 lap (<i>Szabó József</i>)	276

Fk: Dr. Kristó Gyula

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged

Engedélyszám: 125/89.

Méret: B/5

Példányszám: 520

Fv: Lengyel Gábor